

Павло АВТОМОНОВ

Вибрані твори
в двох томах

КИЇВ
1982

821(477)06

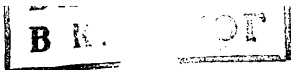
Павло АВТОМОНОВ

Том
другий

ЙОГО ПРИЗВИЩЕ НЕВІДОМЕ
КАПІТАН РУСАНОВ
МІЙ ТАНК — 317
АВТОГРАФ СЕРЖАНТА ЦИБУЛІ

Повісті

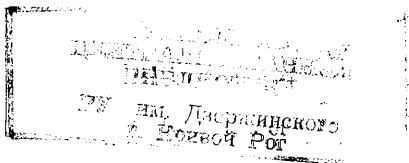
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«Д Н І П Р О»

Второй том составляют повести «Имя его неизвестно», «Капитан Русланов», «Мой танк — 317», «Автограф сержанта Цыбули», в которых рассказывается о героических подвигах советских разведчиков-парашютистов, минеров и танкистов, о мужестве наших воинов в годы Великой Отечественной войны.

ср аб

0 03983/12

А 70303-102
М205(04)-2 102.82. 4702590200
Первомайское РУ
Библиотека-филиал № 2

ЙОГО ПРИЗВИЩЕ НЕВІДОМЕ

Повість

Сьогодні ранком наші танки відбивали контратаки «тигрів» і «фердинандів» дивізії «Велика Німеччина», і мені та старшому лейтенантові було доручено знайти у селі приміщення для штабу.

Ми вирішили, що штаб розміститься у школі. З вулиці будинок обступали клени, явори, кущі люлюку, жовтої акації, поруч зеленів сад. Між деревами можна було замаскувати штабні машини. Село визволялося з-під фашистської окупації назавжди, і ми знали, що місцева влада повинна дбати про початок навчального року у школі: до 1 вересня залишилося три тижні. Отож треба було повставляти шибки у вікнах, замінити новими обгорілі двері, побілити подзьобані осколками стіни у класних кімнатах. Скло знайшли в покинутому німцями величезному складі. Незабаром прийшли троє старих теслярів, скляр і кілька жінок.

Надвечір, після біганини й метушні, в чеканні на приїзд штабістів, ми з старшим лейтенантом зайшли в один з класів. Підлога була вже чиста, і дівчата мили вікна, наспівуючи «Ой там Роман воли пасе». Помалу розговорилися. Ми з товаришем сказали, що вродливіших дівчат, ніж у цій слободі, ми не зустрічали і що доведеться нам обом приїхати сюди після війни за нареченими. Дівчата недовіркою посміхалися й червоніли. А потім знову за пісню...

Лише одна, чорнобрива, височенька на зріст, з густим темним волоссям, не співала. Її звали Орісею. Обличчя в неї було змарніле, ніс украплений ластовинням, а у великих задумливих карих очах стояли сльози. Коли Оріся стала боком і підвелася навшпиньки, щоб дістати верхній куток шибки, старший лейтенант смикнув мене за рукав гімнастерки й прошепотів:

— Та вона ж вагітна!..

Ситцеве плаття в синій горошок, що ладно сиділо на її ставній фігурі, трохи оддimalося спереду. Помітивши наші допитливі погляди, дівчина одвернулася і продовжувала витирати сухою ганчіркою вікно.

— Війна все сплише! — промовив старший лейтенант не голосно, але й не зовсім тихо.

Орися раптом зіскочила з підвіконня, жбурнула ганчірку на підлогу і наблизилась до нас. Вона глянула в обличчя старшому лейтенантові таким пронизливим і вогняним поглядом, що в того аж губи затряслися. З очей дівчини бризнули сльози, і раптом вона вдарила старшого лейтенанта по щоці.

Од несподіванки ми отетеріли, а Орися відбігла до вікна і тяжко заридала, здригаючись усім тілом. Дівчата теж покинули роботу і, позираючи докірливими поглядами на старшого лейтенанта, оточили подругу.

— Чи ти бач яка!..— опам'ятався нарешті старший лейтенант, хапаючись за кобуру пістолета.— Та за образу радянського офіцера...— підшукував він слова, щоб висловити весь свій гнів на оцю, у його очах підозрілу особу у ситцевому платті.— То від кого у неї дитина буде, якщо німців вигнали з села тільки вчора?..

— Ти радянський, а вона ні? — сказав я йому.— Полічи до десяти, а потім починай говорити! Не гарячкуй...

Одна з дівчат узяла старшого лейтенанта за рукав і підвела до вікна.

— Ось підпис батька того ще не народженого дитинчати! Читайте, коли ви такі грамотні!

На підвіконні червоніли плями. Кров так в'їлась у дерево, що її не можна було не лише одмити, а й зшкребти ножем.

— Що все це значить? — звернувся я до дівчат, дивлячись то на них, то на почервонілого, збентеженого старшого лейтенанта розгубленим, винуватим поглядом.— Хто ж він?..

— Його прізвище невідоме...

Від Орисиного надривного ридання у просторій, щойно побіленій класній кімнаті стало моторошно і наче темно...

...Поривчастий вітер нісся над плямистими від латок снігу й чорних проталин полями, посвистував у бур'янах. У долини і яри збігали струмки, вщерть наповнюючи каламутною водою ручаї і річечки. А ті, розлившись, затопивши луки, клекотіли, пінилися, дзюрчали між вербами і лозами, линучи нестримними потоками до самої Ворскли.

Весна прийшла.

Вона була в пухнастих бруньках на вербах і в небесній блакиті, у променях сонця, яке тепер світило людям півдоби, і в переклику птаства, у всьому-всьому навкруги.

Шуміла, дзвеніла весна й на слобожанських дорогах і шляхах.

Важко тюпали коні. Зморено мотаючи головами, вони тягли гармати, вози з снарядами, провіантом. З надривом, буксуючи, ревли грузовики. Повільно просувались вони глибокими прорізаними в чорноземі коліями. А поруч забруднені, спітнілі, у ватниках і шинелях солдати. Вони штовхали плечима машини, тягли разом з кіньми вози і на своїх руках виносили з вибоїн гармати.

Іноді з'являлися літаки. І тоді на шляхах гупало, вило і палало, як у пеклі. Та бій з штурмовиками стихав, і вози, машини, люди знову рушали на схід і північ. А струмки, тепер уже розбавлені кров'ю, бігли до Ворскли і її приток на захід і південь.

Надвечір з обрію зникла остання валка, перетнувши давній Муравський шлях.

І стало тихо, незвично тихо і в селах, і в безлистих гаях. Ні вигуків, ні пострілів. Мов і сама війна завіяла кудись в інші краї, обнявшись з березневим вітром.

Тиша... П'ятьом розвідникам, яких залишило радянське командування, здавалося в ці хвилини, що вони тепер самі на весь цей край, як робінзони. Самі.

Два лейтенанти і три сержанти, одягнені в чужі сіро-зелені шинелі і кашкети з великими козирками, ще стояли при дорозі й дивилися засмученими очима уже не вслід своїм військам, що відступали, а на сонце, яке заходило. Сховалось і воно, червоне, велике, обіллявши загравою весь західний схил неба.

Нема сонця. Нема своїх. Тоскно на серці у кожного і якомось образливо.

І образливо... Передові частини Воронезького і Степового фронтів з ходу взяли Харків, Богодухів, Охтирку, чимало міст і сіл Харківщини, Сумщини, Белгородщини, прямуючи далі й далі на захід і південь, залишивши на грузьких дорогах далеко позаду тилові частини. І ось тепер полкам і дивізіям, що вирвались вперед, довелося відійти за Белгород. Та що подієш — на те війна, стратегія.

Війська відходили, а вони, п'ятеро, в чужій одежі стояли при дорозі і проводжали з обрію сонце.

А потім попрямували до гаю. Вгорі, у тонесеньких вітах яворів, посвистував вітерець, шаруділо старе листя на дубах-нелинях.

Під дубом із зламанною гілкою і під молодим явором розвідники закопали і присипали зверху торішнім листям загорнені у клейончату тканину пакунки. Це запасна рація, міни, вибухівка.

Минуло ще годин дві, і по тій дорозі, якою вдень відходили червоні полки, з гуркотом псунули фашистські всюдиходи. Ревли мотори, лунали вигуки солдатів, зривались негучні мелодії, що їх награвали на губних гармоніях.

Засвітилися зорі. Цієї ночі вони здавалися всім не такими яскравими, як учора. Зорі були мов наполохані гуркотом на дорогах, вони ніби дрижали від страху.

Всі тремтіли від холоду, бо ще вдень понабирали за халяви води. Онучі на задубілих ногах сохли повільно. Вогню б сюди! Розкласти б багаття!.. Але це зараз така ж нездійсненна мрія, як і надія на теплий промінь од далеких і байдужих до земних подій і людських страждань зірок у темному небі. Та спати солдатам все одно треба — завтра їх чекають випробування. Розвідники повкладалися, влаштувавши постіль з плащ-палаток. Холодно уночі в гаю. Вогко і трохи морозяно. Тільки пригрієш один бік, притискуючись до тіла товариша, як замерзне другий. А хтось сонний, перевертаючись, стягне з тебе плащ-палатку — тонку, зашкарублу, але таку дорогоцінну зараз ковдру.

Повільно минала перша ніч у ворожому стані.

У навколишніх селах розташувалися фашистські військові частини. Як тільки вітер і сонце трохи підсушили дороги, грузовики, трактори, самохідки й танки рушили розтягнутими колонами в напрямі до Томаровки і Белгорода.

З якою метою війська просуваються в тому напрямі? А може, такий рух і на інших дорогах?.. Щоб дізнатися про все це, і залишились тут розвідники.

«Війська противника йдуть на північний схід...» Це повідомлення, підкріплене цифрами — даними про склад і рід ворожих частин,— вони передавали по радіо, вистукуючи на телеграфному ключі, неначе дятли, першого, другого і третього дня.

Жили без вогню. Или сухарі, ковбасу і консервовану телятину. Пили воду з снігу, що ще лежав на північних схилах гаю, і кленовий сік. Удень їх гріло сонце, а вночі вони тулилися один до одного, мов малі пташенята.

Того ж третього дня вони прийняли від своїх звістку: «Лінія фронту стабілізується. Ідіть до пункту Б... Там стежте за кожним кроком ворога».

Ніч була темна. Дорогами йти важко. Та й дороги ці майже всі повзли через села, заповнені ворожими гарнізонами. По низах розлилися річки. Надійнішого шляху не вибрати, як через давно не орані поля. Але поля на Слобідській Україні не безмежні, як у Таврії чи в Придніпров'ї. Поле часто обривається над крутим ярмом-долиною, ниви перетинають і розсікають балки, в яких розкинулися слободи.

Важко йти. Ноги грузнуть у в'язкому ґрунті. Часто доводиться брести по воді. Йшли не спочиваючи. Треба поспішати. До світанку вони повинні знайти якесь пристановище, щоб перебути день у цьому безлісому краї.

— Швидше! Швидше!

З кожною хвилиною все яскравіше жеврів схід. Світлішало небо. Гасли зорі.

Широке і довге поле знову сповзло в долину. Внизу повився довгий ланцюг хат, а ще далі було видно корпуси цукроварні і високу заводську трубу, що білою свічкою звелася в небо.

Обходити долину не було часу, а на той бік її треба перейти будь-що. Там чорніли кущі ліщини і терну. Там можна було почекаати до вечора, а потім знову в путь.

Вони ще стояли в нерішучості, витираючи рукавами спітнілі обличчя.

— Ходімо.

Вода на луках заколивалась і розійшлася хвильками. Під ногами булькало, чавкало. Хапаючись руками за лозу, за віти верб, розвідники продовжували йти, озиралючись і прислухаючись.

Простували городами повз вишневі і яблуневі садки.

На яблунях, на солом'яних покрівлях цвірінькали, зустрічаючи ранок, горобці. Верхівки високих берестів і тополь біля хат уже золотились од сонця.

Гучно, ніби постріл серед тиші, дзенькнула клямка. З двору, мимо якого проходили розвідники, з скрипом прочинилась на город хвіртка і крізь щілину висунулась голова в старій, обшитій рябою телячою шкурою шапці.

Зловивши на собі погляди, голова зникла. Знову дзенькнула клямка.

Розвідники нарешті звернули на дощаний настил переїзду через залізничну колію. І ось уже пішли по тому схилу долини, куди не могли дістатися луками.

Уже далеко позаду залишилися останні хати села і заводського селища, а попереду лісок, про який марили стомлені, промоклі розвідники.

Коло лісу стояла хатина з облупленими стінами, з наполовину розкритим дахом. З-під солом'яної покрівлі світилися голі крокви, а два віконця без рам нагадували сліпі очі якоїсь казкової потвори.

Той, що йшов попереду, поточився, тримаючись рукою за голову.

— Що з тобою?

— Ти хворий!?

— Чаю мені! Хоч наперсток!

І всі подивилися на димар, що стирчав між кроквами над посірілою покрівлею.

— Якби розвести вогонь!.. Висушити одержу і поїсти чи випити гарячого хоч на четвертий день.

Обсохнути. Поїсти б гарячого. Зігрітися. Відпочити.

П'ятеро натомлених людей повернулись обличчям до села в долині. Над хатами вилися стовпами у небо димки.

Вогонь би розкласти! Треба їм випити гарячого чаю. Бо, отак живучи, можна зовсім охлянути. Вогнище в лісі? Його помітять вороги. Ліси тут несправжні, малі — майже світяться наскрізь. Багаття в полі, в сухих бур'янах? Ще небезпечніше. У цій покинутій хаті, звідки димок не так впаде у вічі? Так. У цій хаті закип'ятити в казанках приємного, гарячого чаю. Поблизу, в лощині, є криниця без зрубу.

Незабаром у напівзруйнованій плиті, накритій зверху тонким листом заліза, зайнявся хмиз, весело застрибало полум'я.

Які приємні хвилини. Вони пили солодкий, гарячий чай. Тепло од плити сушило намоклі чоботи, штани, шинелі й куртки, з яких клубочилася пара. Хотілося спати.

І вони заснули, вартуючи по черзі.

Вартовий раптом гукнув з горища:

— Німці! По наших слідах!

В бінокль було видно, як стежкою понад долиною йшов невеликий загін німців з гвинтівками, автоматами і кулеметами. Остеронь, біля гаю, теж рухалися озброєні люди, розгорнувшись у цеп.

— Нас оточують!

— Бігти в ліс уже пізно. Будемо стояти тут! — вирішив командир.

Стало чутно, як на долівці ще сичало обгоріле поліно. Всі зайняли бойові місця. Хтось, лаштуючись біля вікна, зачепив коліном казанок, і той з дзенькотом покотився до порога. Од цього звуку всі здригнулися, подумавши в цю мить про одне: «Ось так дзенькнула ранком і клямка городньої хвіртки. Невже дядько у шапці з телячої шкіри виказав їх німцям?.. А чи, може, їх помітив патруль, варта?..»

З горища вже пролунали автоматні черги — там почали. Хлопці внизу прикипіли до своїх місць, стискуючи в руках зброю.

Ще кілька черг з автоматів — і загін ворога кинувся врозсип, назад. Та ненадовго. З гаю вискочили автоматники і поповзли до хати, стріляючи.

Кулі бились об стіни, одвалюючи шпаруни, з свистом влітали крізь віконні отвори і влипали в глуху стіну. Здавалося, що на хату сипався крупний, з голуб'яче яйце, град.

Стрілянина вщухала на якусь хвилю, потім ставала ще гучнішою. Чулися зойки, стогнали поранені.

— Вперед! Вперед! — гукав офіцер.

Та знову й знову солдатам і поліцаям доводилося відповзати за рубіж, з якого вони починали атаку. Хата з дірявим дахом, з похиленими стінами, схожа на стару бабусю, зігнуту тягарем років і важкою працею, була ніби фортеця.

До сней вже бігло з десятків автоматників, галасуючи й стріляючи на ходу. Біля ганку впали гранати. Вибухнуло й за стінами раз, удруге... Звівся стовп куряви. Але з хати ще стріляли, не підпускаючи автоматників. І тоді німецький офіцер підняв білу хустку і помахав нею, наближаючись до хати:

— Здавайтесь! Комендант помилує вас. Здавайтесь!

З хати не відповідали, мов там уже не було жодної живої душі.

— Ви будете жити! Здавайтесь!

Мовчанка.

— Інакше ми вас знищимо! Годину на роздуми. Зрозуміло?

Біла хустка зникла.

Як довго тягнеться дарована ворогом година. Здавалось, що минула вічність, що сонце вже встигло сотні раз пройти від обрію до обрію. Зараз воно було на заході, над степом. Дивно якось. Вони чекають смерті, а час пливе так повільно. Може, тому, що вони мало думають саме про смерть? Хіба у них нема про що думати? Згадувалося все життя: і радощі в нім, і прикрасі, всі незабутні хвилини. Хата оточена, і незабаром вона буде зрівняна з землею. В ці хвилини ввижалося, що й сонце зовсім не рухається, застигло на місці, щоб подивитися, що ж тут буде далі...

Від заводського висілка йшов ще гурт солдатів. Раптом з долини виринув літак, і всі, хто штурмував хату, радісно загорланили.

Літак розвернувся. По ньому з горища почав бити автомат. Але крилатого дракона такою зброєю не зупинити. З літака раптом випали три маленьких, як буряки, бомби. Дві упали на дах. Покрівля зайнялась. А внизу все стріляли й стріляли з кулеметів, чулося завивання мін. Вогонь лизав кровки.

На горищі повз до ляди, затуливши рукою рану на грудях, командир.

— Братці! Хто ще живий?.. Від диму вже світу білого не видно. Виповзайте! Пробивайтесь крізь них. Видайте себе за німців. Ви зрозуміли мене? Га? Може, хто з нас народився в сорочці. Дим. Це остання надія. Я наказую... Ви мене чуєте?

— Я тут один. Чую, друже! — почувся голос знизу.

Дим слався, лягав на землю, мов густий туман.

З хати раптом вдарили з автомата довгою чергою.

До ляди підскочив розвідник. Кашляючи, він гукнув:

— Командире! Побігли!

Але відповіді не було. Що діяти? Вихід один — спробувати прорватися крізь цеп ворога, як говорив командир. Пригинаючись до самої долівки, один, який ще залишався у живих, поповз з сіней до лісу.

Дим в'їдався в очі й густими хмарами клубочився по землі.

— Хальт! Хто це? — спитав хтось з солдатів, які оточили хату.

— Боягузи! — раптом суворо гукнув по-німецькому розвідник, ставши на весь зріст.— Вперед! Вперед!..

Солдати послухалися. Затуляючись од диму руками, вони неохоче рушили...

Скільки подій за якусь хвилину!.. Лейтенант Василь задкував до гаю. Раптом попереду розітнувся оглушливий вибух. Від осідаючої хати полетіли в усі боки палаючі уламки, головешки. То тут, то там чулися прокляття й стогін ворогів. «Аж ось коли загинув мій друг, підірвавши себе гранатами!» Лейтенанту Василеві хотілося врзатися в лави карателів і крушити їх... Він так стиснув зуби, що аж щелепи йому занили.

Дивлячись уперед безтямними очима, Василь продирався крізь кущі ліщини. Що ж тепер робити? Де перечекати, поки там усе стихне?

Незабаром лісок обірвався. Попереду поле, а ще далі, у видолинку, якесь село.

З яру несло прохолодою.

Василь стояв і слухав. Десь близько поскрипували колеса. Та ось з балочки показалася підвода. Приготувавши пістолет, Василь пішов назустріч:

— Стій!

Чоловік зупинив коня і зіскочив з воза.

— Як смів увечері з'являтися з підводою!

— Я ж для управи хмизу повинен привезти,— злякано промовив той.

— Для управи?.. Вирішив скористатися, що там перепалка зчинилась? Дров захотів накрасти? Давай віжки! За конем ранком прийдеш до коменданта заводу.

— Пане поліцай! Я ж для управи...

— Мовчати, свиня! — гримнув Василь і вилаявся: — Там поранені, а він з управою своєю... Ранком прийдеш до коменданта і забереш коня! А зараз вєг додому! Шнель!

Візник розгублено дивився на грізного німецького військовослужбовця, він хотів щось сказати. Та, увібравши голову в плечі, лише промовив:

— Слухаю, пане!

Василь скочив на воза і потягнув до себе віжки:

— Ну, друже! Повертай голоблі.

З годину їхав Василь шляхом, зустрічаючи поодинокі машини з вантажами, схованими під нап'ятим брезентом. Він трохи заспокоївся.

Дорога вела до будівель, які нагадували острівець серед степу. До війни там було відділення радгоспу, тепер — економія. Біля комори працювали дівчата. Помитивши на возі німця, дві з них майнули за ріг комори, останні залишилися стояти біля відчинених дверей.

Робітниці віяли ячмінь. Остеронь біля сівалки порався чоловік.

— Покликати економа! — наказав Василь, ламаючи язика, щоб бути схожим на іноземця.

— Нема.

— А хто з начальників?

— Комірник...

— Сюди його!

Комірник уже йшов і сам.

— Я з групи СД! Негайно мені хліба, сала, яєць... Поспішаю!

Василь відчував на собі цікаві і злякані погляди робітниць економії і зауважив спокійним голосом:

— Працюєте для великої Німеччини?

— Авжеж! — сказала одна. — Стараємось. Посіємо й пожнемо для вас і вашої фрау...

Василь поглянув на чорняву дівчину в старому ватнику.

Одна з подруг смикнула її за рукав:

— Чи панові потрібне твоє базікання, Орісю!

Василь наблизився до Орісі. В її чорних очах спалахнули злі вогники. Мимоволі він замилювався гарними бровами дівчини. Та вона миттю сховалась за спиною своєї подруги, а потім почала задкувати од комори.

— Пане, не беріть її до Німеччини, — раптом звернувся до Василя комірник, який повернувся з торбою.

— Не моя турбота одправляти дівчат в Німеччину... Треба своїм ділом займатись... — промовив Василь, перевіряючи, що приніс комірник. — Не отруєні? Ану вкуси хліба, покуштуй сала...

Комірник виконав наказ.

— Може, ще щось зволите?..

Та Василь поглядом шукав Орісю. А вона зайшла з другого боку і спідлоба дивилася на нього. Потім він ударив коня лозиною і поїхав, поволі зникаючи в сутінках.

Зірок на небі ставало все більше, на серці у Василя все тужніше. Перед його очима постали загиблі товариші. Він чув їхні голоси, такі рідні й дорогі. Він пригаду-

вав дні, коли вони були разом. Не вірилось, що з ними вже ніколи не доведеться зустрітись.

Моторошно, чорно на душі від цих думок.

Нарешті він зупинив коня і почав розглядати небо, відшукуючи Великий Віз, Полярну зорю. Визначивши потрібний напрям, він підійшов до коня і лагідно поплескав його по шії:

— Молодець! Послужив мені. Тепер іди. Знайдеш дорогу додому?

Кінь подивився на Василя великим вологим оком.

— Гляди ж, не розкажи, що я пішов у бур'яни. Ти ж у мене тепер єдиний товариш. Та поспішай. Бо ходять тут вовчі зграї! Пішов, буланій!

Василь махнув лозиною:

— Но-о!..

Колеса деякий час ще торохтіли, поскрипували, а згодом їх не стало чути, ніби віз зупинився.

Василь перевірів свою зброю. На ремені у торбиночці висів диск з патронами, пістолет у шкіряній кобурі та на вузькому ремінці, яким були підперезані штани, фінський ніж. Покидаючи хату, він розбив радіостанцію і кинув у вогонь.

«А воювати ж якось треба!»

Він повісив на плече автомат і підняв з землі торбу з провіантом, яку дали йому в економії.

Обережно стрибнув з дороги на неоране поле, зробив кроків десять задом наперед і пішов у бур'яни.

Висохлий полин, будяки бились об халяви чобіт, об поли шинелі. Дедалі бур'яни ставали вищими. В них і перебуде ніч. Він наламавав полину і ліг, заклавши руки за шию.

Угорі мерехтіли зорі. Бур'ян шелестів під легким вітерцем.

«Тільки вітер та я»,— згадав він слова з пісні.

— Та я! — повторив задумливо вголос.

Цей же безжурний вітер доніс скавучання. Село, може, близько? Раптом здалеку долинуло тужливе «у-у-у-у...» Е, ні. Це не собачі голоси. Перегукувались вовки, хазяї оцих бур'янів.

— У-у-угу...

Василеві стало моторошно. Він підвівся, сів і поклав тремтячими руками автомат на коліна. Ховався од двоногих, а потрапив у лігво чотириногих вовків. Йому зда-

лося, що він чує ляскіт зубів, що в бур'яні поблискують голодні очі звірів. А може, то не очі. Може, то таки зорі світять над самим обрієм?.. Поговорити б з кимось. У дитинстві він боявся оповідей про вовків.

«То зорі!» — заспокоював себе. Йому хотілось вигукнути ці слова, хотілось, щоб ще людський голос ствердив: «То зорі!..» В ці хвилини для нього не існували ні війна, ні фашистські солдати, ні гестапо. Лише вітер, він та зграї вовків.

Йому вчувся раптом материн голос: «Дурненький, це ж казка!»

...Мати. Вона вчила дітей у школі німецької мови, вона дуже хотіла, щоб і Василь добре володів німецькою мовою. Адже Василь хотів стати інженером з радіотехніки. І хіба можна бути справжнім інженером, не знаючи іноземної мови, не читаючи найновішої технічної літератури? З другого курсу політехнічного інституту комсомол послав Василя в спеціальне училище, де також добре вивчали радіо і іноземну мову. «Треба», — сказали.

Ще чотири роки тому, коли Василь закінчував десятирічку, майбутнє малювалось йому ясним, як небо весняне в погожий день. Живи чесно, користуйся правом на навчання, відпочинок, на працю, і життя твоє буде прекрасним. Про обов'язки юнаки і дівчата думали менше. Навіть в училищі йому здавалося, що війна, якщо вона спалахне, буде зовсім не страшною уже тому, що червоні війська битимуть ворога на чужій території малою кров'ю, могутнім ударом, як співали в кінофільмі танкісти.

Та не зовсім так трапилося. На рідну землю фашисти принесли на своїх танках і літаках смерть. Рідна земля, полита кров'ю, родила не хліб, а ось ці бур'яни. Війна вимагала багато жертв людських, багато крові.

На них, п'ятох розвідників, надіявся сам командуючий фронтом. Він і зараз жде від них звісток про ворожі війська, штаби, склади, про рух противника. Без знання всього цього не можна воювати по-справжньому, упевнено, бити ворога меншою кров'ю і могутніми ударами. Не можна визволити Україну, Білорусію, Смоленщину і Прибалтику від іноземних зайд. Розбити треба сильну гітлерівську армію. Розбити. Розбити!..

Василь стискав кулаки і кусав до болю губи.

А що він вдіє один? Він не знає, що буде завтра. Холодно. Василь перевертався, підгинав ноги, ховав руки між коліна. Не допомагало. Він підводився, присідав. Нагрівшись трохи, уставився очима в небо, наче рахував, скільки посіяно там зірок.

Лише тепер він згадав, що в нього є їжа. У торбі була хлібина, шматок сала, кілька цибулин.

Комірник виявився передбачливим, певно, вислужитися хотів перед службовцем з СД. А чорноока дівчина про жнива як говорила! Вона вірить, що жати доведеться, коли вже прийде Червона Армія. Може, є вказівки підпільних радянських органів, щоб сіяти цієї весни якнайбільше? А Василь вважав усіх, хто працює в економії, за проданцями.

Він важко зітхнув.

Як і раніше, шарудів у бур'яні вітерець. На сході визирав, мов зігнуте лезо шабляки, старий місяць. Завили вовки.

— І яка ж ти довга, ніч! — шепотів Василь, стискаючи холодний, як лід, автомат.

Він склепив повіки й наче забув про все. Заснув... І уві сні йому чувся посвист вітру, переривчасте вовче виття. Та ось перед очима постала чорноока дівчина з економії. Вона дивилась на нього добрими очима, лагідно усміхалася. Василь простяг до неї руки, і раптом видіння змінилось... з бур'янів дивився вовк з вогниками в очах. «Іди геть!» Василь наставив на нього автомат. Та звір не роззявляв пащі, не клацав гострими зубами, а, наблизившись, як слухняний пес, лизнув йому руку...

Василь схопився на ноги, обливаючись холодним потом.

Місяць уже висів над степом золотавий, таємничий і наче страшнуватий на темному небі. Десь далеко-далеко гримнули артилерійські залпи. Там фронт.

Василь перевернувся на другий бік. Від ще не висохлої землі тягнуло вогкістю. А на пересохлих губах було гірко-гірко від полину.

Сонце зійшло, і стало тепліше. Василь підставив променям змарніле і вже заросле обличчя.

Та сонце принесло з собою і перші тривоги нового дня. Тишу розбудили постріли, вигуки людей, гуркіт машин. Василь був певен, що то розшукували його.

Та він продовжував грітися на сонці і зовні був байдужим до всього, що діялося за бур'янами. Він сьомився. «Чорт з вами! Шукайте. Знайдете — подряпаємося... А тікати нема куди...»

Минуло з півгодини. Раптом Василь здригнувся всім тілом і, ставши навколішки, намагався розгледіти, що діялось поблизу.

У бур'янах зашелестіло. Ближче й ближче. Він одтяг затвор автомата, готуючись до бою.

І раптом заморгав очима. Прямо перед ним зупинилася, важко дихаючи, дівчина у старому ватнику з сірою хусткою в руці. Дівчина поточилася, з переляку розкривши рота.

Вона тікала од німців, які (гадали дівчата) роблять на них облаву, щоб повезти до Німеччини, і ось потрапила на саму цівку автомата. Та ще так раптово, так неждано наскочила вона на цю засідку в бур'янах. Яке нещастя!.. Куди ж їй тепер? А тікати не було сил. Бо вже пробігла вона два кілометри. Затуливши обличчя руками, дівчина впала і заплакала од безсилля і люті.

— Прокляті! Прокляті! Я все одно втечу! Або повішусь! — здригалася вона.— Не поїду! Не поїду з дому нікуди!..

Василь схилився і поклав руку на її голову. Дівчина здригнулася, зіщулилась, ніби від удару. А він заговорив пошепки:

— Не бійся мене. Я свій... Я з тих, що одбивалися в хаті біля лісу од фашистських солдатів і поліцаїв. Це я вчора в економії брав хліб. Орисею наче тебе називали?..

Орися підвела голову, витерла замазаною рукою щоки і недовіркою подивилася на Василя.

— Свій... А ти не брешеш? — щиро спитала вона.

— То, мабуть, за мною прибули до економії солдати... Хочеш, я сльози твої витру? Сідай отут поруч, спочинь...

— А ти не брешеш? — ще спитала.

— Не брешу, чесне комсомольське! Я радянський воїн! — поклявся Василь і додав сумним, надломленим голосом: — Один залишився... Четверо друзів загинуло. А я... Сама бачиш... Дим допоміг прослизнути крізь їхню шеренгу.

— А дівчата думали, що це облава на нас. Кинулися всі врозсип, хто куди. А я у найвищі бур'яни,— проговорила тихим голосом Орися і звела несміливо очі на

товариша по нещастю.— І ти сидів цілу ніч у бур'янах? А вовки?..

Десь біля гаю почувлася стрілянина. Василь зблід, поглянувши на дівчину:

— Слухай... Ти йди своєю дорогою, іди додому. Тобі не варто ризикувати життям через мене. Іди, дівчино, я тебе прошу,— благав він, витираючи росу з автомата.

Село її в десяти кілометрах од цих бур'янів. Найнялася Оріся на роботу, щоб уникнути страшної подорожі на чужину, і ось маєш — нема спокою і в економії. Фашисти забирали дівчат і юнаків, їм потрібні робочі руки, бо всіх дорослих чоловіків Гітлер забрав до армії, оголосивши тотальну мобілізацію після поразки в Сталінграді...

«Іди додому!» І вона поглянула на нього.

Змарніле, худорляве обличчя, сірі очі. Пересохлі, пошерхлі губи, скуйовджене біляве волосся. Розірваний, обгорілий одяг.

— Ти води хочеш? — спитала вона.

— Так, хочу, але води поблизу немає. Ранком я обсмоктував росу з торішньої трави. І тепер якось гірко в роті,— сказав він.— Іди до села! Чуєш, там не змовкають!

— А ти?

— Іди, Орісю, додому! — повторив сердито він.

— А може, мені з тобою краще... ховатися від напасті! — нарешті відповіла вона.

Орісі не хотілося залишати його самого, хоча вона знала, що їм обом не минути смерті, якщо німці натраплять на їхній слід. Вона була впевнена, що оцей парубок з тих, які переходять лінію фронту або спускаються з літаків на парашутах. Інакше фашисти не влаштували б такі розшуки за одною людиною. В економії розповіді, що в учорашньому бою загинуло понад двадцять солдатів.

Десь зовсім близько пролунали автоматні черги, Орісі стало страшно, вона злякано притулилася до його грудей. Кулі засвистіли десь осторонь. Оріся чула биття його серця, що калатало тривожно. Вона відчувала над чолом своїм подих. І то не мати схилилася над нею. Ні. Жаром дихали його пересохлі уста. Його рука міцніше обгорнула її за плечі, а другою він гладив чорняве, ніби шовкове волосся дівчини.

— Не бійся... Це ж казка,— шепотів він, прислухаю-

чись до пострілів.— А в казці не вбивають хороших людей...

Йому стало легше тепер жити на світі. У нього раптом народилася впевненість, що ні фашисти, ні поліцаї не прийдуть сюди, у бур'яни.

— Орісю!.. Ти будеш мені допомагати?

— Як?..— озвалася вона стиха і вмить одсахнулася від нього, сіла, винувато потупивши погляд.— Уже не стріляють? — спитала, червоніючи, як маків цвіт.

— Навіки б їм позаціплювало! — кинув сердито Василь.

— Чим же я можу допомогти тобі?

— Роботи у нас вистачить!

Тамуючи подих, вона слухала його розповідь. А потім сказала:

— Бур'янами по вовчих слідах підемо до села. Я тебе сховаю так, що й з собаками не знайдуть. Відпочинеш, а згодом візьмешся за роботу...

— Ти кмітлива дівчина! — не приховував свого захоплення Василь.

— Таке скажеш,— відповіла Оріся.— Ходімо!

Він глибоко вдихнув степове весняне повітря і подав Орісі руку.

Село, де жила Оріся, було біля самого міста. До цього міста червоне командування і послало п'ятьох розвідників, з яких дійшов тільки один.

Через місто проходила залізниця на Харків і Суми, тут перетиналися ґрунтові і шосейні дороги. Звідси вантажі і війська безпосередньо йшли до Харкова, через Грайворон на північ і на північний схід до Борисівки, Томаровки і Белгорода. Стокілометрова лінія фронту живилася продовольством, пальним і людською силою через це місто і село.

Ще так далеко Василеві до початку справжньої роботи. Одна розтрощена радіостанція згоріла у покинутій хаті лісника, а друга закопана в гаю за п'ятдесят кілометрів звідси. Василь зараз лежить у тернових кущах і жде, поки смеркне і прийде за ним Оріся.

Спадав тихий вечір. У небі летіли качки, прямуючи до Ворскли. Біля криниці лунав дзенькіт. Оріся поставила відра на землю і попрямувала стежкою до тернових кущів. Потім вона заходилася рвати молоденьку кропиву і лободу, кидаючи зілля у фартух.

— На борщ? — спитав Василь, і в нього залоскотало в носі. Уже тиждень він не їв нічого гарячого, крім отого чаю, що так дорого обійшовся його друзям.

— Мати постує. Варимо борщик з зіллям, картоплею і бурячками, — відповіла Орися, продовжуючи рвати жалючу кропиви.

— І ти постуєш?

— І я... М'яса давно в домі нема...

— Як у селі? Німці є?

— Є... Недалеко, у школі.

— То як же я... до вас?

Орися підійшла до тернових кущів і сказала, дивлячись прямо в обличчя Василеві:

— Шила й то в мішку не утаїш. Куди тебе сховаєш од матері? Хоч лай мене, хоч бий — мати все знає і згодна... Ти будеш у нас! — пошепки договорила вона.

— Так і погодилася? — стурбовано спитав Василь.

— Це вже не твоя турбота — одразу мати погодилася чи, може, аж надвечір...

Вона рвала зілля.

— Кажуть, вітамінів у лободі й кропиви сила-силенна, — промовив, аби щось сказати, Василь і зітхнув.

Він теж кинув в Орисин фартух зілля і доторкнувся до її гарячої руки.

— Орися!..

— Що?

— А добре, що я зустрів тебе!..

— Не знаю!

Орися притулила руку з зіллям до щоки, забувши, що то кропива, та зразу ж рвучко відкинула його геть.

— Ходімо! Патрулі вже ходять вулицею. Почують шелест у дворі — біди не минути. Суворо заборонено, як тільки сяде сонце, виходи з хати. Порядочки! А вже смеркає...

Вони пішли на гору. Василь ніс на коромислі відра, і вони хиталися, наче маятники. Вода раз по раз випліскувалася на стежку.

— Де ти ріс? Ти що, ніколи відер на коромислі не носив?

— Носив... Але я завжди клав у відра листки з капусти або з соняшника, і вода не хлюпалася, — ледве чутно відповів Василь.

Він відчув, що дуже ослаб за останні дні. Орися наче знала, що йому нелегко, і сказала:

— Я сама донесу...

Вони минули садочок і тихо увійшли через ворота, одчинені задалегідь, у невеличкий і охайний двір.

Орися показала на хлівець, покритий соломою.

Поглядом Василь окинув подвір'я. Навпроти був теж хлів, трохи довший за той, де Василь мав ночувати. Крізь двері було чути, як сонно сокотали і шаруділи кури. Хата під залізним дахом дивилась на подвір'я двома темними вікнами.

— Ходімо! — взяла його за руку Орися. — Це погрібник. Дивись у льох не впади. Лізь за мною по драбині... Ось твоя постіль на соломі.

Руками Василь намацав рядно, ще вище пухову подушку.

— Нащо це? Менше речей — ліпше ховатися з ними од очей... — заперечив він.

— Завтра ж я все заберу до хати, — ображено проговорила Орися. — Йому хочеш як краще, а він...

— Орисю! Рідненька моя! — не стримався Василь і обняв її за стан. — Не ображайся...

Він підвівся і вдарився головою об вигнутий залізний лист чи обруч.

— Що це?

— Колись там було голуб'яче гніздо. Фашисти побили на юшку голубів... Там соломи нетовсто. Можна продерти, — говорила вона, чуючи, як він мацав солом'яну покрівлю. — А тепер сідай.

Орися подала ще гарячу, накриту покришкою череп'яну миску і дерев'яну ложку.

— До такого борщу зілля рвали. Сьорбай на здоров'я...

Пальці їх зіткнулися, обвившись навколо миски. Він стиснув її руку.

— Миску тримай, а не руки мої... Доброї ночі тобі і снів привітних. Я пішла.

Не стало чути дівочих кроків. А він ще прислухався, замріявшись. Десь унизу миша гризла дерево. Шелестіла солома під рядном.

Повечерявши, Василь одставив миску і підвівся. Прoderши невелику дірку в покрівлі, він ще довго дивився на зорі. У стріху впиралося вітами якесь дерево. Василь одломив гілочку і почав гризти її...

Василь не мріяв стати військовим розвідником, хоча й любив слухати розповіді про червоних розвідників,

про їхні подвиги в роки громадянської війни і в дні боїв на Карельському перешийку з білофіннами. Розвідники в уяві Василя малювалися не звичайними людьми, а такими, що спеціально народилися для подвигів.

В дитинстві, граючи з своїми однолітками у війну, він ніколи не займав якихось «керівних посад», а завжди плентався десь у гурті босоногих, з облупленими носами рядових бійців. І хоч нишком він мріяв про командирську славу, проте мирився з долею рядового. Та було в нього інше захоплення, якому він віддавав увесь свій вільний час,— радіо. В цій справі він не мав суперників серед товаришів. У радіовузлі він був, як кажуть, своїм чоловіком. Радист любив хлопця за допитливість, кмітливість, старанність, вважав його своїм помічником і часто залишав одного на чергуванні в радіовузлі, знаючи, що хлопчина не підведе. Василь походжав по затишній, яскраво освітленій кімнаті, обставленій щитами, приймачами, посилювачами, мов справжній інженер. Тоді йому заздрили хлопці, які іноді заходили погрітися й погомоніти про свої хлопчачі справи.

А от тепер Василь — радист-розвідник. І залишився він у ворожому тилу сам-один, втративши своїх бойових товаришів. Як же йому тепер бути?..

Василеві пригадалися слова начальника контррозвідки про пильність у ворожому тилу. «Пильність — запорука успіху!» Може, причиною загибелі товаришів і стала їхня необачність, відсутність у них справжньої пильності?.. Та Василь відкинув цю думку. Ні! Вони діяли правильно, але обставини склалися так, що їм не вдалося уникнути бою. Його товариші загинули як справжні розвідники, як герої. А він повинен виконати завдання. Хто порадить, як йому діяти? Пильність — запорука успіху. Він мусить бути пильним. Може, не варто вірити оцій дівчині, що привела його на погрібник? Вона ж уже понад два роки живе на окупованій території... Не вірити їй матері?.. Що вони за люди?

Здалеку доносилась мелодія, але не своя, що бере за саме серце, не улюблена Василева «Стоїть явір над водою», а чужа. Проте в душі його звучала рідна пісня.

Не рад явір хилитися,—
Вода корінь мие.
Не рад козак журитися,
Так серденько ние.

☞

Не вірити Орисі та її матері? Та це ж не вірити народові, що склав таку пісню! Та це ж не знати своєї землі, не любити її! Який же він тоді син народу, коли він боїтиметься своїх людей, прикриваючись отим поняттям «пильність». Адже пильність саме в тому й полягає, щоб знаходити друзів навіть у тилу ворожих армій.

Не хилися, явороньку,
Ще ж ти зелененький,
Не журися, козаченьку,
Ще ж ти молоденький!

Василь скинув чоботи, які вже цілий тиждень не роззував, ліг, простягнувши ноги.

«А роботу починати треба. Треба!..»

Уже два дні на горищі у Марфи Юхимівни Сегеди квартирував Василь. Орисю він бачив нечасто. Вона теж ховалась од поліцаїв, німців, які могли схопити її, щоб вивезти до Німеччини. Двічі на погрібник приходила й сама хазяйка. Та Юхимівна вдавала, що її зовсім не цікавить, хто на горищі. Вона брала з льоху у відро картоплю, виймала з діжки огірків і, закривши ляду, починала говорити сама до себе:

— Голубів, прокляті, порізали. Тепер гасають по селу за курми! На фронт під Белгород і Краснопілля їх гонять на машинах. Так вони, іроди, хочуть проводи справити! Пожерла б їх нечиста сила!..

Потім Марфа брала відро, миску і прямувала до хати.

Орися також говорила Василеві, що німці збираються від'їжджати звідси на передову, а сюди чекають заміну з Німеччини. Солдати влаштовували проводи, і Василь побоювався, що німці прийдуть за курми і до Марфи Сегеди.

Та водночас голова була забита й іншими думками. Німці їдуть на передову. Сюди інші прибудуть. Убити б солдата чи унтера, привласнити його папери... Та при першій же розмові вороги дізнаються, що Василь не німець. Він не знає ні тої землі, ні звичаїв їхніх, не знає діалекту того краю, з якого буде родом жертва Василева. У житті все це значно складніше, ніж у повістях про шпигунів, які довелося прочитати, ще коли йому й не снилося бути розвідником. Книжковий розвідник говорить з кожним на диво упевнено, має радіостанцію

завбільшки з пляшечку одеколону, а то й меншу. Ходить собі він і вертить гудзика, фотографуючи об'єкти, і вистукує в кишені малесеньким телеграфним ключиком, повідомляючи свій центр про важливі новини.

Василь узявся рукою за гарячу голову. За корінного німця йому не зійти. Все ж документи добути треба. І ще обов'язково треба принести сюди радіостанцію і зброю. Треба! Завтра ж він вирушить у далеку путь, бо без зв'язку, як без вух, без язика.

Скрипнули двері. Від Орисиної посмішки повітлішало на погрібнику.

— Справді німці змотують вудочки?

— Навіть комендантового перекладача одсилають на фронт! — відповіла дівчина.

Вона поставила у квартирі гарячу воду, подала Василеві дзеркальце, мильницю і бритву.

— Братова?

— Його... Вона тупа. Ти зумієш нагострити? Поголись. А то вже заріс, як дідуган...

— А де мила взяла?

— Тут одна жінка варить, а потім міняє на картоплю або на кукурудзу. А в нас картоплі торік уродило.

— Пахне якимось жиром це мило.

— Не принохуйся...

— Орисю... Знайди мені якусь стару братову одягу, черевики.

— І що буде?

— Підемо на Курщину «мінати» речі на хліб і на якісь продукти, як ходять тисячі людей з Харкова, — говорив збуджено Василь і додав пошепки: — По радіостанцію підемо.

— І мені безпечніше буде. А то так і чекай, що придуть забирати в Німеччину...

— Не боїшся?

— Та голися вже, а то мило засохне...

Орися зникла. А він голився, кривлячись, ледве стримуючись, щоб не чхати. Скінчивши, він полегшено зітхнув, а потім розсунув соломку в покрівлі і виглянув надвір.

Гілки явора викинули липкі бруньки. Ще кілька днів, тиждень — і народжуватимуться молоді блискучі і липкі листочки. Парувала вдалині земля, ждучи працюючих рук хліборобів. А в небі гули «юнкерси» і «хейнкелі», перелітаючи кудись ближче до фронту.

«Коли вже настане вечір, а потім і ніч... Удосвіта ми підемо з Орисею аж до того гаю...»

Вечір почався неспокійно. У двір вдерлися солдати, вимагаючи курей або порося для бенкету. Марфа запевняла, що в неї лишилося тільки дві курки.

— А-а! — раптом побачив один із солдатів у вікні Орисю.— Ось яка тут є пташка! Дівчино! Приходь до нас увечері. Потанцюємо!

Та він не встиг договорити. Його товариш уже погнався по двору за жовтуватою куркою, що мчала по подвір'ю, перелякано кудкудакаючи. Солдат кинувся за куркою на город, скидаючи на ходу автомат. Почалася стрілянина.

За ним вискочив ще один німець, і вони доконали курку.

— Але борг з вас ми не знімаємо. Нехай увечері приїде дівчина до нас. Нумо, приходь, красуне!

Нарешті вони пішли.

Чуючи все це, Василь аж кипів од люті. З кожною годиною він все сильніше відчував, що кохає Орисю. В його очах вона була зараз найдорожчою людиною, найкращою дівчиною в світі. Кохання ввірвалося в його серце нестримно, як і сама весна. Він засинав з думкою про дівчину й прокидався, уявляючи її струнку постать, її хвилясте густе, коротко підстрижене волосся. Він почав більше мріяти про неї і став наче боятися її близькості...

Та ось уже Василь і соромив себе за такі думки, дорікав собі, що досі не зміг налагодити зв'язок з командуванням, досі не передав нічого своїм про оцих солдатів, що збираються на передову, про нові дивізії, що мчать на Східний фронт з Німеччини, з Франції, з Голландії. Можливо, затівається новий похід на Москву. А Василь мовчить як риба. Вже п'ять днів минуло з того часу, як він передав по радіо останні повідомлення про рух ворога і сказав, що вони йдуть до міста виконувати завдання. Шостий минав, а Василеві здавалося, що він тут уже рік сидить, ніжиться, їсть гарячий борщ і товчену картоплю з огірками... Нічого собі влаштувався! Так воювати можна!

На вулиці десь галасували, співали чужих пісень. Часом лунав жіночий вереск, а то й одчайдушний крик.

Та минув ще час, і раптовий стукіт у ворота сусідів Сегеди примусив Василя взяти зброю.

— Одчиніть! Не ховайтеся. Все одно знайдемо й потягнемо Орину за волосся! Чуеш, Марфо! Такий наказ є! Позакладало!.. Ламай, Даниле Івановичу, хвіртку!..— говорив хрипким голосом поліцай.

— Тю-ю! Дурень! Та це ж подвір'я Прокопа Штанька, а не Марфи... Нализався, що й второпати не можеш!..

— Невелика біда...

Василь поквапливо зібрав речі, сховав рядно і ковдру під солому і спустився додолу. Наближались кроки.

— Тікаймо звідси! Вони шукатимуть мене й на горищі. У них ліхтарі електричні,— тривожно промовила Орися.— Біжімо на город...

Вони метнулися до садка. Біля крайньої яблуні була яма. Орися стрибнула вниз і покликала Василя до себе.

На дні було накидано бадилля з гарбузів, картоплі. Дівчина розсунула руками сухе соняшничиння біля стіни й зникла в якомусь заглибленні.

— Сюди, пошепки сказала вона.— Ой, наступив мені на ногу, незграба. Сідай на виступ. Якось помістимося...

Потім вона затулила соняшничинням вхід до цієї невеличкої печерки, і стало зовсім темно.

— Ти вже тут ховалася? — спитав ледве чутно Василь.

— Ага... Повз цю яму вже бігали поліцаї. Тут ніхто не знайде.

А на подвір'ї чулися крики, лайка, поліцаї погрожували старій матері.

— Орися побігла в сусіднє село до тітки в гості!..

— Ба, куди її заніс чортяка. А нам кров з носа треба сьогодні ж набрати в Германію вісім чоловік. А де їх взяти, коли всюди отакі, як ваша Орися! — одчитував поліцай матір так, що чути було аж у садку.

— Хіба ж я над нею командир? — вела своєї Сегедиха.— Ти ж сам, Омельку, знаєш, яка тепер молодь кручена. Я їй і так і с'як, їдь у Германію... Кажуть же, що там навіть худобі гарно, електричество в хлівах сяє. А може, вона до солдатів пішла? Її кликали ще вдень. Мо', вона вечерю їм готує?..

— Не базікай, стара! Була б з солдатами, ми б сюди не прийшли.

— А що ж мені з таким неслухом робити! — скаржи-

лася Сегедиха.— І вродиться ж таке! Хлопці були, ті слухняні. А Орися!..

— Не скигли... Почастуй самогоном, та й скажемо пану Харіху, що пішла по родичах. Гей, Данько Іванович. Ти на погрібнику дивився?

— Та світив. Чортма й там...

— Нема самогону, пани поліцаї... Бурячка мерзлого не залишилось...

— А-а! — гукнув Омелько.— Тоді начувайся. Якщо ти її не уловиш їхати, сплять хату. А з економії чому вона втекла?

— Докрутиться вона! Якщо й мине Германію, то шибениці — ні! — сказав і Данько Іванович.

— Та я вже побалакаю. Я вже вилаю її, щоб поважала матір. Отакі страждання через неї! — бідкалася Марфа Юхимівна, проводжаючи непроханих гостей.

Притиснувшись одне до одного, Василь і Орися сиділи в печерці. Василь думав, що доля навмисне зводить їх так близько. Він лічив удари її серця, тримаючи за руку.

А Орися згадувала, як ця яма уперше врятувала її від німців ще в сорок першому році. Тоді багатьох дівчат забрали на німецьку кухню чистити картоплю. Війська стояло і в місті, і в селі багато. Орися з подругами поралась біля відер, а черговий по кухні сидів і стежив за роботою дівчат. Йому, напевне, здавалося, що дівчата працюють повільно або ж було просто нудно. Він брав картоплини і жбурляв на дівчат. Поціливши, він реготав, беручись за живіт. Та дівчатам було не до сміху. Картопля біла їх у груди, боляче біла. А ще болячіше було серцю від того, що їх не вважають за людей. Деякі з дівчат плакали. Це роздратувало німця, і він, ухопивши з купи дров біля печі довгеньку ломаку, замахнувся нею на одну з дівчат. Орися підхопилася мов ошпарена й кинулась через вікно на вулицю. Вона бігла, наче по ній стріляли. Прибігши додому, дівчина подалася на город і стрибнула в жомову яму.

Жому було по пояс. Орися присіла, занурившись аж по шию, і нап'яла на себе солом'яну мату, що прикривала яму од сонця. Німець бігав по подвір'ю, як ось зараз поліцаї, і кричав, що це так їй, Орисі, не минеться. Але знайти дівчини не міг. Згодом не стало в них корови, спорожніла й жомова яма, і Орися доклала рук, обладнавши в ній печерку, затуливши вхід соняшниковими

стеблами і покрученим гарбузинням. Влітку тут росла висока лобода, лопухи, і ніхто не міг і подумати, що за десять кроків од подвір'я є така схованка.

А нині вона не сама. З ним!.. Орися помітила, що останнім часом Василь якось змінився, став ніби соромливішим. Він зараз тримає її руку, навіть не стискаючи. Орисі тепер здавалося, що Василь не такий собі звичайний хлопець, що він особливий, омріяний, справжній герой. І певне, що такий хлопець не кожному може полюбити, а тим більше не її, Орисю, звичайну дівчину, яка серед своїх ровесниць тільки тим і відрізнялась, що зуміла до цього часу уникнути німецького полону. Що-що, а бігати вона вміє! Правда, вона вчилася непогано: «Мо', якоюсь лікаркою була б чи агрономшею, якби не війна», — казала мати.

«Агрономшею. Лікаркою», — усміхнулася гірко Орися.

Мрії. Мрії. Завтра вона вдосвіта піде з Василем по радіостанцію. Треба допомогти парубкові. Може, й про неї скажуть радянські командири, що не лише бігати вміє. Зробить усе, що скаже Василь. Треба, то й на радіо навчиться працювати! Не святі горшки ліплять.

До зустрічі з Василем Орися думала тільки про одне — як би уникнути відправки в Німеччину, як би влаштуватись так, щоб не працювати на фашистів. Вона б і в економію не пішла, якби не дізналась, що партизани з Охтирських лісів радили людям іти по економіях. Сіяти треба, бо збирати хліб доведеться, мабуть, уже при своїй, Радянській владі.

— А ми не оніміли, Орисю? — спитав нарешті Василь.

— Ага...

— Що «ага»?..

— Чуєте! — пролунав голос матері. — Ось вам вузли з одежею, і йдіть собі. Бо завтра знову нечиста сила принесе Омелька й Данька. Тут усе, що просила Орися. І провіанту поклала...

— Спасибі, Марфо Юхимівно. Спасибі! — дякував Василь, вилізши з ями. — Давай руку! — і він допоміг дівчині.

— Іди, гостю, на погрібник і переодягайся, — сказала мати. — А ти, доню, до хати. Поспиш часинку, а займеться зоря, вирушите з богом. Іди, хлопче! — поклала вона руку на плече Василя.

— Спасибі, матінко! — притиснувся щочкою до її жи-

лавої руки.— Я все життя буду пам'ятати вас, як і свою рідну матір. Ви схожі на неї. Такі ж наче суворі, а душа добра...

— Охо-хо-хо-хо... А правду кажуть — малі діти, мале й горе. А виростуть...— промовила мати, хитаючи головою.

Широкими шляхами і вузькими дорогами на Слобожанщині рухалися не лише німецькі всюдихідні грузовики, гармати, машини з цистернами. Узбіччями цих шляхів мандрували стомлені, виснажені люди з клунками за плечима. Люди йшли з міст у села міняти одяг, випадкові речі на картоплю, на ячне або кукурудзяне зерно, борошно. Жити якось треба, і люди розбрелись по всіх усюдах, шукаючи отой дорогоцінний кусень хліба, якого не було в Харкові.

Вийшли на зорі з клунками й Василь та Оріся. Василь одяг прєсторий піджак Орісиного брата, сірі латані штани, взув стоптані ботинки на гумовій підшві, а на голову примостив кашкета з маленьким козирком, з-під якого стирчав жмут цупкого світло-русого волосся.

Оріся в приношених черевиках, у старій материній кофтині з великими чорними гудзиками та в квітчастій хустці, яку мати купила в Богодухові ще перед війною.

Василь позирав на супутницю, милуючись її привітним, рум'яним обличчям, і посміхався нишком.

— Чого тобі?

— Ти як квітка!

— Ще й насміхаєшся... Знайшов квітку... Бачиш, скільки гітлеряків їздить дорогами.

— Бачу... Зажди! Ось з машини упав конверт...— він нахилився і підняв синюватий папірець.— Знадобиться!

— Навіщо тобі?..

— Тут номер польової пошти... Значить, машини були з такої-то частини. Так ми й передамо, коли доберемось до гаю.

І вони йшли та йшли. Десь надвечір у Василя зовсім одстала підшва, і він прив'язав її мотузочком. Обоє страшенно втомились.

— Де ж ночуватимемо?

— А як ти гадаєш?..

— Як і всі люди з клунками, десь у селі...

— Ні, Орісю. Підемо полями... Вже недалеко. Ще п'ятнадцять кілометрів, і будемо в тому гаю. У тебе

ноги болять? Бідна! Зрозумій, Орісю! Треба. Доки місяць зійде, ми будемо в гаю. І там відпочинемо. А в селі можемо на полицяїв натрапити. Ну, коли ти стомилась, то зайдемо в якусь хату...

— Можеш не умовляти! Ходімо!

Останні кілометри здавалися безконечними. Ноги в обох понахилилися.

Уже небагато залишилося... Щоб розважити Орісю, Василь говорив до неї лагідним голосом:

— Ти жалкуєш, що зі мною зустрілась? А я ще в бур'янах казав, щоб додому йшла. Ти ж сама... Нічого, Орісю! Ось обійдемо село, а там і гай над шляхом. А в тім гаю... були ми вп'ятьох. Були...— Голос його здригнувся, мов струна, настроєна на журний лад.— А які хороші були хлопці! Що тепер їхнім рідним відпишуть з штабу?.. А командир — сирота. Батько й мати померли з голоду в Ленінграді торік...

— Мабуть, і дівчина у нього десь є? — спитала Оріся, заслухавшись.

— Ага. Білявенька, з такими задумливими очима. Він показував мені її фотокартку. Вона теж ленінградка!

— Там усі герої! — сказала Оріся.— Недарма пімці і в сорок першому, і потім багато говорили про Ленінград і стискували кулаки, зачувши це слово. Там же всі люди герої. І, може, мої брати Степан і Петро. На флот їх обох призвали туди перед війною.

— Вмираючи, командир казав: «Пробийся крізь дим. На тебе надія!» Це на нас з тобою, Орісю, надія! Ти стомилась?

Загублі Василеві побратими, мужне місто Леніна, дівчина, котра ніколи вже не діждеться свого коханого, передсмертні слова Василевого командира — все ніби якимось джерельцем невидимим дзюрчало, шуміло в Орісиній голові, зливаючись в один потік, в одне поняття: «Треба!» Треба не звертати уваги на мозолі, на біль пекучий у ногах. Треба!..

І вони прискорили крок, неначе тільки що відпочивали. Шелестіла м'яко стара трава і бур'ян під ногами. В обличчя дмухав свіженький вітерець зі сходу.

Оріся йшла і мріяла. Їй ввижалося, ніби вони з Василем зустрічають Червону Армію. Він знову йде на захід, виганяючи фашистів. А там і війні кінець. Василь повертається, але не додому, а одразу до Орісі. І вони разом усюди, всюди. А потім у них народиться донька або си-

ночок. Якщо хлопчик, то на неї схожий, карокий, з трохи кучерявим волоссячком. Якщо дівчина — то на нього, щоб щаслива була, така сіроока, трохи соромлива. І посмішка у доньки така щира, замріяна, як у нього, Василя. Мрії. Мрії... Орисі стало соромно за них. І вона рада була, що навкруги темрява. «Щаслива та дівчина, яку полюбить ось такий, як він!»

Орися подивилась на супутника ніжним і пильним поглядом. Та Василь ішов з похиленою головою, ішов швидко, певне, забувши в ці хвилини, що йде не сам, певне, думаючи про щось своє, нерадісне...

Попереду виринав місяць, кидаючи тьмяне світло на степ, на верховіття дерев, що темними хвилями вирізьблювалися на тлі трохи прояснілого неба.

— Орисю! — раптом промовив Василь. — Ми вже прийшли! Ти чуєш? Прийшли.

Вона не відповіла. А він зупинився, розкинув руки, мов птах крила, стиснув кулаки, наче щойно розірвав кайдани, якими було сковане його тіло, його серце. Всі ці дні він почував себе нещасним, якимось полоненим, утікачем, якого добрі люди ховали од ворогів тільки тому, що він радянський солдат. Та віднині він справжній воїн, у нього тепер є зброя. І він ще покаже ворогам.

— Мила! — гукнув схвильовано Василь. — Біжімо вниз, до того явора!

Ще до схід сонця Василь передав усе, що мав він сказати своєму командуванню. А потім сховався з дівчиною у ліщинових кущах.

Орися не зрозуміла, чому Василь такий схвильований, розгублений. Погляд його був зараз чужим, байдужим до всього, що їх оточувало, мозок зайнятий чимось важливим, наболілим. Чим?.. Адже зараз рація замаскована, а як хто забреде в гай, вони зразу ж почнуть обніматися, мов закохані. Весна навкруги! Що з того, що війна? Любов і у війну ніхто заборонити не може. Так вони умовились. І потім, по шляху додому, вони також удаватимуть з себе молоде подружжя, що ходило на Курщину міняти речі на зерно. Але їм, бач, не пощастило, довелось і костюм, і жакет, і навіть «патефон» нести назад додому. Чому він дивиться на Орисю і ніби не бачить? Він же сам вигадав оце все. Дуже потрібний їй отакий чоловік! У нього, певне, є десь дівчина, і він,

побачивши навкруги свіжу траву, ряст, згадує, мабуть, зараз про неї...

Василь поглянув на годинника й зітхнув.

— Чому ти такий?.. Тоді радів, що прийшли, що ти почув сигнали свого товариша з того боку фронту, а зараз якийсь...

— Який же, Орися? — спитав він, дивлячись кудись вдалину.

— Про дівчину свою думаєш?

Він засміявся і сказав пошепки:

— Дурненька ти, Орися...

— Та знаю, що в тебе є десь розумні...— в голосі її він чув нотки ревнощів, докору. Орися ніби вгадала, як розуміє її слова Василь, і поспішила додати:

— Але що мені до того...

Вона зірвала квітку і дивилась на неї засмученим поглядом.

Василеві ж не хотілося говорити, про що він думав. А думав він про командирів, які десь прочитали його телеграми і тепер радяться, що ж відповісти йому? Чи повірять кожному слову Василеві там, за тою смугою, звідки виразно долітає гуркіт артилерійських батарей? Чи повірять?..

Він знову зиркнув на годинник. Уже час вислухати відповідь командування. Василя командир знав добре. Він уже двічі посилав його в глибоку розвідку. Командир давав йому рекомендацію для вступу в партію. Він не може не вірити Василеві. Але коли б хоч один з товаришів залишився живий, Василеві легше було б зараз. Та він один, він сам собі командир і солдат, сам і суддя вчинкам своїм і думам своїм. Хіба ще Орися, про яку він також розповів у своєму довгому і невеселому повідомленні.

— Орися! — звернувся він заклопотано.— Ти дивись пильно і слухай уважно, поки я працюватиму.

— Дивитимусь і слухатиму... А ти про конверт передавав?

— Передавав і про конверт, і про машини. Дивись і слухай. В разі чого, переламаєш палицю...

Орися одійшла за горбок і сховалася за деревом. Звідси видно було далі та й чути краще: стукіт телеграфного ключа не заважав.

Навкруги пробуджувалася, розцвітала природа. Щось нове народжувалося і в серці дівчини. Що?.. Може, то

любов, про яку Оріся ще соромилася й думати. Як гарно в гаю! Як голосно щебечуть птахи, як сонце сяє у чистому синьому небі! І серце наче співає. Ні! Не про це треба зараз думати, Орісю. Тобі наказано слухати і дивитися. Бо серед тої розкішної природи ходить смерть, зрима і незрима. Її холодна й гостра коса уже давно занесена над його головою, над твоєю головою. Слухай і дивись, а почувеш біду — переломи палицю навпіл.

Вона зітхнула так тихо, обережно, наче боялася, що це зітхання почують вороги.

Гули машини, скрипіли вози на шляху. А здалеку погуркувало, мов там шумів дощ і небо розсікали блискавки під громові удари. Там фронт... Там кується визволення рідної землі. Звідти вже линуть сигнали і до Василевого апарата. Радист записує квапливо, напевне забувши про все на світі. Оріся ще напруженіше прислухається. Вона чує, як шарудить гусінь на дубовій корі.

— Орісю!

Василь, поклавши радіостанцію в мішок, батареї — в другий, кликав її помахом руки.

— Так скоро?!

— У них текст короткий.

— Можна взнати, що там? Секрет, ага?

— Та я ще сам не знаю, — відповів він. — Ще треба розплутати оці цифри. Якби одразу можна було читати, тоді б знали й вороги!..

Вона бачила, як у нього тремтіла рука з олівцем. Він щось підраховував, додавав до прийнятих цифр інші, які були на змотаній довжелезній паперовій стрічці. Що ж йому передали начальники? Оріся й сама почала хвилюватися, наче та звістка торкалася і її особисто.

Він поглянув на неї розширеними очима й ледь усміхнувся. На очах у нього виступили сльози. Оріся з болем скрикнула:

— Що там, Васильку?

— Мені вірять! Вірять, — вигукнув він. — Вірять!

— Тихі-і-і-ше... — застережливо піднесла руку Оріся. — Війна ж навкруги...

Василь рішуче наблизився до дівчини, пригорнув її до себе, а устами впився в її гарячі й рожеві губи. Він припав до них жадібно, як людина, що хоче пити, до джерельця з чистою і холодною водою.

Орися одпиралася руками, встигла сказати: «Та чи не здурів ти?..» І знову відчула на устах, на щоці його поцілунки. А потім сама обвила його шию міцно і невміло поцілувала.

Серця їхні схвильовано калатали. Дятел на дубі, ніби почувши це калатання, припинив свою роботу. Ось він повернув голівку з довгим невтомним дзьобом.

— Ну чого ти дивишся, рябокрилий! — звернулася Орися до птаха.— Одвернись! — А потім до Василя: — Кажуть, що в тихому болоті чортики водяться. Що з тобою сталося?.. Мені аж страшно...

— Та я ж люблю тебе. Розумієш — люблю, як весну, як життя, як квіточки оці...

— Обманюєш. Це ти од радості, що поговорив з своїми...

— Ти не віриш?

— Хтозна...— розвела руками Орися.

— Ти мене любиш?..

І час тепер полинув швидко, швидко.

Стомлена дівчина заснула. А він, підтримуючи її голову руками, дивився на щасливе юне обличчя, що усміхалося уві сні. Дивився і прислухався до всього, що гуло на фронті і розцвітало тут, в гаю, як і любов їхня.

Надвечір Василь і Орися вийшли на шлях. Тепер вони прямували на південний захід, і сонце світило їм в обличчя.

Василь через кілька кілометрів роззுவся, бо далі йти у розбитих черевиках не міг. Земля була вже тепла.

Незабаром вони наздогнали трьох жінок з клунками і розговорилися з ними. Ті були з Харкова. Розповідали, що там люди голодують, а фашисти щодня розстрілюють і вішають на ліхтарях харків'ян.

— Виміняли ж ви що-небудь? — питав Василь.

— Трохи проса і торбиночку качанів кукурудзи,— відповіла жінка.— А ви?..

— Ні з чим повертаємося...

— І що ж то у вас за плечима таке громіздке?..

— Патефон...— байдужим голосом відповів Василь.

— Молодий такий, а з музикою носиться! — втрутилася інша жінка.— А наші сини на фронті...

— Та чого ви напали на хлопця? — заступилася перша.

Жінки змовкли, і Василь полегшено зітхнув. Не ви-

стачало ще слухати докори й від жінок та червоніти перед ними, чому він не там, де його ровесники.

«Шлях перетинала інша дорога. Супутники зупинилися й стали прощатися.

— Нам сюди,— сказала жінка, що захищала Василя.— Нам на Золочів, на Дергачі, а там і дома.

— Дома,— посміхнулась криво інша.— Ще верст шістдесят. Ночувати десь треба буде проситись. Ще подомкаеш, Капітоліно Іванівно!..

— А нам сюди! На Богодухів! — сказала Оріся.— Щастя вам, тітоньки.

— І вам, діти! А ти не сердься за оті слова. Не всім же і в окопах бути. Та, мо', й болезнь яка в тебе. На вид ти наче молодець. Приодягни тебе — на всю губернію парубок! — звернулася жінка до Василя.

— Я не ображаюсь...— зітхнув він і потупив очі додолу, на свої босі ноги.

Вони розійшлися. Розійшлися своїми дорогами, як кобзарі у давні часи на перехресті шляхів.

Журно стало і наче порожньо на серці в Орісі. Вона так була розбалакалася з жінками, що й незчулася, як минули ті дві години. У гурті йти було веселіше. От тільки Василь мовчав, образившись за незаслужені докори. Та що подієш. Така його служба — терпіти часом образи, але мовчати.

— Може б, ти взув черевики? Холодно стає...

Він зупинивсь і обернувся назад. Дорогою мчав мотоцикл, уповільнюючи хід. Василь засунув руку за борт піджака, намагаючись рукоятку пістолета. «Якого чорта треба тому водієві?» — подумав він, дивлячись спідлоба на солдата у шкіряній куртці і таких же штанах, заправлених у довгі, гладенькі халяви чобіт.

— Невже зупиниться? — прошепотіла Оріся, ухопившись за Василеву руку.

Було б їм одразу йти полем. Та Василь говорив, що степом іти вдень небезпечніше, швидше можуть запідозрити. А на шляху вони, як і всі люди, з клунками.

Мотоцикл загальмував біля них.

«Гаразд уже, підходь. Запитуй. Одержиш кулю в лоб!» Василь поглянув на шлях, чи не їде там ще мотоцикл або автомашина.

— Алло! — гукнув водій, одірвавши од керма праву руку.— Де ти, босяк, таку красуню підхопив? — запитав він російською мовою.

— Дружина моя! — ледве вимовив Василь, до його горла підкотився якийсь клубок, що заважав йому дихати...

Водій зміряв Василя з голови до босих ніг і нахабно поглянув на розчервонілу від хвилювання й страху Орісю. Напруження ще додавав рев моторів, що линув з заходу й сходу.

— Далеко ще до села?..— спитав водій.

Оріся здригнулася — мотоцикліст назвав її рідне село.

— Верст із тридцять,— відказав Василь.

Мотор затріскотів гучніше, і машина подалася своєю дорогою.

— А я думала, що він причепиться,— сказала Оріся, зітхнувши.— Нехай він сказиться!

Василь ішов по самому краю дороги біля канави, подалі од машин, що мчали мимо.

Незабаром вони спустилися в яр. З яру під дощаним місточком протікав неглибокий і вузький струмочок, в який збиралися талі води з навколишніх полів. Перед місточком баюра. У грязюці товкся з своїм мотоциклом водій, який хвилини десять тому обігнав Василя та Орісю.

— Босьяк! — гукнув водій, витираючи рукою спітніле чоло.— Бачиш, яка картина! Витягни на міст машину! Чуєш?! Кланяйтесь я мушу тобі, чи що, мерзотник! — він вихопив пістолет і наставив його на Василя.

— Орісю, заговори цього диявола,— прошептів Василь і, поклавши біля канави свій клунок, пішов до мотоцикла.

— Дружина твоя, кажеш? — недовіриливо спитав водій.

— Моя...

— Попроцюй, а я спочину трохи. З жінкою твоєю поговорю,— сказав він, поглядаючи на Орісю й підморгуєчи їй.

— Де це ви по-нашому говорити навчилися? — спитала Оріся.

— Я все можу! — похвалився той і вийшов з баюри на сухе місце.— Я з Люстдорфа, з-під Одеси. Колоністи ми. Слухай, босьяк! Хутчіше там!.. А то я...

Василь силкувався витягти триколісний з коляскою мотоцикл на горбок. Його ноги сковзались у рідкій грязюці, і машина ледве-ледве рухалась. Він позирав на

німця, що стояв біля Орісі і заглядав у її розчервоніле обличчя.

— Він у тебе, мабуть, дурнуватий? Ходить босий у таку пору! — говорив водій, киваючи на Василя. — От картина!

— Та вже який є... Гарні всі на війні.

— Швидше там! — квапив водій Василя. — Звідки ж це ви йдете? Що несете?

— Міняти ходили...

У неї похололо на серці. Ворог нахилився над клунком.

— П... пане, машину вашу витяг на сухе!

Мотоцикліст розігнув спину й, ухопивши Орісію за лікоть, сказав, щоб вона йшла слідом.

— Нехай твій босяк несе мішок сам. А я тебе підвезу! — сказав фольксдойч, заглядаючи Орісі в очі.

Дівчина помітила в тих очах вогниці, а пальці його здалися пазурами хижого птаха. Йй зробилося моторошно.

Василь затремтів од гніву, але стримався і звернувся до мотоцикліста:

— Можете заводити свою самобіжку, пане!

— Тепер ти мені не потрібен! — засміявся той і виїняв пістолет. — Ха! Картинка!

Вмить Василя заступила собою Орісі і слізно почала благати:

— Не вбивайте! В ноги вам поклонюсь...

Та мотоцикліст не збирався вбивати чоловіка оцієї гарненької жіночки. Він тільки хотів настрахати її, щоб змусити до отакої просьби; він ждав, щоб вона поклонилася йому в ноги... Очі обрусілого німця жадібно вдивлялися в обличчя Орісі, обмацували дівочий стан.

— Сідай в коляску!.. Я не буду його вбивати. Не трясись, як полохливий заєць, — гукнув він до Орісіного супутника.

Василь стояв блідий і справді тремтів, але не від страху, а від нервового напруження. Думка працювала блискавично. Одна мить — і він щосили вдарив у скроню свого ворога. Той, змахнувши руками, впав. Орісі підняла з землі пістолет.

Голова мотоцикліста безсило звисала на груди. Василь поклав його в канаву. Там скрутив руки і

заткнув рота. Слухати, чи дихає він, не було часу. Він схопив клунок і кинувся до місточка. Десь близько гули машини.

— Бери речі і миттю під місток. А я постою біля мотоцикла. Ну! Швидко! Орісю! — наказав Василь.

— Там же вода...

— Швидко! — повторив Василь, витираючи піт.

Він нахилився, вдаючи, що порається біля машини, й поглядав на бугорок, звідки повинна була з'явитись автомашина.

Оріся хлюпалась, мов качка, під містком, тримаючи в руках два клунки.

Над нею застукотіло. Їй здалося, що затріщала дошка.

І дівчина подумала в цю хвилину про матір. Та проводжала її плачучи. Спершу мати злякалася самої тільки звістки про те, що в них буде переховуватися радянський воїн. Не в лісі ж вони живуть! Кругом війська, комендатура. Та ще й свої пси, Омелько та Данько, стежать за людьми, щоб їм обом повилазили на лоб баньки, безчесні, у сірка позичені. Як вони дивитимуться ними на людей, коли прийдуть наші? А тут, виходить, Орісі треба йти кудись далеко з небезпечним дорученням. Ще в біду потрапить дитина. Так бідкалася мати. Знала б вона, скільки страху довелося пережити доньці за останній день, ось за цю хвилину.

— Доле моя нещасная! — шепотіла Оріся, тримаючи стомленими руками клунки з радіостанцією, батареями та ще чимось...

— Вилазь уже, Орісю!

Василь допоміг дівчині вибратися з-під мосту і побіг до водія, що лежав у придорожній канаві.

Незабаром він повернувся і поклав безживне тіло в коляску.

— Мені край треба поговорити з ним. Я зверну на польову дорогу, а ти посидь у бур'яні,— сказав Василь і сів на сідло мотоцикла.

— Гарзд! — відповіла Оріся.

Мотоцикл загарчав сердитіше, немовби знав, що тепер веде його не той хазяїн, та потім помчав уперед і через сотню кроків звернув у поле.

— Ти очунав? — схилився Василь над своїм бранцем.

— Що?..— ледве чутно промовив той.— Пити...

— Не маю чого дати тобі... Хто тебе знає в місті? Комендант знає? — запитував Василь, розглядаючи взяті у мотоцикліста документи.— Знає тебе комендант Харіх?

— Ні... Я там не був,— говорив той ледве чутно.

— А дома ти давно був?

— Я в школі... школі...— через силу вимовляв слова.— Учився...

— Ти школу закінчив?

Василь ще раніше думав добути документи одного з ворожих солдатів чи офіцерів. Він виношував план майбутньої операції, для проведення якої необхідні були документи. І ось сталося! Одразу ж, як тільки зупинився мотоцикл, Василь вирішив, що треба негайно здійснити свій намір. Який же з нього розвідник, якщо він не скористається з цієї нагоди? Ранком же командування йому передало по радіо: «Працюй в міру своїх сил і можливостей. Точніші вказівки будуть згодом». От лише та обставина, що цей німець не з Німеччини, а тутешній, колоніст, трохи бентежила Василя. Це з одного боку й добре, що він має справу не з корінним німцем, а з фольксдойчем. Але водночас якось негарно було на серці у Василя од почуття, що цей молодик, як і він, учився в радянській школі і, може, ще й був комсомольцем.

— І чого тебе чорти понесли на службу до фашистів? Га? Мовчиш...

Минуло з чверть години. Оріся вже замерзла, сидячи на землі. Недалеко якось глухо, наче в льоху, гримнув постріл. Темрява дедалі щільніше обгортала густою сіткою землю. У небі гуділи літаки.

Раптом дівчина здригнулась. Перед нею стояв у шкіряній куртці, на одному гудзику якої висів ліхтарик, у таких же штанях, у блискучих чоботях Василь.

— Мадам,— сказав він.— Будьмо знайомі!.. Роберт Гохберг! Новий перекладач коменданта гауптмана Харіха!

— Що ти плетеш? — вимовила здивовано Оріся, одсахнувшись од Василя.

— Так треба, дівчино! Жаль тільки, що не все він сказав мені...

— А як з машиною?

— Поїдемо. Тепер можна в селі заночувати. Староста кращу хату запропонує нам!

— Ти здурів? А як же я? Це ж люди подумають, що я якась повія... Що ти накоїв? Нащо тобі оця шкіра?.. Йди геть од мене!..

— Заспокойся, Орісю! Так треба. Тримай язика за зубами, поглядай на мене при людях закоханими очима, і все буде гаразд. А зараз треба рушати. Я стомився до нестями. Аж руки трясуться, ніби я крав курей, як оті німці у вашому дворі. Поїхали, Орісю, друже мій вірний!

— А тобі не буде страшно? — раптом запитала Оріся.

— Звичайно, боязно. Та я про все подумав. За два роки війни трохи взнав німців. Доводилося ходити за «язиками». Вояки вони справні, але тільки до пори, коли в них іде все по артикулу, по статуту, по плану як в наступі, так і в обороні. Коли ж вони постають перед непередбаченим їхніми законами, правилами, традиціями, то на мить стають немічними. Ось нашому братові й треба весь час метикувати, як поставити супротивника в таке становище, щоб він не скоро збагнув, що й до чого. Так колись воювали з ворогами славні запорозькі козаки і дивували своєю сміливістю і своєю витівкою не лише противника, а й світ,— гаряче розповідав дівчині Василь.— Поганими ми будемо правнуками воїнів минушини, коли на своїй землі боятимемося іноземних заброд, навіть якщо вони дужі й розумні...

— Вірно. Дома й стіни рідні помагають,— погодилася Оріся.

— Отож і я про це. Нехай вони нас бояться! — Василь лагідно усміхнувся й тихо мовив: — Ходімо, серденько!..

...Опівдні перед комендантом гауптманом Харіхом стояв молодий, чисто поголений і підтягнутий перекладач Роберт Гохберг. Він подав капітанові документи, і в грудях у нього похололо.

Цілу ніч Василь просидів над цими документами, старанно вивчав їх, приклеював, замість чужої, свою, задалегідь приготовлену фотокарточку, куточок якої був помережаний синюватими смугами печатки — орла з свастикою в кігтях.

Важко було Василеві перероджуватися в Роберта Гохберга. Сталося це в хаті старости села. Хазяїнові було наказано зачинити віконниці, засвітити лампу, створити умови для роботи, бо перекладач мусив підготувати невідкладні папери для високого начальства.

А Оріся, стомлена незвичайними пригодами, заснула на пуховиках, які запропонувала господиня.

Василь переглядав речі, що були в чемодані Гохберга, листи, фотокартки, папери. З усього цього він дещо узнав про Роберта. Жив той у Люстдорфі на березі Чорного моря. Недавно закінчив спеціальні курси, де таких фольксдойчів навчали їхні єдинокровні брати з Німеччини, як служити в комендатурах, у гестапівських відділеннях. Василя страшенно мучила думка: «Чи знав Роберт когось із начальства, до якого він прямував на службу?» З листів цього не видно. Та й сам Роберт запитував у них з Орисею, чи далеко до села, куди було в нього відрядження. Та вже що буде!..

І ось тепер усе з'ясується... Може, за дверима смерть уже чатує на Василя.

Посередині кімнати великий стіл і крісло, в якому сидить комендант Харіх. Понад стіною вишикувались кривоногі стільці. Нижні шибки вікон зафарбовані, а крізь верхні видно тонке галуззя з наклонутими бруньками, які стануть незабаром листочками. Там, за вікном, сонце, небо, розцвітає природа. А тут — портрет Гітлера, непривітні, схожі на якісь потвори меблі, фашистський комендант, що тримає у вузлуватих пальцях документи нового перекладача. На середньому пальці коменданта виблискує перстень, а на ньому череп, одна з улюблених емблем гітлерівського фашизму.

Василь не зводить очей з черепа. Він відчуває, що в нього холодіють руки й ноги. Мабуть-таки він погарячував, не обдумавши, не порадившись ні з ким, добровільно надів на свою шию ярмо, з якого навряд чи вирветься.

«Кар... Кар...» — почулось раптом позаду.

Василь здригнувся, коліна його тіпнулися, мов по них стукнули молоточком. Озираючись. Над важким сейфом висіла дротяна клітка, а в ній чорна галка.

— Що з вами, Роберт Гохберг? — спитав жартівливим тоном Харіх. — Моя пташка вас злякала? Вона не кусається... А ви схудли! — вів далі комендант, поглянувши на побілілого Василя. — На фото ви такий кругленький...

— Так точно, пане капітан!

«От і кінець!» Василь ладен був висмикнути пістолет, щоб недаремно віддати своє життя, прикінчивши оцього гауптмана, який, здається, розгадав його...

«Чи не вирішив він погратися зі мною, як кіт з мишею, та ще й тією, що сама потрапила в пастку?» Серце, здавалося, ось-ось вискочить з грудей. А мозок твердив: «Спокійно. Стій, Василю!..»

— Та-ак,— протяг Харіх і натиснув кнопку дзвінка пальцем, на якому була каблучка з черепом. Череп у очах Василя розрісся до неймовірних розмірів. Він став завбільшки з справжній білий череп з чорними ямами на місці очей, носа.

«Кар... Кар-р»,— мов ножем знову шпигонуло Василя.

— Пане лейтенант! — звернувся Харіх до офіцера, який увійшов.— Це наш новий перекладач. З одеських німців. Ви познайомте його з колегами.

— Слухаю, пане капітан!

— А це — лейтенант Майер,— звернувся Харіх до Роберта Гохберга.

— Дуже приємно! — схилив голову Василь. У нього трохи одлягло од серця.

— Я радий, що ви не дівчина і не дама. Ви здивовані? — спитав капітан.— Залицяння до перекладачки, танці, вино, зітхання... Не люблю всього цього! — Він подав папери перекладачеві.— Так... Добре, що ви не корінний німець. Ми погано знаємо місцевих людей. Дуже погано! Тому й платимо за це кров'ю. Почніть з того, щоб у нас серед тих,— показав він на вікно,— були надійні люди. Ідіть познайомтесь з офіцерами, потім завітайте до старости. Вам доведеться часто мати з ним справу. Та й квартиру він вам знайде...

Нарешті Василь вийшов у коридор і зітхнув, наче щойно випірнувши з води. З офіцерами і службовцями йому легше буде говорити. Та він і не стане довго розбазікувати. Нехай дійде й до коменданта, що його перекладач не балакун. Він мусить себе показати в чомусь іншому. В чому?.. Що він має робити, як жити, щоб бути схожим на отого лейтенанта Майера, на справжнього Гохберга?..

Орися не відривала очей од вікна. «Що з Василем? Як прийняв його комендант Харіх?.. І треба ж було зустріти їм на шляху отого задавакуватого перекладача Роберта!»

Та ось і він, винуватець Орисиного неспокою і хвилювання.

«Іде! Вимахує руками, як на параді. Чистісінький тобі німець! От нечиста сила!»

— Чого ти? — спитала зненацька мати, підвівши голву від шитва.

— Мамо! — прошепотіла донька.— Наш Василь...— і почервоніла, прикусивши язика.

— Швидко він став «нашим»...

— Та я не про те... Він уже працює у самого Харіха! — шепотіла Оріся.

— Що? — випустила мати з рук шматок матерії і голку.

— Так треба! Каже...

— Цього можна було ждати,— сумно промовила мати й подумала: «А жаль. Молоді ж вони, собою гарні. Зустрітися б їм у добрий час...»

— Пішов він! — полетіла до вікна Оріся.

— Куди?

— У двір до старости...

— Доню, доню! Що ж воно буде? Та чи не я казала тобі...

— Що казали, мамо?..

Матері справді було важко відповісти. Не хотілося старій тремтіти, а тепер доведеться щодня, щогодини не лише за дочку, а й за її приятеля незвичайного.

— Мамо! Здається, до поліцая Омелька пішов! — оголосила хвилин через десять Оріся й тихіше додала: — Чого б йому йти туди?..

— Дідько його зрозуміє,— зітхала важко мати.

Минув ще час, і Василь зайшов у двір удовиці Сеґеди.

На порозі він мало не зіткнувся з Марфою Юхимівною. Поглядом шукав якогось співчуття в очах старої. Але та й не глянула. Грюкнула хвіртка. Василь бачив, як мати сіла на трухлих вербових колодах, що лежали під вишнями. Зітхнув і побрів у сіни мов побитий.

Оріся була вже тут. Вона зачерпнула квартою води в діжечці й подала йому:

— Тобі важко? Я теж перетряслася... Чому ж ти мовчиш?..

Він жадібно пив холодну воду й уявляв тих розвідників, про яких доводилося читати в книжках. Там були зовсім інші люди — безстрашні, кмітливі, на всі руки майстри. Такого б, як Харіх, вони вже через годину поплескували б по плечу, запрошуючи зіграти в карти,

випити чарку коньяку. А Василь?.. Він навіть у підкидного не вмів як слід грати. А це погано. Треба обрати якусь роль. Тоді він певніше почуватиме себе перед комендантом і офіцерами. Але що придумати? Може, перед фашистами удавати залицяльника до гарненьких дівчат? Молодість. Безтурботність. Адже справжній Роберт напевне ж шукав легкого життя, бо пішов на курси, які готували наймитів для Харіха, а не на фронт. А до Орісі як чіплявся з перших же хвилин зустрічі!

— Га? Орісю? — спитав він, ставлячи кварту на ослінчик.

— Ти про що?..

— Та все про те... Як далі мені жити, турбуюся!

— Потрапив у вовчу зграю, вий, мабуть, по-вовчому, бо скоро вони тебе можуть розкусити,— сказала дівчина тихим і стривоженим голосом.

— І я так гадаю. Треба вити...

— Ото ж «треба»,— незадоволено сказала Оріся, йдучи у світлицю.— Сідай, Роберт ти нещасний! — показала на стілець з гнутої лози.— Чого ходив до Омелька?

— Треба поліцаїв і старосту провідати. Я їх мушу знати як облуплених...

— Їх і так знають. Староста чоловік нічого. А Омелько і Данько, як мати кажуть, не доведи господи... Чого ти шугаєш по стінах очима?

— Хата у вас така чепурна і затишна.

Погляд його радували рушники з квітами і півниками. Над залізним ліжком з білими блискучими кульками висів килим. На полотні нашиті червоні великі маки. Зліва стоїть дівчина, навпроти — парубок, а вгорі літають птахи. Василь посміхнувся.

— Ти вишивала килимок?

— Ще в сорок першому, коли ліжко купили. Погано?

— Та нічого...

Стіни густо завішані фотокартками в рамках усяких розмірів, з різними узорами. Картки висіли й поодиночці, і групами, наче на вітрині у фотографа. Оріся показала своїх братів Степана і Петра. Степан на Ленінградському фронті, а Петро листа написав, але не словістив, де він.

— А де лист? — запитав Василь.

Дівчина знайшла листа.

— Польова пошта з нашого Воронежського фронту,— сказав радісно Василь.

Трохи помовчавши, він нерішуче звернувся до дівчини:

— Орісю!

— Що там?

— Ти сказала, щоб я вив по-вовчому... Треба... Я мушу удавати з себе розбещеного, безтурботного синка колоніста, якому батько і мати весь час втовкмачували в голову, що коли прийдуть арійці, він стане паном над нашими людьми. Ти бачила, що то був за тип? А таких, як він, у них тисячі. З таких і спросу менше. За ними не так стежить жандармерія. Ти будеш вдавати...

— Кого?..

Очі в неї стали великими і страшними.

— Орісю! Я люблю тебе!.. І любитиму до самої смерті!.. Але перед людьми, перед комендантом треба... Тоді за тобою не полюватимуть, щоб завезти в Німеччину...— говорив він, хвилюючись.

— Ні! — вигукнула дівчина.

— Заспокойся. Буде час, підемо до партизанів. А зараз треба бути тут. Зрозумій, з того погрібника ми передаватимемо нашим військам, якими шляхами їм іти, щоб менше крові пролилося, крові людей наших. А її ж уже море проліто!.. Зрозумій, Орісю, мила. Ми повинні! — шепотів він.— На нас з тобою надіється сам командуючий фронтом!..

Вона витерла сльози.

— Якщо ти мене любиш, так заради любові нашої!..

— І де ти взявся на мою нещасну голову!

Стало тихо. Орісі марилося, що з фотокарточок дивились на них живі очі, і погляди у всіх були докірливі. «Треба було допомогти йому, Орісю! І любити його треба. Він же тебе кохає».

«Так... Так... Так...» — мов стверджував ці дорогі серцю слова стінний годинник, відстукуючи нові секунди у їхньому незвичайному складному житті.

— А люди?.. Що люди скажуть?..

І побігло життя розвідника двома струмками: одне, Робертове,— у комендатурі, з ворогами; друге, Василеве,— в Орісиній хаті.

Роботи в коменданта було немало. Німецькі власті тимчасово припинили мобілізацію молоді у Німеччину. Всі фізично здорові люди з сіл, міст повинні працювати

на оборонних роботах. Під посиленням конвоєм, як арештантів, фашисти гнали селян, службовців і робітників з цукроварень, гуралень у степ. І там під наглядом військових інженерів люди копали протитанкові рови, траншеї, біля шосейних доріг солдати споруджували дзоти. На подвір'ях шкіл і заводів, у парках і галях, які так любовно оберігалися у мирні дні, тепер стукали сокири, шипіли, мов змії, пилки. Фашисти нещадно винищували в слобідських районах України і Курщини ліс. Тисячі дубів, яворів, ледве викинувши свіже листя, помирили в ці сонячні весняні дні. За їхні стовбури ховатимуться німецькі піхотинці, артилеристи в годину боїв з радянськими військами.

На плечах службовців комендатури лежала відповідальність перед військовим командуванням за вихід на роботу місцевих жителів. Службовці разом з поліцаями, старостами багато часу проводили в степу, на об'єктах.

Василь вийшов з будиночка старої одинокої Горпини, де він квартирував. Село вже давно прокинулось. У хатах люди встигли витопити, їм загадували виходити на роботу.

— Пане Гохберг!

По хрипкому голосу Василь пізнав поліцая Омелька.

— Чого тобі?

— Та знову... Ота Оришка не хоче йти на окопи. Каже, що хвора. Обв'язала голову рушником. Бреше ж! Здорова, як корова!.. І мати не хоче. Каже, що стара. Бреше...— говорив Омелько, розправивши на плечі ремінь од гвинтівки.

Мав Омелько рахунок до цієї Сегедихи ще з довоєнного часу. Жилось тоді йому непогано. Він з друзками не дуже надривався на роботі. Ночами вони виводили чужих телят, різали їх, а м'ясо відправляли на Харків у мішках поїздом або автомашиною. Вкрали вони бичка і в Сегеди. Міліція знайшла м'ясо в Омельковій коморі. Згодом Омелька засудили. Та почалась війна, і тепер він ось уже більше двох років владарює над своїми односельчанами.

— Не йде, то й добре робить. Я вже тобі говорив і ще раз кажу — якщо хочеш жити у мирі зі мною і з комендантом, не чіпай Орину та її матір...

— Дарма ви до Оришки клинці підбиваєте! Що ви знайшли в ній привлекательного? Таке сміття!.. Та ще

й з норовом. Дивіться, щоб не отруїла вона вас. Ті все можуть! — доповідав пошепки Омелько.

— Ти не забудь, що я тобі сказав...

— Про коменданта? Та хто ж захоче з ними ворогувати... Та й з вами...

— Домовились?

— Ладно, пане! — погодився Омелько й гукнув, приклавши до рота долоні: — Гей, там! Мірошниченки! Пора! Пора вже йти!.. От народ! До кожного приходь і стукай щоразу. Порозпаскуджувались! — лаявся він, прямуючи до сусіднього двора.

Ще на тім тижні Харіх вирішив перенести комендатуру з школи в будинок, де до війни була сільська медична амбулаторія. У школі Харіх побоювався російських літаків — будинок великий, помітний з висоти. Поруч з амбулаторією було приміщення довоєнної пошти, в якому всі вікна були помережані залізними ґратами. Це могло придатись. З вікна видно ставок у вербовому вінку. А природу гауптман Харіх любив. Він навіть збирав колекцію поштових карток, на яких зображені краєвиди.

Біля комендатури стояла машина Харіха. Шофер сидів у кабіні й грівся навпроти сонця, мружачи очі. Василь привітався і спитав, як ідуть справи. Напівсонним голосом шофер відповів:

— Поїдемо сьогодні під Белгород.

— Далеченько! — зауважив байдужим голосом розвідник.

— Пан гауптман не сам... З ним оберст — інженер, посланець самого Шпейделя... О!

Василь далі не став запитувати. Він догадувався, що приїжджий полковник хоче побачити майбутні оборонні рубежі. Василь уже побоювався, що Харіх не візьме тепер його з собою. А він же хотів до нього піддобритись. У Орісі в альбомі він узяв три кольорових картки з українськими пейзажами. На одній з карток річка Ворскла з мальовничими зеленими берегами...

Василь раптом виструнчився. До машини наближався в шкіряному плащі, у високому картузі з фашистським орлом гість коменданта. Його супроводжував Харіх, на диво запобігливий і послужливий.

— Прошу, — запропонував гауптман місце гостеві поруч з шофером. — А це мій перекладач Гохберг! — вказав він на Василя.

Гість у шкіряному пальті недбало хитнув головою. Прибулий був, мабуть, крупною птицею, бо комендант, сидячи позаду з перекладачем, не насмілювався заговорити першим. А полковник теж мовчав, дивлячись кудись убік.

На якусь хвилину худорляве, зморшкувате обличчя оберста скривилося у мрійній посмішці. Йому, Іоакіму Тіссену, обіцяно після спорудження укріплень на Белгородсько-Харківському плацдармі вищий чин і черговий залізний хрест. Обіцяв сам генерал Ганс Шпейдель. Разом з Шпейделем Тіссену випала честь бути гідом фюрера по завойованому Парижу. «Великий фюрер! — говорив схвильовано Шпейдель, звертаючись до Гітлера.— Ось воно, місто революцій, гордий Париж,— під вашими ногами!..» Гітлер тоді посміхнувся і, стиснувши кулак, сказав: «Ще Москву покладемо, і з революціями, комунізмом покінчено!» Шпейдель поквалливо відповів: «Великий фюрер! В молодості, ще здобуваючи ступінь доктора філософії, я писав: «Корінь революції не в моральній силі, а в моральній слабості народу і уряду...» І ось французька історія з її революціями — попів. Вона під вашими ногами. Ми — історія, ми — сильні духом, чисті кров'ю, ми на все здатні!..» Тоді Тіссен заздрив Шпейделеві. Той умів говорити з самим фюрером. Недарма ж він доктор філософії. В ті ж дні Гітлер призначив Шпейделя начальником штабу окупаційних військ у Франції. Відомо, що Париж дістався німецьким військам без кровопролиття. Але згодом у Франції почали литися ріки крові. Десятки тисяч комуністів, заложників і всіх, кому не подобався новий режим, треба було знищити. Як інженер, Тіссен відповідав за технічне обладнання пунктів, де страчувалися непокірні галли. Накази про страту французів підписував начгенштабу Кейтель. А Шпейдель їх завжди схвалював. В минулу війну він воював під Верденом командиром відділення. Правда, закінчив Шпейдель ті не такі вже й славні для кайзерівської армії бої полковним ад'ютантом. Але з того часу сталося багато змін. Після Франції Шпейдель дуже швидко пішов угору, не те, що він, Тіссен. Ганс Шпейдель навіть подряпани не мав за всю війну, а Тіссен аж двічі був поранений, проте начальство його не помічало. Чини по-справжньому він почав одержувати лише тут, на Східному фронті.

«Так! — заздрісно зітхнув Тіссен.— Генерал Шпей-

дель... Ось він уже й генерал-фельдмаршал! Безе людям!..» Шпейдель умів іти по кривавих калюжах, не замочивши підошов, бо він взував галоші, які потім викидав геть. Він далеко може піти.

Та що Франція — справа давно минулих днів... У війні з росіянами Ганс Шпейдель на випадок відступу розробив нову тактику — тактику «мертвої, спаленої землі». Воронеж уже не місто — руїни, купи каміння й щебеню. Харківські заводи інженерні війська фронту зрівняли з землею під час відступу напровесні 1943 року. Шахти Донбасу затоплювалися в дні, коли росіяни почали наступ од Сталінграда. А в разі чого — згарищем стане вся оця земля, всі українські села, міста. Така тактика доктора філософії, генерала Ганса Шпейделя і його виконавців, одним з яких є оберст Іоакім Тіссен.

Полковник запалив цигарку і нервого викинув геть дотліваючий сірник.

Але тут не все буде знищене. Війська фюрера розпочнуть небачений наступ з цих степів на північ, на схід і розтروщать більшовицькі дивізії. Швидше б будувалися укріплення, швидше б фюрер надсилав нові, могутні крицеві машини — гордість Німеччини. Швидше б!..

Тіссен стискував пальці, міцно тримав у зубах довгий мундштук.

Шофер нахилився до керма «опеля», і сонце освітило задумливе, зосереджене обличчя полковника, що визирало клинцем з-під високого картуза. Зігнута тінь оберста упала на землю. Вона нагадала Василеві великого хижого птаха.

— Дозвольте? — насмілився Харіх попросити дозволу запалити цигарку.

— Палить! — озвався оберст.

Довгий час їхали мовчки.

— Працює ця наволоч, наче не їли тиждень! — промовив раптом оберст, рукою кинувши на яр. — Зупини машину!..

Оберст, гауптман і перекладач підійшли до людей, які копали рів. Конвоїри виструнчились, мов проковтнули шомполи.

— Хто за цю годину викидав землі найменше? — спитав оберст.

Солдат показав на чоловіка років під шістдесят, згорбленого, з запалими щоками. На оклик конвоїра селянин підійшов.

У Василя затремтіли губи. Він розумів, що чекало цього старого. В голові блискавично спалахнула думка: «Убити оберста, коменданта!» Та вмить її погасила інша: «А наказ командування — скласти схему оборонних рубежів противника? Старого я не врятую, тільки викрию себе і втрачу таку нагоду — побувати разом з оберстом на всіх укріпленнях і передати своїм докладну схему. Візьми себе в руки, Василю!..»

Оберст вийняв пістолет і вистрілив у старого, не цілячись. Той упав, затуливши груди обома руками, і кров хлюпнула між пальцями.

— Заберіть його... Я стріляю лише один раз! — сказав оберст солдатам, а потім звернувся до перекладача: — Скажи їм. Так з кожним буде, хто не виконуватиме норми! Так хоче фюрер і наш генерал Шпейдель! Поїхали...

Тепер гість пожвавився, розговорився, навіть почав усміхатися, все частіше повертаючись до коменданта.

Харіх підтакував і теж посміхався, слухаючи оберста.

— Інакше не можна! Ми повинні Харків перетворити на «замок», — стиснув оберст кулак. — Цим «замком» ми зачинимо українські простори від більшовицьких армій, ми зачинимо від росіян Донбас! Чотири, навіть п'ять, розумієте, Харіх, п'ять оборонних рубежів з півночі. А на сході Донець. Червоні не пройдуть на Україну, — він помовчав, а потім сказав: — А ми ще рушимо на Москву... Пригадаєте мої слова, Харіх! Так хоче фюрер, над цим працює наш Шпейдель.

— Так! — погодився комендант. — Правда, російські армії стали стійкішими, ніж були в сорок першому і сорок другому...

— Ілюзія! Вони мастаки воювати під командуванням Діда Мороза. Зима — їхня стихія! А сонце припекло, так вони кинулись назад за Белгород!..

— Так точно, пане оберст!

— А Белгород ми теж перетворили у фортецю. Це буде неприступний північний бастион України! — урочисто промовив Тіссен і мрійно зітхнув: — Пригадаєте мої слова, гауптман. На нашому фронті вирішується доля війни, кується перемога над Москвою. А тому стріляйте, вішайте усіх, хто саботує. Треба зрити цю землю траншеями, ровами...

— Треба... А американці та англійці часом не висадять десант у Франції? — обережно спитав Харіх.

— Ніколи! Як вони можуть висадити десант, коли ми ось-ось будемо брати Москву, коли в наших руках вся Україна, коли наші дивізії в Орлі, в п'яти кілометрах од Ленінграда! Другий фронт — ілюзія. Англосаксонська плутократія не здатна зараз на такий крок. Я знаю добре і бриттів, і галлів. Я разом з Гансом Шпейделем був у Франції в сороковому році. Самого фюрера супроводжували до саркофага Наполеона!..

— Так точно! — вигукнув Харіх і од здивування аж підвівся, ударившись головою об стелю кабіни.

А Василеві ввижалася рука, і крізь пальці текла кров. Кров!.. Скільки вже бачив її Василь!.. І знову готується, напевне, велика битва. «Північний неприступний бастион України». Це Белгород. Харків — «замок». «Ці терміни, напевне, з стратегічного плану», — думав Василь. Чотири, а то й п'ять оборонних рубежів від Белгорода і Томаровки до Харкова. Та ще кілометрів за п'ятдесят на захід од Харкова копають суцільні протитанкові рови. Оберст пророкував, що тут вирішуватиметься доля війни.

Надії на Другий фронт нема. А добре було б, якби союзники висадилися у Франці наперекір мріям оберста і самого Гітлера! До зими, може, й війна закінчилася б. А якщо оберст правий, якщо кораблі й десантні судна не перейдуть Ла-Манш і в цьому році?.. Буде важче. Понад 250 дивізій стоїть проти Червоної Армії. «Росіяни — мастаки воювати взимку. Їх генерал — Дід Мороз!» — казав оберст. Василь зціпив зуби. «Ще й перемагати думає, гадюка фашистська. Москву хоче брати!.. Не вийде по-твоєму, оберст! Хоч десять рубежів будуй... Ти ще побачиш, як наші і влітку даватимуть тобі жару, навіть без Другого фронту, пане оберст!..»

Василь з нетерпінням чекав тієї хвилини, коли увечері, під Орисиною охороною, він налаштує свою рацію і, старанно зашифрувавши кожне слово, розповість про все, що він сьогодні побачить. Його пальці мимоволі рухались, ніби намацуючи телеграфний ключ. Уперше за час «роботи» в Харіха він відчув, що ризикував недаремно, натягаючи на себе шкуру Роберта Гохберга. І, вловивши на собі пильний погляд швидких, вицвілих очиць оберста, навіть посміхнувся.

Мимо мелькали телеграфні стовпи, пагорки, устелені молодим зеленим трав'яним покривом, а ще далі білі хати відсвічували вікнами сонячні промені. Дорога

йшла між полями, сірими од бур'янів, повз гаї, звідки лунав стукіт сокир,— там помирили дерева.

З машини на обочину дороги знову впала напівзвігнута тіль оберста. Цього разу вона здалася Василю чорною тінню самого Гітлера.

Біля криниці Оряся зустріла Галя і Марину. Дівчата квапились набрати води, поки не смеркло і не з'явилися в слободі патрулі.

— Добровечір! — привіталася Оряся.

— Здрастуй! — відповіла Галя, потупивши погляд.— Марино! Хутчіше повертайся... А то ще німці нас за партизанів приймуть!..

— Встигнеш! Добре Оряні — їй не треба поспішати. Її патруль не зачепить. Вона тепер ніби німкеня... У-у-у! І хто б міг подумати! Два брати кров проливають на фронті, а вона тут...

Марина так поставила на зруб відро, що вода хлюпнула з нього раз і вдруге.

— Тихіше! Скажена! — промовила Галя.— Слідницю й чоботи облила...

— Галя! Галя! — скрикнула Оряся.— Ти ж вірною подругою була. Ми ж з тобою разом були в економії...

— Та були наче,— неохоче відповіла Галина, уникаючи Орясиного погляду.

— Може, ти й нам таких кавалерів підшукаєш, як Роберт? І ми будемо пісеньки слухати, пластинки на патефоні крутити. І в Німеччину нас не будуть брати, і на окопи...

Ну що може сказати оцій Марині Оряся?! Та вона ладна провалитись крізь землю, ніж отаке слухати. Отак узяла б та й кинулась у криницю... Вона схлипнула, намагаючись схвати свої сльози. «Дурні ви, як пробки! — хотілося гукнути подругам.— Та Василь же не німець, а наш розвідник, наш лейтенант... І я люблю його! А ви не смієте наговорювати отаке на мене. Він же... ми з ним хочемо, щоб скоріше наші примчали од Белгорода сюди. А ви плещете язиками казна-що!..»

— Скоро й Омелько Книш стане вашим приятелем!..— продовжувала Марина, начіплюючи на коромисло відра.— А ще в комсомол збиралася заяву подавати перед війною!..

— Марино! — вигукнула Оряся, стиснувши кулак.

— Що? Можеш донести своєму Робертові! І Харіхові. А я плюю на них! Тьху!..

— Та годі,— ніяково промовила Галя; їй було незручно і наче соромно за Орісю, за її раптове і нічим не виправдане переродження.

— Не плюй у колодязь, Марино, ще доведеться тобі з нього води напитися! — сказала Оріся.— Пригадаєш мої слова!..

— Не тобі пророчити! — зухвало сказала Марина і пішла, похитуючи відрами.

Оріся, немов побита, повільно начепила на ключ цебро і опустила його вниз. Там сплеснуло, булькнуло.

— Чого ж мовчиш? — спитала тихо Галя.— Видно, нічого тобі сказати... Ну й мовчи!

Галя рушила від криниці. Її зупинив Орісин голос:

— Галю, я прошу тебе... Не думай так погано про мене. Благаю, не думай... Бо я... повішусь або втоплюсь!

Галя подивилася в Орісині очі, наліті вщерть слізьми, і здивовано знизала плечима.

— Галю!..

Пішла й ця, поклавши обидві руки на коромисло. Незабаром її постать зникла за горою.

У вербах щебетали соловейки. Дзюрчала недалеко в лозах річечка, що котила води свої до Ворскли. Падали з наповнених відер краплі в криницю. Капали й сльози Орісині, змішуючись з чистою водою.

Цілий день виглядала Оріся Василя і плакала. Так, Василя. Ні про якого Роберта вона й думати не хоче. І нехай люди кажуть, що хочуть, а на вулиці вона з'являється не з перекладачем Робертом, а з лейтенантом Червоної Армії, розвідником. Лише ця думка не дає сорому спелити її перед односельчанами. Лише ця думка позакладала їй вуха, коли говорять: «І хто б міг гадати, що Орина стане шльондрою німецькою!» А подруги? Не лише Марина, Галя, а всі дівчата одверталися від Орісі.

Важко отак жити на світі!

Уже й вечір, а Василя немає. «Чи не трапилась яка біда з ним?» Біди не шукай, вона сама тебе знайде. А на Василя вона так і чатує...

Оріся зварила кандьор. «Чи їв він що сьогодні?»

— Мамо! Може, є якась робота? — спитала донька, одчинивши двері до другої кімнати.

— Підмажеш долівку, під припічком підведеш... А я, мабуть, піду покопаюсь трохи на городі. Коли Омелько став приятелем, то можна й про свій город подбати,— сказала мати якимось насмішкуватим голосом.

— Замовкніть хоч ви! Ідіть уже.

— Накриєш кандьор покришкою, щоб не вихолов. Може, Роберт твій прийде... Мабуть же, голодний він,— говорила мати, одягаючи порваний ватник.

Мати вийшла. Оріся ще чула човгання двох лопат, які вона очищала одна об одну від присохлої грязюки, потім дзенькнуло. За хвилю материна постать зникла за городніми ворітцями.

Як тільки на вулиці гурчала машина, Оріся бігла до вікна й дивилася, чи не комендант повернувся. Але то їхали грузовики з солдатами, з якимись вантажами, проїжджали довгостволі гармати. Легкової Харіха не було.

Та нарешті промчав і «опель». Оріся встигла помітити Василя, і в неї відлягло від серця. Дівчина навіть почала наспівувати, підмазуючи долівку. А помивши руки, підійшла до дзеркала й довго дивилася на себе.

Чи вродлива вона? А він хороший! Дівчина заплющила очі і глибоко зітхнула, схрестивши руки на високих тугих грудях. Мрії! Тільки й радості, що ви з'являєтесь до Орісі отакими легкими, як вінчальна фата, рожеви-ми, як квіти. Мрії... Мрії...

Оріся кинулась назустріч Василеві:

— Як їздилося?

— По дорозі додому я дістав на гуральні каністру спирту! — похвалився Василь.

— Завод же не працює!

— Але чоловік, що був підвальним, залишився. Коли нема спирту в цистернах і погребях, то є дома у підвального. Гуральня ж взимку курилася... Гість Харіха похвалив мене за винахідливість. Харіх йому літрів п'ять запакував, себе не зобидив і ще й офіцерам дав літрів зо три,— розповідав Василь і вийняв з кишені дві пляшки.

— А це що? — здивувалася Оріся.

— Оце нехай мати залле очі отому Омелькові. Добрий стане. А це сховай на всякий випадок. А тепер дай мені чистий зошит...

— Візьми у столі списаний до половини,— сказала Оріся, неохоче лаштуючи патефон.

«Пісеньки слухаєш... Пластинки на патефоні крутиш...» Ти б, Марино, поспівала на моєму місці! Насміхаєшся!» І Орія ледве втрималася, щоб не заплакати.

Василь перегортав зошит.

— Як же це ти по-російському «счастье» написала через «щ»?

— Та й сама не знаю. Забулася,— промовила, червоніючи, Орія.— Невірно написала, то й у хаті щастя нема...

Василь щось заклопотано підраховував і підраховував, а Орія дивилась на нього нишком. Потім він спалив зайві папірці.

— Сюди йде лейтенант Майер! — раптом сказала Орія.

— Постав «Андрюшу»!..

І Василь, підхопивши Орію, почав з нею танцювати.

— Я ж тільки-но долівку підмазала...

— Та що подієш.

Майер зайшов, розчервонілий, збуджений, очі його посоловіли.

— Хо-хо! — засміявся він, побачивши молоду пару.— Роберт! Ми вирішили, як тільки поїде гер оберст, влаштувати бенкет. Приходь і ти з своєю медхен.

— А ви далеко, пане лейтенант?

— Харіх послав шукати квартиру для офіцерів-танкістів. Зайду до поліція, щоб допоміг. Танкова армія буде в наших краях. Це не жарт, пане Гохберг!

— Сила велика, пане Майер!

— Ну, красуне? Як він танцює? — спитав, підморгуючи, Майер.

Орія й без перекладу зрозуміла німецького офіцера і відповіла:

— Гут!

— Хо-хо... Ну й шнапсу ж ти дістав хорошого! — засміявся Майер і вийшов з хати.

— Чорти його принесли! Не дають спокійно й працювати! — сердито проговорив Василь, сідаючи за стіл.

— Поліцай Данько йде! — знову попередила дівчина.

— Складати текст я вже закінчив,— підвівся Василь.— Чого ще цьому треба?

— Не до нас, пішов мимо! Ще завести якусь?

— Зараз піду і заграю на іншому патефоні,— сказав Василь, одягаючи кашкет.

Узявши дівчину за плечі, він прошепотів лагідним голосом:

— Що б я робив без тебе? Мила моя!

— Та вже й мила... То танцюй з ним, то крути паффон.

Він посміхнувся винувато, а потім притулився щокою до її щоки:

— Отак би й стояв, отак би і йшов поруч з тобою крізь життя!

— І я...— шепотіла щаслива дівчина.

— Та зараз треба проскочити на горище...— раптом промовив він іншим тоном.— Будеш поратися на погрібнику. А коли що, я вниз і буду цілувати тебе. Не сердься, Орисю!..

Через півгодини вони повернулися до хати. Дома була вже й мати. Вона їла кандьор і поглядала на Орисинового товариша.

— Може б, і ти перекусив? Чи німецький харч смачніший? — зауважила стара, скрививши губи.

— Мамо! — кинула донька на матір сердитий погляд.

— Та він не образиться...

— Авжеж! На добраніч! Я пішов...

— Проведи пана в сні. А то ще через дерев'яні ночви перечепиться...— сказала мати і кинула в рот крихти хліба, дбайливо зметені з столу.

Марфа Юхимівна взагалі не бажала знати, чим займається доньчин приятель в її хаті. Правда, од матері не сховаєшся. Помітила Марфа, що донька закохана у Василя. А зараз не час про те кохання думати.

У снігах було темно. Василь зупинився, затримавши руку дівчини:

— Орисю! Ти прийдеш хоч на годинку на бенкет, про який говорив Майер?..

— З мене вже люди сміються! Он Марина й Галя теж говорили!.. Нікуди я не піду! Нізащо! Де ти взявся на мою голову отакий!

— Орисю! Не звертай уваги! Прошу. Заради нашого щастя, нашої перемоги. Стисни зуби й терпи образи. Так треба!..— схвильовано шепотів Василь, винувато схиливши русяву голову.

— Іди, Васильку, відпочивай... Я знаю — тяжко й тобі...

Він не відповідав. Серце його було наче стиснуте між двома каменями. Важко і йому жити двома життями,

та ще й такими напруженими. На щоках він відчував теплі дівочі руки.

— Іди, милий! — шепотіла Оріся, одчиняючи двері.— Ти не гніваєшся на мене?

І почувла тихе й сумне: «Ні...»

Гауптман Харіх і службовці комендатури провели оберста надвечір наступного дня і полегшено зітхнули. Оберст приїздив у питаннях будівництва оборонних рубежів і нагнав страху на трохи флегматичного коменданта і його підлеглих. Внаслідок цього Харіх вирішив дбати про залізну дисципліну в комендатурі. Про бенкет, який збирався влаштувати лейтенант Майер з друзями, у ці дні годі було й заїкатися. Харіх розігнав своїх офіцерів і солдатів на оборонні об'єкти. Начальство вимагало посиленої роботи. Таборів з військовополоненими, де можна було б пожитися робочою силою, близько не було, а місцевість у «непрístupну фортецю» перетворювати треба.

— Ви розумієте, Гохберг? — ділився враженнями Харіх з перекладачем.— Відомо, що цей український народ працьовитий. А робота на рубежах іде мляво! Стріляти кожного десятого, як радить оберст? Тоді вони ще гірше працюватимуть. Полонені російські солдати на мерців схожі. Вся надія на своїх солдатів і саперів. А мені дзвонять, попереджають, ніби я факір — махну паличкою, і Белгородсько-Харківський плацдарм уже «фортеця»! Викликають мене на нараду.

— Співчуваю,— посміхнувся Василь і, витягши з кишені три поштових картки, поклав їх на стіл перед Харіхом.

— О! — забув той про рубежі, фортеці і начальство.— Чудесно! Ворскла. А це! — читав по складах гауптман.— Запорізький хутір... Село... Гарні краєвиди. Де ви взяли?

— У коханки. В альбомі були. Ворскла. Це їхня оспівана в піснях річка. Місто, куди вас викликають, теж на Ворсклі,— говорив Василь.

— Знаєте, я мерзну на світанку. Потурбуйтеся, щоб Омелько протопив кімнату.

— Слухаю! — з готовністю відповів перекладач.

— Майера я послав, а тепер хоч самому готуй зведення? — не то спитав, не то ствердив комендант, поглянувши на перекладача й потерши руки.

«Може, він хоче мене перевірити?.. Може, він уже порадився з гестапівцями, як влаштувати мені екзамен? Так я й кинусь до твоїх паперів! Жди! А може, йому ліньки самому працювати над тими паперами?..» — напружував Василь думку.

Переступивши з ноги на ногу, він спитав:

— Можна йти?..

— Ідіть.

Василь пішов до поліція Омелька. Той був дома, клопотався по господарству, ремонтуючи під повіткою віз.

— Чого це ви в шинелі? Весна надворі! — звернувся Василь, привітавшись.

— Весна! Яка там у дідька весна! Ось руки мало не залякли,— пожалівся Омелько.— Погрітися б якось. Так дома й краплини нема.

— У мене трішки є! — ударив по кишені Василь.

— Спиртик? — В Омелька аж очі розширилися, він почухав кінчик носа.— А він у мене зранку свербить. Чує, чує близько чарку. То будьте гостем... Жінки нема вдома. Але є і сало, і яйця, і цибуля, все перша закуска! Жити треба уміючи при любій владі.

Омелько заметушився по хаті. Він поліз під припічок і дістав з сита яець, побіг у сіни. Повернувся з великим куском сала і з двома цибулинами.

— Що б його ще?

— Та не треба більше нічого.

— Чистий? — допитувався Омелько, дивлячись на пляшку.

— Дев'яносто шість градусів!

— Я звик не змішувати з водою, бо спирт відразу тепліє. Краще запити потім. О!.. Та ви лете багатенько,— казав Омелько, а сам дивився жадібними очима й шморгав носом.

— Пийте на здоров'я...

— А ви?

— І я трішечки... Я на голову слабій. Та ще ввечері у нас робота з комендантом. А комендант, самі знаєте, не любить, коли його помічники у чарку заглядають.

— Ви німці всі отакі! Випив наперсток — і з копит. В Одесі звикли ви до винця. Та хіба то питво — квасок! Омелько перехилив склянку, схопив квартиру з водою і потім погладив себе по животі:

— Аж дух забиває! Видно, що рифікат... Кушайте,— запрошував він гостя, заїдаючи салом і цибулею.

— Комендант просив, щоб хтось з надійних поліцаїв протопив його хату,— промовив байдужим голосом Василь.

— Надійного? — Омелько перестав жувати і подивився на Василя.— Кого б його послати? А що, коли я?

— Та хоч і ти...

— От спасибі. У самого капітана! Ану, ще по одній пропустимо.

Омелько випив ще півсклянки.

«Лле, як у жлукто»,— подумав Василь, налив трохи й собі і випив.

— У самого капітана! Буде зроблено, пане Роберт.

— Капітан — людина вже літня...

— Ну! — не дав і договорити Омелько, поклавши обидві руки на груди Василеві.— Коли я взявся, буде порядок... Про що тут балакати! Витоплю піч і трубу сам закрию. Для капітана та не зробити! Н... ну!

Василь уже побоювався, що поліцай сп'янів зовсім. Але той хоч і захмелів, але розуму не втрачав.

Увечері Василь заглянув до квартири Харіха. Омелько сидів біля вогню. Тепло і спирт розморили його.

— Ой гляди, побачить тебе Харіх таким — біда буде!

— Та вже наче дотліло,— примружив п'яне око поліцай, ворущачи жар кочергою.

— Закривай трубу і піди скажи черговому, що ти своє зробив. Капітан може йти відпочивати,— порадив Василь.

— Точно! Самому капітанові Омелько услужив. Хе! Самому капітанові...

— Молодець! — похвалив Василь, узявши того за плече.— А капітанові не потрапляй на очі.

Біля ганку квартири коменданта Харіха стояв солдат і солодко позіхав. Була якраз та ранкова пора, коли вартовому, який чергував од третьої години до сьомої, дуже хотілося спати.

— Так рано, пане Роберт? — висунув солдат з-за піднятого коміра свій ніс.

— Гауптман увечері казав, щоб я прийшов раніше. Нам у дорогу треба збиратися,— сказав Василь і мов ненароком спитав: — А пан Харіх давно виходив з будинку?

— Вони вночі не виходять...— посміхнувся солдат.

На обережний стукіт у вікно комендант не відгукнувся. Василь затарабанив у шибку дужче. Мовчанка. Вартовий і перекладач злякано перезирнулися і почали грюкати носками і закаблуками у двері.

«Невже учадів так, що більше й не підведеться?» — подумав Василь. Через квартиру, яка не була зачинена на гачок, рукою він звільнив від засувів віконні рами і потяг їх до себе. Вікно відчинилося, і Василь з вартовим полізли до кімнати.

Харіх лежав зігнувшись, розкривши рота. На його губах була жовтувата піна.

Солдат почав шепотіти молитву.

— Пане Харіх! — тряс коменданта за плечі Василь. — Слухай, Фріц, — звернувся він до вартового. — Одчини навстіж двері й друге вікно... Що з вами, пане Харіх?

— Гарний був гауптман! — промовив безнадійно Фріц, мнучи кашкета.

— «Гарний!» — перекривив Василь солдата. — Рятувати людину треба!

Він і сам злякався не на жарт. Смерть коменданта була б зараз ні до чого. Харіх уже почав довіряти своєму перекладачеві. Та й був він не з есесівської породи. В армію прийшов по тотальній мобілізації. У нього в Баварії залишилась ковбасна фабрика на жінчиних плечах. Харіх був схожий більше на м'ясника, аніж на керівника грізної установи. Харіх ще б пригодився для розвідника. Тепер гестапівці почнуть шукати причини його смерті, і нитка поведе їх до поліцая Омелька, а потім і до перекладача. Це жахливо! Василь же встиг зробити тільки перші кроки в роботі. Тут формується танкова армія. Де будуть основні сили цієї армії? Це стане відомо з часом. Жару в печі було ж небагато, кімната велика. Слабий цей Харіх, як кошеня, а з виду ведмідь...

Перед одчиненими дверима Василь розіслав ковдру і, разом з солдатом поклавши на неї зів'яле тіло коменданта, заходився робити штучне дихання.

Нарешті після кількох вправ комендант блимнув лівим закислим оком.

— Що? — спитав він пошепки, побачивши перед очима обличчя перекладача Гохберга. — Де я?..

— Якби не пан перекладач, ви б померли! — проговорив солдат, подаючи комендантові пляшечку з нашатиричним спиртом. — Понюхайте, будь ласка...

Харіх так чхнув, що Фріц аж здригнувся.

— Живий! Живий!

Харіх узявся руками за голову і стомленим, чужим голосом промовив:

— Голова розколюється на шматки... Од чого б це? А-а? Роберт! Ви врятували мене. Я цього ніколи не забуду... Спасибі... Але як же мені їхати на нараду з такою головою? Подумають, що я перепив... І Майєра немає. Поїдете ви, Роберт, без мене.

— Мені не дозволять бути присутнім на засіданні,— нагадав Василь про можливі перешкоди.

— Я розкажу вам, що ви повинні сказати. Ви пакет передасте... Ой-йой! У голові тріщить! — Харіх склепив повіки й застогнав.

Василь і Фріц допомогли Харіху перейти на ліжко, і капітан знову заховав. Раптом він рвучко підвів голову:

— А не вчадів я?..

— Н... напевне,— розгублено відповів Василь.

— Труба й зараз закрита,— сказав солдат.— Поліцай Омелько Книш!

— Та він же партизан! Ой-йой!.. Я з нього шкуру здеру! — нахвалявся Харіх і спробував стиснути безсилі пальці в кулак.— Ви мій рятівник, Роберт! Покладіть мені на голову мокрий рушник...

— Я викличу лікаря! — пообіцяв Василь, збираючись іти з кімнати.

— Викличте. І готуйтеся їхати.

Василь не йшов від коменданта, а біг. Так щасливо почав здійснюватися його план. Про те, що він поїде з Харіхом, Василь знав ще вчора. Але цього було мало. Він мав супроводжувати Харіха як перекладач, який потрібен буде комендантові в дорозі. А Василеві треба помацати отой пакет руками, треба знати, що мусив передати сам гауптман військовому начальству. І він домігся свого! В думці він насвистував переможних маршів, відчував себе справжнім богатирем, умільцем у ділі навіть без мікроaparата, яким марив молодий розвідник. Ще треба йому здійснити зв'язок з якимось партизанським загonom. В разі чого можна податися туди з Орисею та з її матір'ю. Та й, крім того, командування залишило в одному з ярів сотні дві кілограмів вибухівки, яка могла знадобитися п'ятьом розвідникам, якби німці почали відступати. Лежала та вибухівка у проваллі,

дбайливо обгорнена клейончатою матерією. Василь не міг її сам використати і мріяв передати у партизанські руки.

Та раптом Василь подумав, що на нараду приїдуть інші перекладачі, з якими, можливо, вчився справжній Роберт Гохберг.

Він уповільнив крок, а потім і зупинився, забувши, куди прямує. Що ж діяти?

«А втім, чого це всіх перекладачів, що вчилися на курсах, повинні послати саме на Белгородсько-Харківський плацдарм? — намагався заспокоїти себе Василь. — Та й не могли ж усіх перекладачів-німців погнати на фронт!» Це ось попередник Василя, як розповідали йому, танкістом був, то він і потрапив на передову. Газети ж даром кричали, що Гітлер дає своїй армії нові, могутні, найкращі в світі танки.

«А, вже що буде! Двічі не вмирати!»

Василь пішов попрощатися з Орисею. Зустрілися вони на піддашку, біля вікон, що виходили на подвір'я. Мати взяла коромисло, відра й пішла з двору.

Віконце оддзеркалювало їхні обличчя і далеке небо з синюватими хмаринками. Над ними була жердина, на яку восени вішали качани кукурудзи. Жердина, здавалось, ось-ось обірве перепрілу шпагатину і впаде. Василь одвів дівчину ближче до сінешніх дверей.

— Бережи себе! — прошепотіла Орися, дивлячись в його очі.

— Бережи! — повторив замріяним голосом Василь. — Так і мама моя завжди казала при розставанні...

— Жаліла вона тебе... — мовила Орися, вертячи гудзик на його френчі. — Береженого й бог береже, сказала б моя мати...

— Я й бережу себе...

— Каже й не сміється! — зміряла поглядом Василя.

— Якщо мене не буде до вечора, то подбай, щоб вони часом не знайшли радіостанцію, автомат, гранати. Один патрон може загубити вас з матір'ю...

— Не знайдуть... — вона криво посміхнулася й потупила очі, думаючи про своє.

З кожним днем Орися все сильніше відчувала, що вона сама не своя, коли не побачить Василя. Її серце бентежило і хвилювало почуття любові до нього. Її турбувала його доля. Але вона не може сказати йому про це,

він мусить і сам відчувати, якщо кохає її. Чому ж їм справді не жити, не любитися, не розцвітати обом, як і цій чудесній природі навкруги у квітневі дні?.. Вона підвела голову. «Милий! Ти розумієш мене»,— наче говорили її лагідні очі.

— Я повернусь, Орисю! — шепотів він.— Наперекір усім ворогам повернуся!..

Вона все ще дивилася в його обличчя, наче хотіла запам'ятати кожну рисочку на все життя. Потім стала навшпиньки і, обхопивши його шию, притиснулась губами до його уст.

— Люба ти моя дівчино!

— Нехай тебе боронить од злого ворога моя любов і матрина молитва. Мати щовечора молиться за воїнів Василя, Петра і Степана. Вона тебе вважає своїм...

— Не знаю, що й казати,— відповів Василь.— Одне скажу, що мати твоя... справжня мати.

Він зробив крок, ступаючи з ганку, а потім повернувся назад і ще раз обняв Орисю, міцно пригорнувши її до своїх грудей.

— Ти чуєш, як стукотить моє серце? То воно безугавно, тисячі разів повторює: «Люблю Орисю! Люблю Орисю!»

Коротка розмова з Орисею надовго запаморочила Василеві голову. Всю дорогу він бачив перед собою чорні очі, ніжне рум'яне личко, відчував її червоні, трохи припухлі губи. Довго тремтіла в його душі якась весняна, щаслива струна, аж поки не покликали його раптово до начальства.

Василя запитали, чому не прибув сам комендант. А дізнавшись про причину, офіцери поцікавились, як справи в їхньому районі. Василь відповів так, як інструктував його комендант.

Майор, який розмовляв з Василем, люб'язно звернувся до довготелесого, худорлявого чоловіка з погонями генерал-лейтенанта:

— У вас не буде нічого, пане генерал?

— Ні! — генерал звів очі на посланця Харіха.— Гауптман захворів?

— Так точно.

— Жаль... Я збирався до нього...— і він пильно подивився на Василя.— Так, пане перекладач...

Василь на якусь мить навіть очі заплющив. Йому здалося, що в погляді генерала промайнули якісь непевні іскорки. «Генерал знає Харіха... Може, він щось підозріває?»

Здавалося, що мовчанка неприродно затяглась.

Василь відчув, як у нього на голові заворушилося волосся. «Орися, люба моя! Не допомогла ні любов твоя, ні материні молитви за воїна Василя...» І ніхто, ніхто не знатиме, як він тут загине. Напишуть додому, що безвісти пропав! Безвісти, як камінь у воду... Зараз він вихопить пістолет і вб'є генерала, майора і, може, ще одного з присутніх, а потім собі кулю в голову...

Насправді мовчанка тривала дві секунди. Майор запитав у генерал-майора:

— Ви знаєте гауптмана Харіха?

— Харіх мій земляк,— говорив генерал-майор.— У нього в Баварії ковбасна фабрика. Я завжди вживав свіжі молочні сосиски з його фабрики.

«А подавився б ти отими сосисками!» — з полегкістю подумав Василь, поступово оволодіваючи собою.

— Пане перекладач, можливо, я через кілька днів завітаю до свого земляка.

— Вважатиму за велику честь передати ваші слова моему панові. Ми безмірно будемо раді вітати вас у наших краях! — урочисто і голосно, наче віддавав рапорт, промовив Василь.

— До речі, пане генерал, ви будете мати нагоду заздалегідь познайомитися з місцевістю,— сказав тихим і ніжним голосом третій з присутніх, полковник, схиливши голову до генерала.— Здається, там буде дислокуватися ваша славна дивізія!

— Здається,— недбало відповів генерал, переглядаючи папери.

Майор тепер уже доброзичливим голосом звернувся до перекладача Гохберга:

— У офіцерській їдальні можете перекусити. Якщо у вас нема справ у місті, повертайтеся додому.

— Спасибі! Слухаю!

— Продовжимо, панове,— сказав полковник.— Фюрер хоче цю могутню, історичну операцію назвати «Цитадель»...

Василь ішов до виходу, а думка тягла його назад: «Що ж це за операція? Де вона буде здійснюватись?..» Заради цієї операції коменданти привозять зведення,

примушують жителів сіл, міст копати рови, траншеї. Василь мимоволі уповільнював кроки.

— Ви ще щось хотіли сказати? — спитав майор.

— Ні, ні, пане майор, пробачте!

Василь поквалливо вийшов. А коли був на відстані двох сотень кроків од цього будинку, витев піт з чола. Він почував себе стомленим, як після паріння в лазні.

В їдальні Василь сів за окремим столиком і почав розглядати меню.

Навколо велися негучні розмови про службу, про жінок, про майбутні поїздки в рідний край. Одні офіцери вірили, що десь влітку вони одержать відпустку. Інші сумнівались у цьому й нарікали на свою долю.

— Розхникався!.. Та чи знаєш ти, які нам танки присилають? Російські Т-34 ніщо проти Т-6. У іванів і снарядів таких нема, щоб пробити нашого «тигра»! — аж стиснув кулаки якийсь войовничий капітан.

— На всякий газ є протигаз! — відповів обер-лейтенант.— Росіяни теж не сидять склавши руки. Вони самими пляшками та гранатами зупиняли, палили наші танки. Знаєте, панове, що івани вважають артилерію «богом війни»?

— Крицевий танковий кулак з одного боку, другий з іншого — р...раз таранним ударом, і івани в залізних лещатах, у новому Сталінграді...

— Було б так!

— Буде, ми помстимося за кров шостої армії фельдмаршала Паулюса!

— Буде! — підтримали войовничого капітана інші.

На якийсь час розмова стихла. Ів мовчки і Василь, час від часу позираючи на танкістів і прислухаючись. «Дивись, мовчи, а своє роби»,— промовив він сам до себе й витев паперовою салфеткою губи.

— Таранним ударом! — озвався знову обер-лейтенант.— А про Другий фронт ви думали, гер гауптман?

Той засміявся:

— Черчілль зараз піде через Ла-Манш у Францію, у Бельгію? Поки ми не покладемо Росію на обидві лопатки, пан Черчілль сидітиме, прикипівши задом до свого острова!

Присутні засміялись. На одному з столів з'явилася пляшка.

— За успіх на нових танках!

— За наші «тигри», «фердинанди»! За перемогу!

Офіцери випили. Проте вони довго не затримувались. Старший позирав на годинник. Потім вони підвелись і майже всі одноразово вийшли з їдальні.

Трохи згодом залишив їдальню і Василь.

Він бачив, що танкісти прямували до залізниці. Пройшовши трохи в тому ж напрямі, Василь здалеку помітив, що на колії стояв ешелон з танками, покритими брезентом. Біля вагонів, у парку, снували заклопотані танкісти, одягнені в комбінезони. Вони заводили мотори, лазили по машинах, повертали жерла гармат угору і в боки.

Жадібними, допитливими очима Василь дивився на нові важкі танки, на потужні самохідні артилерійські установки.

«Оце ті «тигри» і «фердинанди»! Оце на них офіцери і той оберст, що приїздив до Харіха, надіються, як на кам'яну гору! Таранний удар з обох боків... Куди ж це вони бити збираються? «Помстимося за кров шостої армії»... Нічого не скажеш, гарні танки! Скоріше додому, до Орисі!» — говорив сам з собою Василь.

«Швидше додому!» Він міцно тримав у руках кермо мотоцикла. Перед очима весь час постають грізні крицеві машини, а на думку спливає таке ж могутнє, як і важкі танки, зрозуміле і водночас таємниче слово: «Цитадель». Скільки б він оддав за те, щоб дізнатися про справжній зміст цього зашифрованого поняття! «Могутня історична операція «Цитадель». Здається, так казав полковник. Та в них усі операції «історичні»!..

Мотоцикл вривався в зустрічні потоки вітру, здіймаючи кучерявий султан пилу, нісся і ревів, випереджаючи автомашини.

«Цитадель»! Були б поруч Василеві друзі. Вони б дізналися, в чому таємниця отого слова. Вони б дізналися, звідки, куди посунуть грізні крицеві кулаки противника. І там би їх зустріли таким вогнем, що й світ не бачив. «Цитадель»...

Водій міцно стиснув зуби і, зігнувшись, мало не торкаючись підборіддям керма, стрілою мчав уперед.

Двері тихо рипнули, і Василь увійшов на погрібник. Крізь щілину в стіні проникав сонячний промінь і розплескувався на жлукті, що стояло, скособочившись, біля дверей. У кутку стара, уже попріла рибальська сітка, якою користувалися сини Марфи в довоєнні часи. Під

стелею тремтіла від подиху вітерця, що увірвався крізь одчинені двері, павутина. Внизу лежали на купі два ворогила од верстата, поламана ляда, задні коники і схожа на шестерню ручка з зубами — частини цього не діючого ще з років колективізації знаряддя праці. Сірпий пил густо вкривав перекинуту колодку-вулик. На кілку висіли обручі з розсипаної діжки.

Василь ще постояв з хвилю, а потім підтягся вверх і, спритно закинувши ноги, опинився на горищі.

Радист приготував апарат, усівся на соломі, підібгавши ноги.

Він жив у ці хвилини лише роботою. Вистукував Василь чітко, упевнено, од руху його трьох пальців, що тримали головку телеграфного ключа, залежало багато чого важливого. І справді! Оцей ритмічний стукіт в уяві радиста зараз перетворювався на гуркіт батарей, вогонь яких косив фашистських солдатів, снаряди яких пронизували наскрізь черева важких чорних «тигрів» і «фердинандів» з роззявленими жерлами гармат.

Час минав. В ефір уже вилетіло понад тисячу знаків. А радистові здавалося в ці хвилини, що то просвистіли тисячі бомб прямо на голови гітлерівців, на цистерни з бензином, на склади. Злива вогню й заліза трощила, ламала на щєбінь товстенні стіни ворожих фортець, бастионів. Снаряди, бомби і міни уже свистіли над самим лігвом — Берліном, випалюючи фашизм з Європейського материка.

Радист знав, що так і буде, вірив у це, прагнув усією душею наблизити час, коли снаряди завийуть над поки що далеким Берліном. Знав. Вірив. Прагнув. І тому залишився в тилу сильної ворожої армії, залишився, ризкуючи кожний день бути схопленим гестапівськими звірами.

І він стукав і стукав, поки не стемніло. Він мав багато, дуже багато в цей вечір сказати своїм за лінією фронту.

— Васильку, дятле невгомний! — донісся знизу голос.— Ніч уже наступила.

— Кінець. Спасибі тобі, мій милий вартовий. Подай рученьку, подай другу і лізь сюди. Орісю! Ти знаєш, я щасливий сьогодні!

— Щасливий? У тебе і в темряві світяться очі тим щастям...

Він пригорнув дівчину до грудей.

— Наче стріляють десь? Це зенітки! Чуеш, мотори гудуть десь далеко! — прискорено й злякано проговорила Оріся.

— Не бійся! То наші. То я їх покликав, щоб вони станцію подовбали. Там ешелони з танками, і в парку багато нових танків. Нехай їх покроплять трокси!

Василь звівся на ноги, розсунув руками солому й сказав схвильовано, гаряче:

— Поглянь, Орісю! Скільки спалахів у небі! То наші летять, летять!

Оріся стояла поруч. Їй ще не вірилося, що літаки викликав саме Василь. «Який він сильний!..»

У темному небі ревли могутні мотори, аж трепет пробігав по щоках. Бабахкали зенітні гармати, тріскотіли кулемети. Біля залізниці гримнуло розкотисто, по-весняному, так, що задвигтіла земля, хитнувся погрібник. Вмить стало ясно, наче на небі засвітилося разом десять місяців. До освітлювальних ракет, що повисли в повітрі, з землі раптом знялося яскраве сяйво, розлігся могутній вибух. Чорними хмарами повалив од станції дим, запахло бензином. Літаки один за одним спускалися й скидали бомби, стріляли з гармат і кулеметів.

— Так! Так їх! — сяjala Оріся від радості.— Так їх!..

Це її милий викликав на ворожі голови таку зливу вогню. А вона чатує тут щодня, поки він не скінчить вистукувати. Оріся вперше відчула, що в тому бою є якась краплина і її допомоги...

— Паліть їх, проклятих! Паліть...

А Василь крізь дим бачив постаті, мужні і щирі обличчя загиблих у цих краях його бойових, вірних друзів. «Оце вам за лєнінградця Євгена! За гуцула Романа! За Дмитра з далекого Алтаю! За Анатолія з матінки Волги!»

— Бийте ж їх! Бийте! — стискував кулаки Василь, немов тримав у руках зброю.

Він сів на солому й задоволено заклав за шию руки. Що тільки вони не робили сьогодні, оці руки. Ними він врятував од смерті коменданта Харіха. Руки ці міцно тримали кермо мотоцикла, а згодом чітко вистукували телеграфним ключем таємничі знаки, по яких орієнтувалися радянські літаки.

— Як там, молотять ще? — спитав Василь, підвівшись.

— Та молотять...

Василеві вже не хотілось ні думати, ні говорити про бомби, азбуку Морзе, про Харіха. Все це було і ще буде завтра, потім.

— Люба моя! — узяв він Орісю за руку. — А ще щасливий я, що ти зі мною. Ти світиш мені, мов зіронька. Без тебе я б нічого не зміг вдіяти... Недарма в казках говориться, що справжня любов додає сили людині, робить її сміливою, крилатою і дужою... Ти ж мене любиш?..

— А хтозна, — вдавано байдуже відповіла Оріся, сідаючи поруч, бо він не випускав її руки.

— Так?

— Може, й та-а-а...

Він не дав доказати їй слова, затуливши уста гарячим поцілунком. Оріся відповіла на поцілунок; в якомусь солодкому самозабутті вона горнулась до Василя, пестячи його тремтячими руками.

— Орісю... Рідна...

— Милий мій... Може, я дурна, що так кохаю тебе? Любий... Як гарно з тобою...

— Моя!

— Твоя, — як найдорожче в світі слово промовила дівчина. — Я нічого й нікого не боюся. Я стала дужою, Васю, милий мій!

І вони надовго замовкли. Ними заволоділо якесь хвилююче до сп'яніння почуття, серця їхні горіли коханням, а вони самі віддавали отій гарячій, ще не знаній ними великій любові самих себе...

А потім вони лежали, тихо, без руху, тамуючи подих. Згодом почали дихати глибоко й спокійно.

Оріся боялася поворухнутись, щоб не злякати думок. Він любить її. Вона вірить тій любові. Вона не кається й кається ніколи не буде, що стала в цю квітневу ніч уже іншою, ніж була ще ввечері, бо вона кохає його всією душею, а душею Оріся кривити не може.

— Ти мій!.. Я знаю, ти думаєш зараз про мене. Думаєш, що тобі ще треба воювати й воювати, а Оріся залишиться тут. Я ждатиму тебе довго-довго, — жебоніла, наче струмочок, що несе свіжу, холодну й чисту воду.

— Рідна ти моя... Мила...

Василеве серце було вщерть переповнене трепетним щастям.

Опівночі Василь і Оріся просунули голови через отвір у покрівлі й посміхнулись, побачивши над собою зоряне небо.

Гарно надворі. Явір доторкнувся молодесенькими листочками до гарячих, схвильованих облич. І яблуня, що росла поруч, здавалось, теж хотіла досягти своїми вітами до Орісиної руки.

— Скоро вона розцвіте, одягне біле вінчальне плаття,— шепотіла задумливо Оріся.

— Ти сама як яблунька!

Зорі наче вітали їх, весело блимаючи в небі. Та не всюди було видно зорі. На західному обрії здіймався густий чорний дим — горіла станція. Звідти несло бензиновим перегаром, паленим залізом.

Генерал-лейтенант Шмідт не провідав свого земляка-ковбасника Харіха навіть на п'ятий день. Більшовицькі літаки понівечили два ешелони, дісталосся й танкам, що були в парку, загинула з сотня танкістів. Доценту був знищений склад з пальним. Де вже тут було думати про якісь візити!

Перекладач Роберт Гохберг мав відвозити мотоциклом до міста лейтенанта Майера. Він звернувся до коменданта, щоб той дозволив узяти в місто коханку, бо вона ображається, що він нібито її забуває.

— Молодість! Молодість!.. Ідьте. Та не баріться. Може, генерал раптово заскочить,— сказав Харіх.

— Слухаю!

Незабаром мотоцикл з коляскою підкотив до подвір'я Сегеди.

Василь засигналив. Але Оріся не виходила. Вона побачила у вікно Марину, Галю, які зупинились навпроти мотоцикла.

— А нас не підвезете? — спитала у Василя Марина.

— Прошу! — запропонував лейтенант Майер, простягнувши руку до дівчини.

— Авжеж! Не на ту натрапив!..— одійшла подалі Марина.— Нехай з вами катається ота!

Василь гнівним поглядом пропік Марину і звернувся до Галі:

— Підійди сюди, Галино...

— Що там? — несміливо наблизилася дівчина.

Василь пройшов з нею кілька кроків і пошепки промовив:

— Чим ото насміхатися з Ориси, ви б краще подумали, як вам уникнути нової облави — вже готують ешелон для відправки молоді в Німеччину. Ти мене зрозуміла?

Галя подивилася в обличчя перекладачеві здивованими і трохи зляканими очима.

— О! Та ти, хлопче, не промах! Уже біля іншої увиваєшся, — посварився, жартуючи, Майер. — Он твоя коханка йде!

Орися, не дивлячись на дівчат, швидко наблизилась до мотоцикла і встигла сісти на задньому сидлі. Майер запропонував їй зручніше місце, але вона відмовилась.

Мотоцикл загарчав і рушив по шосе.

— Галю! Що тобі казав Роберт? Залицявся? — спитала Марина. — От безсовісний! Ти оглухла, Галю?

— Що? А-а! Так... Залицявся! — промовила вона, аби щось сказати, а потім спохватилася: — Ой дурні ми з тобою, мабуть, Марино!

— Орися, та розумна! На мотоциклах роз'їжджає!..

— Ходімо звідси, Марино. Ти знаєш, у нього були такі очі, такі...

— Чи не закохалась і ти в нього, як Орися?

Але Галя мов не чула. Вона притулила руку до гарячої щоки і прискорила крок, повторюючи: «Ой, мабуть, дурні ми, Марино!..»

На одній з вулиць міста мотоцикл зупинився. Майер виліз з коляски і почав збивати пилюку з френча і брюк.

— Бажаю удачі, Роберт. Не забудь, гауптман казав, щоб йому нарвали конвалій. Ліричний у нас старик гауптман — то з картками возиться, як маленький, то квітів захотів, — Майер підморгнув Ориси. — У мене теж є тут одна красунечка... Роберт, заїдеш за мною годинки через дві.

Майер пішов трохи розвальцем, та, побачивши двох старших офіцерів-танкістів, що йшли вулицею, виструнчився і покрокував твердою ногою.

При виїзді за місто дорогу перетинав шлагбаум. Василь зупинив мотоцикл, подав документи службовцеві польової жандармерії. Кожен його нерв напружився до краю. Рука, стискаючи кермо мотоцикла, аж побіліла.

— Роберт Гохберг, — читав черговий.

Орися сиділа позаду Василя ні жива ні мертва. Вона сама ще не знала, куди вони їдуть. Сказав, що треба. Ну й поїхали. Може, не варто було зайвий раз ризикувати?

— Підхопив красуню та й подалі од міста! — посміхнувся жандарм, подаючи документи Василеві.

І хоча це говорив ворог, Орися ладна була провалитися крізь землю. Та онде й свої люди витріщили на неї очі, наче на якесь диво. Стара жінка, боса, з великими кошиками, що висіли на полотняному рушнику через плече похитала головою і плюнула:

— Отака шльондра!..

Орися одвернулась від жінки. Не вперше їй таке чути.

— Сором не дим — очей не виїсть,— сказала жінка, кинувши насмішкуватий погляд на Орисю.

— Та замовкніть, тітонько! — промовив лютим голосом Василь.

Та аж здригнулася: чужий, а так говорить по-тутешньому.

Мотоцикл рвонув по крутій дорозі.

Помовчавши, Василь запитав:

— Зліва тут повинен бути горбок перед залізницею?

— Ще трохи проїдеш, і покажеться могила,— промовила крізь сльози Орися.

— Заспокойся! Ми вже доїхали.

— А далі що?

— Підемо в гайок. Рви квіти,— сказав він.

Між деревами затріщало.

— Не бійся,— промовив Василь, бачачи, що вона злякано озирнулася.— Ми повинні зустріти тут своїх, партизанів...

Орися здивовано дивилася то на Василя, то на чоловіка, який раптом з'явився з гущавини. Вона його знала. Це Іван Рижков, він учився в тій самій школі, що й Орися. До війни Іван закінчив транспортний технікум у Харкові, працював на залізниці. Буферами йому оддавало пальці на правій руці.

— Здрастуй, Орисю! — посміхнувся Рижков, подаючи їй ліву руку.

— Ви її теж знаєте? — здивувався Василь.

— Раніше, ніж дехто... Я ще й залицятися пробував колись. Та вона якась дика була, тікала од хлопців! — говорив Іван, знявши кашкета і витираючи піт з чола.—

Ранком наші сповістили, щоб я чекав на вас отут. Трохи впрів. Поспішав...

Василь передав йому папірець і сказав:

— Оце план, де ми колись її закопали... Кілограмів двісті.

— Нам вона потрібна до зарізу. Нас ганяють регулярні частини. Їх же тут понаїжджало видимо-невидимо... Загін іде далі, до Ворскли. А «гостинці» підривники заберуть... Спасибі, товариші.

— А тепер ви боржник... Ви мусите передавати мені особисто або через Орися відомості про рух на залізниці... І вдень і вночі слідкувати, що присилають сюди з заходу, з других фронтів і що звідси відправляють.

— Звідси нічого не везуть, крім поранених солдатів. А от сюди везуть, чорти б їх завезли в саме пекло!

«Це ж Василеві сповістили з фронту, щоб він зустрівся з партизанами. А він і словом не обмовився. Отакий гарний! Поїхали, треба, каже. А тепер ще зв'язківцем будь у них!» Орися сердитим поглядом зміряла Василя. Але той не звертав на неї уваги, він розмовляв з Іваном.

— Сюди везуть! — повторив Василь. — Отож мені й треба знати, що саме везуть.

— Все зроблю, що в моїх силах!

Потім домовились, як налагодити регулярний зв'язок.

Василь потиснув руку новому товаришеві по боротьбі і сказав:

— Коли я одержав од своїх телеграму, то подумав, що до мене прийде вусатий, старий залізничник. А виявилось...

— Молодий і гарний! — похвалив себе Іван. — Першого класу.

— А ти не подумав, що я з німцем катаюся? — спитала, червоніючи, Орися у Рижкова.

— Я? Та нехай бог милує! А хто таке думатиме, я тому очі одною лівою видряпаю! Щастя вам обом!

І він зник у куцах.

— А квіти? — нагадала Орися.

— Нарвемо й квітів!..

— Гайок зараз свіжий, наче рососою вмитий!

Погляд Орисі ковзнув по вершинах сосен, у яких шумів вітер, зупинився на дубках, на куцах ліщини, повитої зеленим хмелем.

Десь далеко чувся стукіт сокир. Од цих монотонних ударів Василеві зробилося сумно: отак і людина — живе собі, і раптом її під корінь зрубає сталеве лезо сокири-війни.

Минали дні...

Явір біля погрібника шумів тепер буйною зеленою кроною. Зацвіла й молода яблуня рясним рожево-білим цвітом. І Василь з Орисею милувались її простою і, може, тому такою гарною вродою, раділи за її цвіт, з якого визріють колись солодкі, ароматні червонобокі плоди. На той час примчать червоні війська од Белгорода, і Орися найкращими яблуками почаствує братів-солдатів, які першими ввійдуть у село.

У вишнях і вербах щодня на зорі щебетали соловейки своїх прозорих, дзвінких, хвилюючих, як Василеве й Орисине кохання, пісень.

Та навкруги були не тільки сади, повіті білим димом-цвітом, і пісні солов'їні.

Орися помітила в русявій чуприні милого сріблясті ниточки, і серце її сповнилось гіркотою. Чи не тому він почав сивіти у двадцять два роки, що Омелько Книш з одним німцем не спускають очей з Орисі, стежачи за кожним її кроком? Чи не тому, що Орисю вже затримували патрулі в місті, коли вона поверталася з відомостями од Івана?.. Чи, може, шість танкових дивізій, що пройшли повз їхнє село на північний схід, так стурбували Василя? А може, йому не дає спокою оте слово «Цитадель»?.. Хіба питаєш?..

А сади собі цвіли, співали соловейки, як сто літ тому в тільки що заселених слободах, щебетали в надії на прийдешнє щастя.

Надвечір у комендатуру прибіг захеканий Омелько. Харіх якраз був зайнятий — готувався зустрічати завтра земляка-генерала, і поліцай звернувся до перекладача:

— Я ж казав, що ви не розбираєтесь, до якої дівчини треба ходити. Сьогодні бачив...

— Що бачив?

— З Іваном одноруким у місті скалила зуби. Водить вона вас за носа, пане Роберт! Отаке стерво уродиться! До однорукого заграє! Сотворив господь жєнщин!..

Василь ледве стримував себе, щоб не вдарити з усієї сили Омелька по щелепі.

— Спасибі, що сказав. А я ж думав!..— хитав головою.— А той Іван тебе бачив?..

— Та хто ж вистежує так, щоб його бачили?

Василь дістав з шафи пляшку спирту й подав поліцаєві.

— Оце й досі у вас водиться?

— Для справжніх друзів. Пильнуй і надалі...

— Дякую сердечно! А я, знаєте,— пожвавився Омелько,— завжди готовий вам прислужитися.

Василь не знав, кому хотів прислужитись Омелько. Але вже не раз він бачив з погрібника, як поліцай тинявся по городу, між вишнями, підкрадався до воріт і заглядав на подвір'я Марфи Сегеди. Можливо, цікавість Омелька була породжена давніми взаєминами, бажанням помститися за того бичка, через якого довелося йому сидіти в тюрмі. Та нещодавно Василь, повертаючись від Орисі, застукав поліцає під вікном. Той улесливо викручувався: «Винуватий. Я думав, що ви у себе вдома, а тут, бачу, світиться. Боюсь, пане Роберт, щоб Оришка ще когось не приймала в себе... Вона з таких...»

Василь розумів, що вузьколюбий і товстощокий Омелько поки що не збагнув своїм розумом, хто такий перекладач Роберт насправді і чому він так «в'язне» до Орисі Сегеди.

— Дякую за службу! — подав він руку Омелькові.— Зайдеш через день. Бо завтра буде великий гість у пана Харіха і вашому братові буде досить роботи.

— А то як же!..— посміхається Омелько, думаючи своє. «Кат тебе розбере, яким миром ти мазаний і яким духом начинений! Мо', мені просто ввижається, що ти часом на червоного схожий? Хм...»

Та рука його намацала в боковій кишені куртки пляшку, і він сказав:

— Так, я післязавтра буду, як часи...

Поліцай пішов. А Василь все ще ходив по кімнаті од порога до вікна, похиливши голову. «Треба вирвати в Омелька язика...»

В цю мить Василеві здалося, що саме цей Омелько помітив їх п'ятьох того безрзневого ранку, коли, стомлені, промоклі наскрізь, вони йшли понад садками до переїзду через залізничну колію. Двадцять кілометрів

звідси було до того села, де жив чоловік у шапці, обшитій телячою шкурою, такий схожий на Книша.

«Чи він, чи ні,— одного поля ягода!»

У вікно було видно колишне приміщення пошти з загратованими вікнами. Поліцаї гнали туди з десятків дівчат з клунками. За ними йшли, плачучи, матері. Біля пошти порядкував Омелько. Він розмахував кулаками, мабуть, кричав, відганяючи жінок, які не випускали з обіймів своїх дітей.

Ідуть дівчата з клунками. А потім — в ешелони і на чужину. Там одержать кожна свій номер на дощечці... А Василь же попереджав і через Орісю, і сам говорив Галі та й іншим натякав, що знову почалося полювання. Тікати треба, ховатися. А ці, бач, не вбереглися...

«Доле... Доле! — зітхнув важко Василь.— Тож казала якось Орісіна мати: з щастя та з горя скувалася доля. І чому ти такою важкою ношею лягла на плечі людей?»

У селі — наче на передовій. На городах, на низах у верболозі лунають постріли. Фашисти полюють за дівчатами і парубками. Гітлерівцям потрібні дешеві робочі руки для копалень Руру, для рейнських хімічних заводів, для маєтків пруських поміщиків. Гітлер гонить з східних просторів, «завойованих» його військами, рабів. Вже сотні й сотні тисяч росіян, українців, поляків, французів, білорусів, сербів, чехів, бельгійців сконали в таборах смерті, на непосильних для людини роботах.

Плач, одчайдушні крики і постріли лунають навкруги. Горе в селі. Навіть солов'ї замовкли. Сховалось і сонце за чорні хмари.

Оріся третій день сидить у печерці, давнішній жомовій ямі. Мало надії, що Василь-Роберт цього разу зможе врятувати її від каторги. Нема надії на Василя, бо його самого наче підозрюють в тому, що він не той, за кого видає себе. Як вівчарка, крадеться за ним Омелько з гестапівцями.

Крізь сухе соняшничиння, що затуляло печерку, бачила гілля яблунь. Давно вже обсіпався яблуневий цвіт. Орісі стало сумно, наче весна покинула її назавжди.

У саду на яблунях зав'язались плоди. І Оріся відчуває, що в неї під серцем щось зав'язалося... Десь пізньої

осені у неї буде син, а може, донька... І страшно їй, і радісно від цього. Страшно тому, що по її рідній землі ходять фашисти з своїми поплічниками.

Учора тягли за волосся Орисину подругу Марину. Оріся живе у вічній тривозі за себе, за Василя, а тепер і за їхню майбутню дитину. Та друга думка бентежить, лоскоче радістю серце. Вони кохають одне одного, і ніяким чорним силам не затьмарити їхнього щастя. Оріся горда — вона стане матір'ю. І її син (Оріся вірить, що буде хлопчик) виросте таким же безстрашним, розумним, скромним, таким же струнким і красивим, як і його батько. Лише очі у нього будуть карі, Орісині...

Нудно сидіти в темноті. Учора вночі на залізниці гриміли вибухи — партизани пустили під укіс ешелон. Як би хотіла Оріся разом з Василем бути там, серед партизанів!.. Але мусить сидіти тут, адже Василь виконує важливе завдання, а вона йому допомагає.

Почулися кроки, і Оріся затамувала подих. Вона впізнала — то ступала босими ногами її мати...

— Поможи вам боже, Марфо Юхимівно,— донеслося з сусіднього городу, від Мірошниченків.

— Спасибі,— відповіла Марфа Сегеда і почала сапою обполювати картоплю.— Думала, що й не зійде, лушпиння ж садила. Сказано, бог послав дощик, і піднялась картопелька...

— Авжеж, піднялась...

— Кумоньки! Ой сусідоньки! — зненацька пролунав схвильований голос.

Це бігла на город друга сусідка:

— Чули? Ви такє чули?

— Хіба все почувеш? Біда не спить, по людях ходить,— сказала Марфа Юхимівна.— Що ж там?

— Та сьогодні вночі прийшли до Омелька Книша трое з короткими ружжами, з тими, що колесо приставлене спіднизу... Так от прийшли, заткнули Омелькові рота ганчіркою і повели бозна-куди. Омельчиха біга по селу та плаче! І до коменданта ходила!

— Таки поживився Омелько, як собака паски.

— Та ще не все, кумоньки! — продовжувала сусідка.— Ївга Данькова якраз виходила на город. Тільки взялась за клямку, глядь, а там папірець. Придивилася, аж хтось пише Данилові. Будь,— пише,— розумніший, ніж твій собрат Омелько Книш. Знай, що наші прийдуть скоро, повернемося й ми в село. Так і написано, кумонь-

ки! Повернемося, значить, і біди тобі не минути, якщо свинею будеш. Свинею, так і сказано. А будеш помагати нашим утікати од каторги німецької, то, може, й простить тобі Радянська влада... Отаке!

— І всі вже знають про того листа Данилові? — спитала Марфа Юхимівна.

— Ні! Це Івга лише мені сказала.

— Так от, Ганно, язик за зубами придержуй.

— А ви теж — ні-ні... А про Омелька уже вся округа знає! Пропав, як з мосту впав. А все то одна рука діє.

Орися посміхалася, чуючи розмову. Ще вчора, казали, нахвалявся Омелько, що схопить і Оришку, не подивиться на те, що вона «тягається» з Робертом. І схопив... зайця за хвіст. Орися якось сказала Іванові Рижкову, що од Омелька вже життя немає. Це, мабуть, він постарався.

— Мамо! — обережно погукала Орися. — Підійдіть ближче.

— Ти чула, дочко, що Ганна казала?

— Чула! А Василь не приходив?

— Ні... Кажуть, що генерал до капітана приїхав. Шукають квартири для офіцерів. А військо йде і йде, та все на танках. І де вони, прокляті, взяли стільки заліза? Дивитися страшно на ті машини. А як же з ними воювати? Як зупинити отакі страховища?..

— Зупинять, мамо! Наш Вася щодня й щогодини дбає, щоб за Белгородом зустріти отих «тигрів» добрим вогнем, щоб загорілись вони, як копиці сіна! — сказала Орися якимось владним, упевненим голосом. — Наші знають про все...

— А не казав Василь, є в наших отакі танки? — несміливо поцікавилася мати.

— Є!

Марфа Юхимівна зітхнула і, склавши руки, наче збиралась молитися, з хвилину мовчки дивилась на північний схід, куди з гуркотом і виляском щонаочі йшли хрестаті чорні танки Гітлера.

А в селі ридали матері, мов над померлими.

Свище вітер, підіймає жмуття соломи з-під іржавої борони й поламаного колеса покладених ще покійним Сегедою на покрівлю погрібника. Явір хитає буйною

кроною, мов парубок чубатою головою. Сердиться явір. Може, йому набридло стояти отут?

Василеві також насточортіло щодня бути серед вовків. Якби не Оріся, то й не знає він, чи витримали б його нерви, чи не розірвалось би його серце од цього незвичайного, напруженого життя...

Та бути серед ворогів треба. Генерал Шмідт казав Харіху, що вже є наказ генерала Шпейделя в разі наступу радянських військ зробити з цього краю «мертву» зону. Шпейдель хоче, щоб усі села й міста українські були спалені, місцеві люди знищені, а ті, що залишаться в живих,— вивезені в Німеччину. Василь аж похолов, почувши це.

І тепер тремтячою рукою Василь вистукував своєму командуванню відомості про чорні наміри доктора філософії, генерала Ганса Шпейделя.

Крім того, він повідомляв:

«На ділянці фронту від Козацького до Трефіловки і південніше скупчено десять танкових дивізій 4-ї танкової армії, сім піхотних, одна моторизована. Поговорюють, що війська Белгородсько-Харківського плацдарму обслуговуватимуть три авіаційних корпуси повітряної армії генерал-фельдмаршала Ріхтгофена. Сили противника на ділянці Белгород — Волчанськ значно менші, ніж між Белгородом і залізницею, що йде через Готню на Льгов. Продовжує прибувати танковий корпус СС.

Даю координати для бомбардування...»

Василь на мить замислився. «Нехай скинуть бомби на штаб... Хоча й сам можу потрапити під ті бомби, але...»

«Повторюю: крицевий кулак з вісімнадцяти дивізій і танкового корпусу на вісімдесятикілометровій смузі фронту...»

«Все...» — зітхнув він і почав згортати радіостанцію. Тепер би йому дізнатися, коли німці почнуть наступ. Не для оборони ж вони скупчили по вісімдесят-сто танків на кілометр фронту. Удар готують фашисти! «Коли?...» — брався за голову Василь.

Оте «коли» разом з кількістю дивізій, з оборонними рубежами навколо Харкова, Белгорода, разом з планом Шпейделя і складало операцію «Цитадель».

Коли?.. Генерал Ватутін, Ставка верховного головнокомандуючого повинні знати, коли вийдуть на рубежі німецькі «тигри», «фердинанди», піхота, артилерія, зна-

ти, щоб засипати снарядами і бомбами їхні бойові порядки, щоб зруйнувати систему наступу.

Коли ж?..

— Орися, мила! Ти внизу? — погукав він тихим голосом.

— І мама тут...

Василь спустився з горища на землю.

— Ви, мабуть, сердитесь на мене? — винуватим голосом спитав він.

— А за що?

— Ну, за все... І, може, за Орися.

Він мовчав, мов перед суддею. Мати вже знає, що донька чекає дитини. Якій матері приємно таке знати?.. Адже вони не заручені, не одружені, та ще й невідомо, що чекає батька дитини: бої, бої, а може, й смерть... Ще нижче схилив голову Василь, вважаючи винуватим лише себе.

Та він не почув докірливого слова од матері. Шорсткою, натруженою рукою Марфа Юхимівна погладила його, як маленького, по голові, затримавши потріскані пальці на посивілій скроні, провела по його щоці. А потім, витерши фартухом очі, сказала:

— Бог вам суддя...

Мати пішла геть, а Орися припала до його грудей:

— Рідний! Нам усім трьом треба йти до партизанів... Мое серце неспокійне. Ти ж недарма прийшов сюди городами? За тобою стежать?..

Василь примружив очі. Так, Орися вгадала. Ранком на нього косо позирав Харіх. Скориставшись тим, що гауптмана викликав командир корпусу, Василь непомітно вислизнув з комендатури і низом, городами, прийшов у двір до Сегеди. Це небезпечно для Орисі, для матері. Але інакше не можна було. Те, про що він дізнався, треба було негайно передати за лінію фронту. Від цього залежала доля майбутніх боїв. Зараз Василеву телеграму вже розшифровують у штабі. Розвідник своє зробив!

— Ти права, Орися, треба йти до партизанів,— сказав Василь.— Тобі й матері — сьогодні ж увечері... Бо я таки недарма прийшов городами...

— А ти?..

— Я вийду з села пізно вночі. А ви не затримуйтесь. Ідіть...

— І я з тобою!

— Орисю, мила! Я буду тут не сам. Іван сповістив — прийдуть ввечері хлопці... Ну, чого ти дивишся на мене такими сумними очима? Усміхнися, ластівко, чорнобрива! Дружинонько моя мила!.. Завтра зустрінемося...

— Тільки ти не барись...— вона журно всміхнулася, ховаючи обличчя на його грудях.— Славний мій!

Північ. У селі тихо. Гупають по шосе чоботи солдатів. Це проходять патрульні, час від часу перемовляючись з вартовим біля штабу.

У хатах ані вогника. Місяць тьмяно відсвічується у вікнах школи, що поблискують з-за кленів і акацій, ледь-ледь сріблять густі кущі — живу огорожу навколо шкільного подвір'я. А через дорогу, в невисокому кукурудзинні, сховалися трое.

Кілька годин вони лежать біля шосе. Василь не раз уже перевіряв у думці, чи все вони врахували, готуючись до операції.

«Наче все». Добре, що хоч Орися пішла до Ворскли. Марфа Юхимівна не схотіла. «Не покину я хати, бо її ж завтра сплять. Та й стара я вже іти в таку даль уночі...»

— Хлопці! — прошепотів Василь.— Свої обов'язки не забули?

— Не забули, товаришу лейтенант!

Василь посміхнувся. Давно до нього так не звертались. Він навіть хотів сказати партизанам, що вже тиждень, як має звання старшого лейтенанта. Та передумав: ще скажуть — хвастає.

— Коли ж уже наші прилетять? — спитав Платон, ворочаючись між стеблами кукурудзи.

— Тебе що, блохи кусають? Терпи, козаче, отаманом будеш,— відповів приглушеним басом другий товариш Василя, партизан Матвій, широкоплечий, кремезний хлопчина, схожий на борця.

— Та вже терплю! — шепотів Платон, поправляючи на чубатій голові німецьку пілотку.— Фріцівський пиріжок ніяк на голові не тримається!..

— Обстригти тобі треба оту копицю.

— Тихше! — смикнув Василь Матвія за рукав.

За якихось десяти кроків від них знову пройшов патруль з трьох чоловік.

Василь, Платон і Матвій принишкли.

На сході ніч розбудили зенітки. Високо в небі чувся гул моторів. Це йшли радянські бомбардувальники. Василь і його товариші припали до землі, наче хотіли злитися з нею. Зараз посиплються бомби. Координати у штурманів є, але... Їхнє життя під загрозою, та без ризику не можна здійснити те, що вони задумали: скористатись розгубленістю німців під час нальоту і забрати документи з найбільшої класної кімнати, де вдень сидить есесівський генерал. Заради такого завдання варто й почути свист бомб, призначених для ворогів. Правда, Василь мав надію, що основний удар буде по парку, де стояли танки і жили в палатках танкісти.

Літаки ревли над головою. З шкільного саду били зенітні кулемети, на околиці села різко й часто ляскали гармати. Дві освітлювальні ракети повисли на парашутиках над землею. Тепер есесівці кинулись в укриття, в окопи. Зникли з вулиці патрулі. З літаків, що летіли над головою, стріляли по зенітних гніздах. Десь недалеко впала бомба.

Настав час діяти. Під виглядом патрульних вони вийшли на шосе і попрямували до школи. Опинившись на шкільному подвір'ї, вони кинулись до вікна.

Матвій підсадив Платона, і той видерся на підвіконня. Почекавши секунду, другу, поки здійметься нова хвиля стрілянини, він прикладом автомата вибив шибки в одній, потім в другій рамі. Виставивши вперед лікоть, стрибнув на підлогу. За ним Василь. Якусь мить вони стояли, важко дихаючи. Потім взялись до роботи. Платон порався біля генеральського столу. Замки тріщали, мов шкаралупки горіхів. Він складав у речовий мішок без розбору всі папери й папки. Тим часом Василь повісив пакетик толу на дверцята сейфа.

— Ти скоро? — спитав він у Платона.

— Уже!..

— Віддай мішок Матвієві.

— Єсть!

Василь підпалив коротенький бікфордів шнур. Разом з Платоном він кинувся до високих дверей, але виявилось, що вони замкнені. До вікна? Не встигнуть... Шнур шипів, догорав, вогник наближався до пакетика з толом.

— Разом! — вигукнув Василь і що було сили вдарив плечима у двері.

— Ще раз!

Двері затріщали, і обидві половини одчинилися. Василь і Платон упали на підлогу в коридорі. В ту ж мить пролунав вибух, під ними задвигтіла підлога, здавалося, що стеля ось-ось упаде на них...

Оглушений вибухом, Василь пішов до сейфа. Ось вони, ті карти, ті найцінніші папери. В цю мить він навіть забув, де знаходиться. Очі його розширились, у них сяяло якесь гарячкове збудження. Тремтячими руками передавав він документи через вікно Матвієві. Платон уже стріляв по коридору, куди увірвалися есесівці, почувши, що в штабі щось діється. Надворі ще тріщали зенітні кулемети, ревли літаки, дрібні бомби виривали шмаття землі.

— Швидше! — гукав Платон.

— Біжи до вікна! — почув він відповідь.

Платон ще дав чергу, кинув у коридор гранату, а потім побіг до вікна.

— Пляшки!

— Бери! — подав Матвій дві пляшки, замотані в ганчірки.

Василь схопив пляшки, зубами висмикнув затички і, запаливши спирт, жбурнув одну в куток, де стояв сейф, а другу — посеред кімнати. Спалахнуло синювате полум'я і почало облизувати стіл, сейф, поповзло по підлозі.

Опам'ятавшись після вибуху, есесівці знову вдерлися в клас. Василь стріляв по них, не цілячись. Скочивши на підвіконня, освітлений яскравим полум'ям, він дав коротку чергу, але раптом його постать зламалася, він випустив автомат і схопився обома руками за живіт. Згинаючись, він упав з вікна на руки товариша.

Вгорі ревли мотори. Тріскотіли десь поруч кулемети. Бабахкали гармати. Стріляв по групі есесівців, що вискочили з-за рогу будинку, Платон.

Матвій з пораненим на руках побіг у кущі. За кілька хвилин його наздогнав Платон.

— На шосе! Удайте з себе німців з пораненим товаришем... А потім... на городи,— хрипким уривчастим голосом промовив Василь.

На шкільному подвір'ї метушились штабісти, повилазивши з укріплень і бомбосховищ. Вони галасували,

дзенькали порожніми відрами. Стріляли кулемети по літаках. А ті гули спокійно, рівно, відлітаючи на схід.

Матвій ніс на спині Василя, підтримуючи його руками за попереки. Платон ішов поруч. Проворний, невисокий, він був схожий на зіщуленого боксера, що вичікує моменту для удару. Платон пильно придивлявся й прислухався, готовий кожну мить відкрити вогонь по ворогові.

Так пройшли вони вулицею кроків триста. Потім зупинилися. Пригнувшись до самої землі, Матвій поповз з пораненим у соняшники.

— Як ти? — спитав він, відчувши на щоці гаряче дихання Василя.

— У лозах поговоримо... — ледве чутно відповів Василь.

— У мене спина мокра від твоєї крові, лейтенанте! Перев'язати треба рану... — знову озвався Матвій і уперся ліктями в землю, щоб перевести дух.

— Я рукою затиснув рану... Повзи... Благаю тебе!.. Ззаду почувся шелест.

— Можна виходити на стежку! — сказав Платон.

Василь прикусив до крові губу й дивився на місяць, що висів над обрієм, десь за вербами і широкими полями. Гостророге небесне світило чомусь стрибало в його очах, тряслося, мов схопила його пропасниця, кружляло колесом.

Харіх, якому доповіли про викрадення цінних документів з штабу танкового корпусу, відразу зрозумів, чия це робота, і схопився за голову. Дурень, який же він дурень! У нього ж був час, були й докази, щоб переконатися, що за тип цей Роберт Гохберг. А він, підкуплений «відданістю» перекладача, не прислухався до натяків поліція, все чекав якоїсь нагоди, щоб на власні очі пересвідчитись, чи мають під собою ґрунт оці підозріння. От і пересвідчився.

Дізнавшись, що на квартирі в Горпини перекладача не знайшли, Харіх задрижав, як осиковий листок: якщо Гохберг зник, йому, Харіху, самому не минути рук гестапівців.

Охоплений тваринним страхом, гауптман особисто очолив групу солдатів і кинувся до подвір'я Роберто-

вої коханки, сподіваючись якщо не захопити цього проклятого перевертня там, то хоча натрапити на його сліди.

Але сподівання його були марні. Перекидавши в хаті й на подвір'ї все догори дном, солдати не знайшли ні Гохберга, ані навіть його коханки.

Перед Харіхом стояла тільки стара Марфа. Боса, розхристана, в подертій спідниці — солдати не дуже церемонилися з нею, — вона стояла, склавши руки так, як складала щовечора, коли молилася за воїнів Василя, Петра і Степана.

— Де твоя дочка? Де Роберт? — з люттю в голосі питав Харіх у переляканої жінки.

— Дочка пішла до родичів у Богодухів... А перекладач? Звідки мені знати, де він?

— Не знаєш? Я вам, пане гауптман, ще раніше казав, що Роберт — підозрілий тип. Поліцай недаремно слідкував за ним. А ці дві його прикривали, — говорив лейтенант Майєр, кидаючи докірливі погляди на свого начальника.

Цього було досить, щоб флегматичний ковбасник знавіснів од люті. Він ухопив обома руками стару жінку за плечі і, струсонувши кілька разів її кволе тіло, з усієї сили кинув на землю.

— Так ти не знаєш, стара відьмо?! Не знаєш?!!

З землі на нього дивилися глибокі, гарячі, непримиренні очі. І в погляді старої матері була така жагуча, негасима ненависть, що Харіх зрозумів: нічого від неї не дізнається.

Вихопивши з кобури пістолет, він квапливо натиснув на спусковий кріючок.

Чотири постріли підряд... Наче гарматні, пролунали вони на подвір'ї. Стара мати лежала з відкритими очима, немов благала високе зоряне небо прикрити її дітей від ворогів.

З густих лоз Матвій і Платон вийшли не самі. Там їх чекало кілька партизанів. Пораненого вони поклали на носилки, наспіх споруджені з плащ-палатки. Йшли струмком, по коліна у воді. А потім попрямували полями, не житом засіяними, а полином, будяками.

Зупинившись на мить, щоб перепочити, вони оглянулись і побачили, що над селом ширилась заграва. Серце Василя затрепетало від жалю. Звідси він бачив, що го-

ріла підпалена з чотирьох кінців садиба Марфи Сегеди: Можна було не сумніватись у тому, яка доля спіткала саму Марфу Юхимівну.

— Мамо, мамо... Чому ти не послухала нас...— прошепотів Василь крізь зціплені зуби. Та раптом він стрепенувся: — Опустіть мене на землю... і покажіть трофейну карту...

Товариші розгорнули карту, за яку Василь зараз розплачувався життям. Пильно дивився він на чорні стріли, що повзли од Томаровки і Белгорода на північ, а від Орла — на південь. Як леза гострих кинджалів, зіткнулися ці стріли біля Курська, перетнувши шлях на схід радянським військам на Курському напрямі, оточивши їх там крицевим кільцем. «Цитадель»... Оце німецький «Сталінград», помста Гітлера за програну битву на Волзі. Василь показав на цифру біля зіткнення чорних стріл. Йому прочитали «9.VII».

— Німці хочуть цього дня завершити всю операцію. Дев'ятого липня... Тут усе як на долоні.

— Авжеж! Швидше б передати її командуванню, а тоді вже наші зустрінуть фашистів по всіх правилах! — сказав Матвій.

...Дев'яте липня... Дев'яте липня... Адже це день його народження!.. Мати пекла в цей день пиріг з маком, а друзі по класу дарували Василеві книги, шахи... Це було так давно... А зараз уже охоплена полум'ям хата, де він пізнав стільки радості... Взявся полум'ям і погрібник. Вогонь хутко побіг по сухій солом'яній покрівлі і вже облизував своїми гарячими язиками гілки явора і яблуні молоді, спалював Василеве і Орісіне щастя.

«Орісю... Люба... Де ти зараз?..»

Заграва над селом дедалі ширшає. Полум'я перекинулось на інші хліви й хати і гасало, скаженіючи, мов справді хотіло спалити все живе на цій землі, як запланував доктор філософії генерал Шпейдель.

Пожежа не тільки там, а й тут, у Василевих грудях. Все тіло його охоплене нестерпним жаром, а очі застилає передсмертний туман.

— Васю! Лейтенанте!

— Орісю бережіть... Дитину...

Безпорадні товариші не знали, як допомогти своєму лейтенантові. Вони схилилися над ним, щоб не про-

пустити жодного слова. Неймовірним зусиллям підвів він голову:

— Передайте документи якнайшвидше... Там усе... що треба. Хлопці!.. Я не встиг... Скажіть їй... Мое справжнє прізвище...

Не договорив старший лейтенант Василь. Одкинув рвучко назад голову. Серце його вже не билось.

Орися помалу заспокоїлась, хоча плечі її, схилені над підвіконням, час від часу здригалися.

А дівчата журно співали, збираючись іти по домівках:

Дала дівчина хустину,
Козак у бою загинув,
Темної ночі накрили очі,—
Легше в могилі спочинув.

Густою, важкою хмарою оповив жаль моє серце. Я підійшов до дівчини і сказав: «Заспокойся, Орисю!..» Ну що я міг ще сказати? Що співчуваю її горю, що розумію, як погано тим дітям, які не знають батьківської ласки? Не міг я сказати отакого цій гордій юній жінці.

Ген серед поля гнеться тополя
Та на козацьку могилу...

Протяжно закінчили дівчата давню пісню. Вона прозвучала немов гімн отому доблесному і славному героєві розвідникові, старій матері з великим і щирим серцем, серцем свого народу...

Довго я не міг заснути тої ночі і спалив цілу жменю тютюну.

Вранці, як і обіцяли, прийшли до школи дівчата за свіжими газетами, що їх мали привезти товариші з тилу. Була серед них і Орися.

Незабаром в кінці вулиці, що вела до школи, з'явилася юрба людей. Як водиться, попереду бігла цікава до всього босонога дівтора. Посеред гурту було кілька військових і невисокий на зріст, міцний і плечистий генерал у розстібнутому сизуватому плащі, в посірілих, запилених чоботях. Генерал обняв лівою рукою за плече біловолосого хлопчика з такими ж ясними очима, як і в нього самого.

— Струнко! — пролунало раптом біля школи.

Старший лейтенант, з яким я прибув ще вчора, притиснувши протигаз до боку, побіг назустріч. Піднісши руку до кашкета, він закам'янів:

— Товаришу командуючий фронтом! Особовий склад штабу з'єднання...

— Вільно! — тихо сказав генерал, не дослухавши до кінця чергового.

— Вільн-но!

Генерал звернувся до хлопчиків, що оточували його:

— Де ж ваша Оріся?

— Вона онде, сховалася за спину Галі! — сказав той, що крокував поруч з генералом і відчував його руку на своєму плечі.

— А яка з них Галя?

— Ота, що з косами...

Дівчата презирнулися, потім, не змовляючись, розступилися. Оріся тепер стояла перед командуючим. Вона дивилася на генерала якимось збентеженим поглядом, силкувалася щось сказати, та від хвилювання не могла. А він міцно потискував її руку.

— Ми знали про ворога майже все, бо у нас були десятки таких одчайдушних і кмітливих розвідників, як твій загиблий друг, Орісю! — сказав твердим голосом генерал. — І тобі, Орісю, за щирю допомогу спасибі. Від усієї нашої Червоної Армії сердечне солдатське спасибі. Перед світлою пам'яттю розвідника і матері твоєї війська схиляють свої бойові знамена... Ми пронесемо ці знамена до Києва, через усю Україну до Львова, до Берліна, до нашої повної перемоги над фашизмом!

І мені хотілося вигукнути в ту хвилину:

«Пронесемо з честю!..»

Пронесемо з честю наші знамена... Позаду вже жорстокі тридцятиденні бої військ Воронезького і Степового фронтів з четвертою фашистською танковою армією. 5 серпня 1943 року ми завершили ліквідацію Томаровського і Белгородського вузлів і оволоділи Белгородом — «північним неприступним бастионом України», як назвало цей район німецьке командування, і наші танки пішли на південний захід, на Україну. А вчора, наче вихор, танкові з'єднання увірвалися в один з важливих центрів опору противника в оперативній глибині і крупний вузол доріг — місто Богодухів. Удар був настільки навальним, раптовим, що німці навіть не встигли знищити

великі запаси бензину, військові склади. Наші танкісти заправили трофейним паливом машини і подалися далі. Тепер угруповання противника, що обороняло Белгородсько-Харківський плацдарм, було розсічене надвоє, шлях ворогові з Харкова на північний захід був перерізаний, нависла загроза головним комунікаціям німців з району Харкова на Полтаву.

Щоб зупинити наступ танкових з'єднань Воронежського фронту, фашистське командування перекинуло з других ділянок в район Охтирки, Мерчика і Валок свої кращі танкові сили. Але ні «Райх», ні «Вікінг», ні «Мертва голова», ні «Велика Німеччина» та інші сталеві кулаки ворога вже не могли врятувати становища. Ворота на Україну, які так старанно «замикали» фашисти протягом багатьох місяців, були поламані в битві на Курській дузі. Клекотів бій за Харків.

А через три місяці наш фронт, що вже іменувався Першим Українським, визволяв рідний Київ. Танкова рота, якою я командував, та ще батальйон машин одержали завдання швидко вийти на Брест-Литовське шосе і перетнути шлях відступу фашистів на захід.

Бій з «пантерами» і німецькими артилеристами був гарячий. Осколок ворожого снаряда впнувся мені в груди, а другий зачепив передпліччя. Отака біда сталася зі мною на моїй рідній вулиці.

Свідомість повернулася до мене, коли я вже лежав на твердій постелі у тільки що наспіх обладнаному госпіталі. Я чув, як барабанив холодний дощ у затулені синім папером вікна. Ще чув я урочистий голос диктора, що доносився з іншої кімнати. А потім гриміли залпи. Москва салютувала військам генерала Ватутіна, які повернули Батьківщині Київ. «І пронесемо прапор до Києва»,— пригадав я слова полководця, сказані ним в Орисиному селі біля школи сонячного серпневого ранку. «І пронесемо той прапор перемоги й до Берліна!..»

— Сестро! — гукнув я, підвівши голову.— Беріть папір, чорнило та йдіть сюди!..

Медсестра сіла поруч, поклавши на тумбочку аркуш, вирваний з зошита.

— Вам не можна хвилюватися... Заспокойтесь. Я все напишу, все...

Якби вона могла написати оте «все», чим було сповнене моє серце, чим жив у ці хвилини мій мозок!

— Я слухаю вас...

— «Здрастуй, Орисю!

Я часто думав про тебе і лейтенанта Василя. А недавно я навіть листа збирався тобі написати, та якось не знайшов часу. Зайнятий був. Форсували Дніпро, а потім брали Київ. Тепер час є. Лежу поранений у госпіталі. Сьогодні я дізнався, що в мене теж нема ні батька, ні неньки — загинули. І здається мені, Орисю, що нема в мене на світі ріднішої за тебе людини...»

Я замовк, і дівчина в білому халаті й шапочці тихо, немов боячись сполохати мої думки, спитала:

— А далі що... писати?..

*Київ
Травень, 1957 р.*

КАПИТАН РУСАНОВ

Повість

В 1962—1963 роках я працював з колишнім начальником Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенантом Строкачем Тимофієм Амвросійовичем над літературним записом його книги «Наш позивний — СВОБОДА». Уже в перші дні нашого знайомства генерал Строкач розповідав мені про трагічну долю ад'ютанта Українського штабу партизанського руху, потім партизана-парашутиста, начштабу загону капітана Олександра Русанова. В силу обставин останні матеріали про Русанова Строкач одержав лише 27 липня 1963 року. Зраділий і схвилюваний до сліз Тимофій Амвросійович сказав мені: «Я завжди вірив, що Русанов саме такий, до останнього подиху наш, радянський, комуніст!.. Якнайшвидше напишіть про нього нарис...»

17 вересня того ж року «Літературна Україна» надрукувала мою оповідь «Батьківщини не продав. Таємниць не виказав», а 23 жовтня 1963 року газета «Правда» опублікувала про капітана Русанова мій нарис «Верність». На жаль, Тимофію Амвросійовичу Строкачу не довелося побачити ці дві публікації: 16 серпня 1963 року його серце перестало битися. Але він зробив усе як командир, як людина, як комуніст, щоб повернути Батьківщині чесне і героїчне ім'я Олександра Дмитровича Русанова. І почалося це з листування...

Лист Т. А. Строкачу

Переделкіно. 23.2 1960 р.

Дорогий Тимофію Амвросійовичу!

Я ще в тилу ворога познайомився зі змістом провокаційного документа. Впала в очі «липа», її поверховий і дурнуватий тон у висвітленні фактів. В опису... немало

такого, що фашистська розвідка могла знати з «бабиного радіо», з чуток або з допитів рядових, мало обізнаних партизанів, котрі попали в полон. Капітан же Русанов за своїм становищем був особа настільки обізнана, що якби він «розколовся», то, звичайно, німецьке командування дістало б відомості, на той час надзвичайно важливі. Але, як зараз з'ясується, він загинув, витримавши тортури, але не «розколовся».

Петро Вершигора

Лист письменнику Юрію Королькову

«Київ. 16.4 60 р.

Шановний Юрію Михайловичу!

Прошу вибачення за невчасну відповідь на Ваш лист про Русанова Олександра Дмитровича. За станом здоров'я я не міг відповісти одразу. Дуже й дуже Вам вдячний за Ваш лист, він дуже порадував мене.

Мені відомо з преси про Вашу благородну працю по відновленню доброї пам'яті Муси Джаліля й інших, і я, як читач, висловлюю Вам, Юрію Михайловичу, найсердечнішу подяку за Вашу справжню велику людяність...

Після війни, крім Вашого повідомлення, мені стало відомо про Русанова ось що:

В січні 1952 року з одної частини Радянської Армії групи наших військ в НДР командуванню повідомлено таке: «30 грудня 1951 року під час робіт по очищенню території колишнього концентраційного табору Заксенхаузен, місто Оранієнбург, Німеччина, рядовий Заболотний Василь Федорович знайшов посвідчення особи на ім'я колишнього капітана держбезпеки Русанова Олександра Дмитровича, 1919 року народження, уродженця м. Тім, Курської області. Посвідчення особи знайдено в одній із розбитих камер тюрми цього концтабору, в добре запакованій залізній баночці. На сторінках посвідчення Русанов сповіщає про проходження своєї служби і місце перебування своїх рідних».

Тепер оригінал посвідчення особи Русанова з його листом на вкладних аркушах у дуже потертому вигляді знаходяться в Києві. Якщо ви, Юрію Михайловичу, виявите бажання зайнятися справою Русанова і довести її до логічного завершення, подібно до справи Джаліля, я буду Вам щиро вдячний.

На випадок, коли у Вас не буде можливості знайти час і приділити увагу цій справі, я буду просити зробити це інших товаришів. Повторюю, я особисто, за станом здоров'я, поки що не в змозі зайнятися такою роботою. Але й залишити без уваги не маю права як комуніст і громадянин Радянського Союзу.

З щирою повагою і великою вдячністю до Вас,
Т. Строкач,
колишній начальник Українського штабу
партизанського руху, генерал-лейтенант»

Лист Т. А. Строкачу

«Москва, 20.4 60 р.

Шановний Тимофію Амвросійовичу!

Признаюся Вам, що я з великою схвильованістю прочитав Вашого листа. Мабуть, люди ми такого складу, що нас хвилюють людські долі, долі людей, котрі героїчно пішли з життя. І це добре — відчувати таке хвилювання.

По суті Вашого листа хочеться сказати ось що: значить, я не помилюся у своїх припущеннях про героїчну і чесну вдачу Русанова. Про нього я писав у своїй повісті «Через сорок смертей», присвяченій Джалілю... Я думаю, що краще почати з нарису про Олександра Дмитровича. Мені також здається, що тут не повинно бути якоїсь монополії. Якщо в Києві чи ще десь знайдуться товариші, котрі побажають зайнятися цією темою, запрошуйте їх, давайте їм усі матеріали, в тому числі й мої, які я вам надішлю...

З повагою і привітом,

Юр. Корольков»

Лист колишнього в'язня фашистських таборів

«Ташкент, травень 1960 року.

...На все життя я запам'ятав образ людини, яка в останні важкі хвилини підбадьорювала нас, джалільців. Капітан Русанов завжди радив не падати духом, стійко триматися на допитах і бути вірним сином Радянської Батьківщини. Така людина може зустріти смерть з усмішкою на устах, як її зустрів і наш Муса Джаліль.

Рушад Хусамутдінов»

...Після того, як Саша Русанов допоміг мені, Пустельникову і Кондратьєву потрапити в госпіталь у Хохенштейн, життєва дорога моя пролягла через концентраційний табір у Лямдорфі. Потім були страхітливі табори з романтичними назвами «Гросс Розен» і «Дора». 2 квітня 1945 року під час жорстокого бомбування я втік з табору з групою в'язнів. Потім потрапив до американців у Ейслебені, а звідти до нашого командування...

Тепер про Сашу Русанова. Я пригадую мої бесіди з ним у камері фортеці Лютцен. Тоді мені здавалося, що я з ним майже домовився у тому, що продовжувати боротьбу проти фашистів і власовців можна, давши згоду піти до школи власовських пропагандистів у Дабендорфі й діяти проти ворога, завдаючи йому удари в спину. Та, як з'ясувалося згодом, Русанов на це не погодився і не пішов цим шляхом. Чому?.. Може, тому, що ми не раз говорили про поведінку політв'язня генерала Карбишева, з яким зустрічалися й розмовляли товариші з нашої групи у Замостьє, Хаммельбурзі та інших таборах. Вони розповідали, як Карбишев пропонував ні в якому разі не піддаватися на провокації ворога, бути незламними. Ця тверда впевненість у нашій перемозі підбадьорювала навіть полохливі душі. Русанов вважав Карбишева одним з передових бійців незримого фронту в тилу ворога. Саша говорив: «Карбишев активно допомагає нам ще більше викликати у в'язнів пекучу ненависть до фашизму, додає нам сил для боротьби». Кілька разів Саша просив мене розповісти про свою революційну діяльність, про зустріч з Горьким, Макаренком, з чеським журналістом Юліусом Фучіком. Саша завжди схилявся перед мужністю і силою духу і, мабуть, тому й не захотів в очах власовців і німців бути приниженим, хоча б для особистого маскування, і обрав собі смерть, і мужньо помер.

Павло Колеса,
військінженер 2-го рангу,
пенсіонер Міністерства Оборони СРСР».

Лист до автора нарису «Вірність»...

«Архангельськ, 22 травня, 1969 р.

Зробив усе, що міг. Передсмертні заповіді загиблих друзів частково виконав і за відновлення добрих імен загиблих буду боротися до кінця свого життя. Не забуваю і про падлюк, яких рано чи пізно відшукаємо, аби дістали вони по заслугі.

До глибини душі схвилюваний Вашим оптимізмом і вірою у людей, і особливо в капітана Русанова. Ось чому я від усього серця вітаю ваше бажання написати повість про нього... Нехай ця повість буде гідною відповіддю любителям шукати ворогів серед вірних синів Вітчизни...

Михайло Іконников»

Минуть роки й десятиріччя. Виростуть нові покоління. І пам'ять про тих, хто віддав життя за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини, хто бився з фашизмом до останнього свого подиху й останньої краплі крові, завжди житиме у серцях радянських людей. Нехай і ця скромна повість буде пам'яттю про вірного Сина Вітчизни капітана Олександра Русанова.

Чи знайдуться у світі такі вогні,
муки і така сила, яка б пересилила
руську силу!

М. В. Гоголь «Тарас Бульба»

НА ІВОТЦІ

Готуючи операцію «Цитадель» в районі Курської дуги, гітлерівське командування вирішило покінчити у своєму близькому тилу з партизанами, які непокоїли німецькі війська. І проти групи українських, орловських та курських партизанських загонів фашисти кинули на початку травня 1943 року шість дивізій.

Каральні війська заблокували масив Брянського лісу й розгорнули наступ на партизанські розташування. Сумські загони займали південну околицю лісу від Старої Гути до Нововасильківських хуторів Хильчанського району. Противник розколов оборону партизанських загонів по річці Нерусі на дві частини.

Партизани трималися стійко, билися одчайдушно. Але сили були дуже нерівні.

Це були тяжкі, трагічні дні й тижні у житті багатьох партизанських загонів, що потрапили під отакий нищівний удар ворожих військових частин. Найбільша біда в тому, що партизани змушені були вести бойові дії, немов на фронті. Все у тактиці партизанів, що було козирним при звичайних умовах, тепер нічого не значило, нічого не важило. Величезна сила давила, оточувала, нищила меншу силу.

Притиснутий до річки Івотки, командир загону «25-річчя РСЧА» майор Логвинов з групою партизанів кинувся у воду, щоб переплисти на той берег. Але звідти вдарили фашистські автоматники. Немов град, посипалися кулі на гладінь ріки.

У річці з партизанами і загинув командир Логвинов. Від їхньої крові осяяна пурпуровими проміннями призахідного сонця ріка була червона.

А тяжко поранений комісар Оловенко виповз з води, щоб умерти на березі.

— Пити. Тільки не з річки! — прошепотів комісар, дивлячись в обличчя Русанова, який нахилився над пораненим. — Ось я й відвоююався.

— Був би це фронт, — сказав хтось із бійців. — Приповзли б сюди санітари, а потім санчастина, госпіталь...

Русанов журно похитав головою. Він відав, що таке фронт ще з лісів Карелії. На фронті незвичайно щільний вогонь з усіх видів вогнепальної зброї. І все ж там легше, бо знаєш: якщо тебе поранять, то підберуть санітари і ти ще можеш вижити. У них, у партизанів, нема такої гарантії для поранених. Поранені — ті ж убиті, тільки в розстрочку. Поранених тут нема кому лікувати, нема де їх приютити. Та й б'ють фашисти безбожно, розривними кулями.

— Ти ще житимеш, Петю! — сказав, аби щось сказати, Русанов.

Оловенко похитав заперечно головою. Він розуміє, що жити йому залишилося лічені хвилини, може, годину. Його очі повні сліз. Біль його душі змагається з біллю тіла, і хлопець то стогне, то беззвучно плаче.

— Яке безглуздя...

Цим словом комісар охарактеризував ситуацію, в яку потрапили загони. Лінія фронту проходила звідси за якихось сімдесят кілометрів. Там зараз було затишшя, а тут отака колотнеча. Тишу на фронті у повній мірі використали карателі, принісши на своїх багнетах отакі страждання і муки партизанам.

— Яка несправедливість, — ворушив губами Оловенко.

Справді. Чому б зараз не вдарити по німецьких позиціях Червоній Армії? Це була б найкраща допомога армії своїм побратимам... Так думав кожен, коли доводилося передихнути після жорстоких боїв.

— Мабуть, в армії свої плани, — мовив хтось з бійців.

— Сашо!.. Ти служив ад'ютантом у партизанському штабі. Що сказав би генерал Строкач про наше становище?.. — запитав комісар Петро Оловенко у Русанова, тяжко дихаючи.

— Тимофій Амвросійович Строкач зараз у такій ситуації, як і ми, лише на правому березі Дніпра. Ось уже два тижні радіограми підписує не генерал Строкач, а начальник оперативного відділу. Секретар ЦК КП(б) України товариш Коротченко, начальник Українського штабу партизанського руху генерал-майор Строкач і головний мінер штабу полковник Старінов там... — кивнув рукою на захід капітан Русанов. — З партизанами. І там така ж битва з карателями, як і тут...

Русанов точно не відав, чи полетіли до партизанів, які дислокувалися між Дніпром і Прип'яттю, Строкач, Ста-

рінов і офіцери штабу, але знав, що там теж фашисти збирають каральну експедицію, як і між Дніпром та Десною. Про це повідомили партизанські розвідники і полонені німці. До того ж Русанову хотілося переконати тяжко пораненого Оловенка, що Строкач зараз на передовій лінії партизанського фронту, що якби він був ближче до Ставки Верховного головнокомандування, то, можливо, там чимось допомогли б партизанським загонам, що діють у смузі Центрального і Воронежського фронтів.

Хіба знав Олександр Русанов, вилітаючи з Москви у ворожий тил, що його загоні доведеться пережити таку трагедію?

Русанову пригадався зимовий вечір, коли емка зупинилася біля транспортного літака.

Тут уже чекали десантники, які мали летіти разом з Русановим. Обійми. Дружні потиски рук. Слова на дорогу.

— Головне, Сашко,— обняв Русанова офіцер штабу Зайцев.— Повертайся героєм, з новими орденами і вже майором!..

— Нащо ви таке говорите, товаришу підполковник! — здивовано заперечив Русанов.— Головне бити ворога скрізь, усюди і всякими засобами...

— А у війні на рейках застосовувати найновітнішу мінно-підривну техніку,— додав генерал Строкач.

— Саме так! — погодився Русанов.— Тимофію Амвросійовичу, можливо, через тиждень наші війська визволять мій рідний Тім. Нехай товариші з штабу напишуть матері...

— Гаразд. Напишемо, що ти вибув у далеке відрядження...

Строкач затримав погляд на високій, широкоплечій, атлетичній постаті. Обличчя в Русанова мужнє, благородне. Губи під чорними вусиками міцно стулені, на підборідді ямочка. Чоло високе, брови широкі, темні, великі сірі очі задумливі.

Генерал-майор поважав свого ад'ютанта за кмітливість у роботі, за те, що Русанов мав хист до вивчення партизанської тактики і мінно-підривної справи. За рекомендацією Строкача Русанов був навіть викладачем партизанської спецшколи. Дехто з керівників штабу заперечував: мовляв, молодий ще. Але Русанов ще до Вітчизняної війни воював на Карельському перешийку.

В лютому сорокового року біля села Кююреля тоді ще молодший командир Русанов гранатами викурив з дота білофіннів і тримався цілу добу до підходу червоноармійців...

— Щастя вам! — сказав Строкач десанникам.

— Привіт Малій землі!

В літаку дуже холодно. Так Русанов мерз тільки в карельських снігах у люту зиму сорокового року.

Кажуть, найбільше гріють людину думи. І Олександр теж полинув мріями в минуле, в рідний Тім на Курщині.

То було пам'ятне перше вересня у сім'ї Русанових. Старший брат, восьмирічний Валентин, якому купили буквар, зошити, пошили для книжок торбу з синього сатину, раптом сказав крізь сльози:

— Не піду до школи! Там дражнитимуться!

— Я піду з Вальком. Разом! — вихопився шестирічний Сашко, шморгнувши носом.

— А носа хто тобі в школі витиратиме?

— Сам витру! Піду Валька обороняти. Хто його дражнитиме, дам здачі! — погрозив дзвінким голосом Сашко.— А букви я вже знаю всі!..

— Гм... Куди ж там! — мугикнув батько, а потім до Валька: — А з Сашком підеш?

— Піду,— повеселішав Валентин, узявши за руку брата.

— Ти поглянь на Сашка, мамо! — звернувся Дмитро Уварович до дружини.— Уже готовий дати кривдникам здачі. Оце по-нашому, по-дідусевому!

Сашко й Валько не раз чули від батька й матері, від сусідів та родичів, що їхній дід Увар на великі свята виходив боротися з усією вулицею, і в Тімі не було такого чоловіка, котрого б не поборов їхній дід. Малі Русанови гордилися своїм дідом силачем.

— Та вже й дід ваш! — скептично мовила мати.— Одним махом клав на землю п'ятьох, а перед бабусею тремтів, як лист на вітрі.

— Хіба годиться мужику воювати з бабою! — сказав батько на захист діда.— Ну, як, нехай іде до школи й Сашко?

— Нехай. Та й нам дешевше обійдеться. Одні книжки будуть на двох,— розсудила мати й додала: — Якщо потягне.

— Чули?.. Тож учіться як слід! — нагадав батько.— Тепер невченому чоловікові щербата копійка ціна.

— Чули, тату.

— Будемо старатися...

Отож у першій клас одразу пішло двоє — Валько й Сашко. Завідувач школи добре знав Русанових, бо не раз шив чоботи й черевики у Дмитра Уваровича. Вчитель спершу вагався, чи приймати Сашка, бо шість років — не вісім.

Та Сашко учився добре й оберігав брата, як кібець своє гніздо. Налітав на кожного, хто тільки дражнив Валька. Часом кривдник був старший. Але Сашко бився з такою одчайдушністю навіть із сильнішими за себе, що ті, упрівши, махали руками: «Краще не зв'язуватися з цим пацаном...»

Після школи Сашко закінчив курси токарів і працював у МТС в рідному містечку, а згодом — виїхав у Воронеж, на завод. Восени 1937 року пішов до армії. Було йому вісімнадцять років... І все те життя було тільки прологом у Сашка Русанова до першого стрибка з парашутом у ворожий тил, до оцих пекельно тяжких днів, коли німецько-фашистські дивізії, що стали карателями, обрушили свій удар на партизанські загони, в тому числі й на загін «25-річчя РСЧА».

Навкруг лунала кулеметно-автоматна стрілянина. Вдалині била артилерія. Вили міні...

Нарешті капітану Русанову подали солдатський казанок з чистою водою. Русанов схилився над пораненим комісаром Оловенком.

— Вода, Петю. Із джерельця. Випий...

Та Петро Оловенко був уже мертвий. Рука капітана погладила їжакуватий мокрий чуб комісара, а потім застигла на похололому чолі.

Ще одне людське життя лягло на вівтар майбутньої перемоги.

Кипуче, гаряче молоде життя. Випадково назвав себе Петро комісаром у тяжку осінь сорок першого року. Але він був справжній комісар свого покоління.

Вбитих ховали при місяці, що великим колом висів над лісом. В розбурканій уяві Русанова малювалося, що місяць — величезний ліхтар-юпітер для кінозйомок, що їхнє нещастя фіксує не зрима для них кінокамера. Уявилося, що через багато років, коли доньці Русанова буде за двадцять, вона побачить із своїми ровесниками десь у кінозалі оці похорони; жажнеться, пізнавши свого батька і його побратимів, які отакою ціною здобували

для своїх дітей і онуків право на життя у дні перед Курською битвою, про яку вже восени скажуть, що ця битва поставила фашистську Німеччину перед катастрофою. Але це все буде хоча й скоро, але потім. А зараз противник думав тільки про реванш за поразку під Сталінградом, за розгромлену свою 6-у армію, і тому з такою люттю накинувся на партизанів у своїх тилах на вирішальній ділянці кампанії на сході в 1943 році.

— Будемо пробиватися назад, до Брянського лісу! — сказав Русанов, коли товариші насипали могилу.

— Ідемо, товаришу капітан!..

Тепер їхній маршрут пролягав на північ. У капітана Русанова і його партизанів жевріла надія, що там вони зможуть об'єднатися з загонами орловських і курських партизанів, які були підпорядковані Центральному штабу партизанського руху, і таки прорвуть вороже кільце...

Минали дні в сутичках, відступах і пошуках якоїсь щілини в лавах карателів. Змучені голодом і безсонням партизани знеси́ли. Це була та пора в лісі, коли не дозріла ще жодна ягода, й жилилися тільки тим, що інколи доводилося вбити: дикою козою або птахом. Вже з тиждень люди не бачили хліба, давно не стало солі.

Наприкінці травня кільком сумським партизанським загонам удалося налагодити зв'язок з російськими партизанськими загонами. Але й ці загони були дуже знекровлені в боях з карателями. І в них не вистачало зброї, боєприпасів, харчів, не було зовсім медикаментів, бинтів. Та все ж загони зайняли кругову оборону.

Партизани витримали кілька скажених атак карателів. Але, відколи почалася війна і виник партизанський рух, фашисти ще не виявляли такої впертості і педантичності у проведенні каральних операцій, як нині. Може, тому, що саме тоді народилася у гітлерівців теорія генерала Шпейделя «мертвої зони і випаленої землі». Тож здавалося, що в ці дні для гітлерівської армії ворогом номер один були не регулярні війська Червоної Армії, а партизани, проти яких виник справжній фронт.

Новим наступом противник порушив зв'язок в обороні між загонами орловських і сумських партизанів. Десятки бомбардувальників шугали над лісом, над селами. Безугодно гатили по партизанських позиціях артилерійські та мінометні батареї. Польові й лісові дороги заблокували танки й бронетранспортери. Палав ліс. Горі-

ли села. Од гуркоту й ревища стугоніла земля. Після того, як ворожі артилеристи й пілоти скинули на ліси і села тисячі снарядів, мін, бомб, у дію вступили фашистські піхотинці. Вони тіснили партизанські загони до Десни. Карателі йшли трьома лініями. Солдат від солдата — на віддалі кількох кроків, шеренга від шеренги — на десять-п'ятнадцять метрів.

Партизанські загони відбивалися і спільними силами, і поодинці. Та вже за кілька днів більшість загонів було розгромлено, бо ніякі спільні зусилля не могли протистояти регулярному війську. Втрачено зв'язок з сусідами. Не стало й загального керівництва. Кожен загін діяв на свій розсуд.

5 червня фашистські війська остаточно притиснули до Десни рештки загонів і бригад, завершуючи трагічну сторінку в історії партизанської війни на Україні.

До останнього набою билися і партизани загону «25-річчя РСЧА». Досвід підказував капітану Русанову, що залишки загону треба розділити на дрібні групи і спробувати просочитися крізь ворожі ряди.

Із Русановим було ще кілька бійців, вкрай знесилених. Серед них і Кузьма Пройдоха, котрий першим зустрів капітана, коли той приземлився на парашуті. Вони зупинилися на лісовій галявині.

— Треба перепочити, товаришу капітан! — сказав Кузьма Пройдоха. — Далі йти нема сил!

— Обсохнути треба...

— Спочити б... Поспати хоча б годинку! — лунали голоси бійців.

— Петре! — звернувся Русанов до партизана. — На варту. Розбудиш Кузьму через двадцять хвилин...

— Єсть,— неохоче відповів Петро.

— Через двадцять хвилин міняємо чергового і в будь-яку хвилину звертайтеся до мене! — наказав Русанов.

Ще ніколи ні він, ні його товариші не почували себе такими втомленими. Вже понад два тижні вони не можуть одірватися далі, ніж на кілометр, від карателів. Усі хутори й села заблоковано, на всіх дорогах засади, мости і переправи через річки під наглядом. Ночі короткі, і за ніч далеко не одійдеш.

Русанов пригадав розмову з полковником Старіновим, із генералом Строкачем про те, що ті обіцяли прилетіти до сумських партизанів. Зараз Строкач, Старінов і велика група офіцерів штабу десь на Правобереж-

жі, готують партизанські з'єднання і загони до нових завдань. А тут, на берегах Десни й Неруси, склалася отака трагічна ситуація! Десяток сумських загонів розгромлено. А з Русановим тільки трое бійців, він четвертий. Хоча б інші групи вислизнули з цього проклятого кільця!..

Не хотілося ні ворушитися, ні навіть думати. Промени сонця лагідно пестили змокріле від води й поту обличчя, розливали тепло по всьому тілу. Він засинав.

Здрігнувся від собачого гавкання, вигуків, пострілів. Розплющив очі, схопився на ноги, обернувся і... наткнувся грудьми на гострі багнети. Перед ним стояло шестеро карателів з вівчаркою.

Автомат, пістолет і планшетка Русанова були вже в руках солдатів.

«Невже полон!» — з жахом подумав Русанов. Люто зиркнув на Петра, який повинен був вартувати і якому зараз солдати зв'язували руки мотузком. Поруч стояв обеззброєний партизан Василь, а під кущем лежав убитий Кузьма Пройдоха.

Карателі і Русанову зв'язали руки.

— Пішли! — сказав жандарм і штовхнув прикладом у спину Василя, потім Русанова.

Обох під конвоєм повели до Середино-Буди. Шлях не близький — двадцять п'ять кілометрів. Змучені спрагою, скривавлені, партизани падали від втоми, і тоді жала багнетів кололи тіло, жандарми били прикладами в спину.

Йшли до самого смерку. Конвоїри мінялись, а полонені все йшли та йшли, ледве переставляючи розпухлі, немов колоди, ноги.

На ніч Русанова і Василя зачинили в коморі.

— Що, Васю? Спробуємо? — прошепотів Русанов.

— Тут ось підгнив обапіл...

Тихо, щоб не почула варта, вони відколупували шматок за шматком, проламуючи у напівструхлявілому обаполі дірку. Обидва хвилюються. Треба квапитися.

Ніч коротка. Невдовзі світатиме. Вже проспівали перші півні.

Коли проспівали треті півні, Русанов і Василь вилзли крізь дірку на город. Русанов не міг надихатися, навкруг пахло свіжим листям, травою, м'ятою. Втікачі поповзли від комори, а за сотню метрів підвелися й побігли. Спотикаючись на межах і втоптаних вузьких стеж-

ках, вони бігли, збиваючи молоді соняшники, ламаючи стебельця кукурудзи.

Василь розмахував руками, наче плавець, що квапився до берега, загрибаючи воду. Русанов біг широкими кроками, ніби стрибав.

— Вперед, Васю! Вперед! — підбадьорював товариша по нещастю і самого себе капітан.

У Тімі, коли учився у школі, і у Воронежі на машинобудівному заводі, де працював токарем, Сашко не раз бігав на дистанції, особливо під час «воєнних» ігор. Сашко міг бігти без передишки п'ять кілометрів і був упевнений, що ніякий ворог від нього не втече. Та хіба тільки Сашко Русанов! Учасники ігор ходили в атаки й наздоганяли «противника», але ніколи не відступали. Так було задумано, що «червоні» завжди перемагали «синіх». І так було не лише серед дітвори й юнаків допризовників, а й на всіх великих маневрах. «Червоні» неодмінно повинні атакувати й перемогти «синіх».

А цього червневого ранку йому доводиться утікати... Русанов оглянувся назад. Причулося, що загавкали собаки, вівчарки. А може, то тільки вчулося?

До війни вчилися наздоганяти, переслідувати ворога. Сашкові тоді навіть на думку не спало б, що на фінській війні нашим солдатам доведеться довго топтатися на одному місці, а на німецькій війні далеко відступати в сорок першому і влітку сорок другого, що йому особисто доведеться утікати від німецьких карателів. Хоч це не драп-марш боягуза з окопів у тил, не проста втеча, а кидок з пекла у життя, де є сонце над головою і можливість битися з фашистами далі, мстити їм за смерть майора Логвинова, за комісара Оловенка, за загибель багатьох партизанів і жителів сіл, що стали «мертвою землею» за наказом гітлерівських генералів.

«Швидше до лісу!..»

Василь теж оглянувся. Значить, Русанову не просто вчулося. Собаки таки гавкали. Ось залунали голоси. То була погоня. Втечу німці викрили...

Раптом Василь упав, шугнувши ногою у рівчак, і скрикнув. Русанов кинувся до товариша, підняв його.

— Боляче?

— Так, — скривився Василь.

Гавкання собак стало чути ще дужче. Тяжко дихаючи, втікачі мовчки перезирнулися. Зціпивши зуби, Василь подався вперед. Спершу він шкутильгав, але потім

побіг рівно, напружуючи всі сили, щоб тільки втекти. «Молодець!» — подумав Русанов.

Городи вже залишилися позаду. Василь і Русанов бігли луками, які тонули в напівпрозорому сизуватому тумані. Під ногами чавкала вода, а висока росяна трава стьобала по ногах.

— Вперед, Васю! Ну ж бо! — гукнув Русанов.

У серці пломеніла, неначе жарина, неначе зоря на східному небосхилі, надія. Ще б пробігти хвилини десять, і вони вривуться у чагарники, у ліс. От тільки собаки та їх поводитирі позаду. Мабуть, вони теж у своїй Німеччині вчилися наздоганяти противника. Німці біжать зараз швидше за втікачів, бо в них більше сил, бо вони не пережили й крихітки того, що витримали на собі за ці три тижні партизани — голод, безсонні дні й ночі, жахи в оточенні карателів, полон.

В очах Русанова затуманилося. Земля і небо хиталися. Все в голові йшло обертом. Це від недоїдання. Ще Русанов подолав кілька кроків і впав.

Тепер над ним схилився Василь. Мокрий від роси з ніг до голови Русанов підвівся і сказав:

— Біжімо, Васю!..

Тепер Русанов кликав собі на поміч усі сили природи. В ушах раптом залунала немудра, але гучна пісня, яку колись співали допризовники, маршируючи по Ворожему:

Если ранен очень больно,
Отделенному скажи,
Отделенный не поможет —
Санитару доложи..

Як тоді все було простим і зрозумілим...

А винтовку-трехлинейку
Никому, никому не отдавай!..

Русанову марилося, що він не хапає ротом повітря, а як несамовитий співає ту рекрутську наївну пісню.

Погоня наближалася. Таки карателі зараз міцніші за Василя і Сашка. Нащо оці два партизани потрібні німцям, щоб карателі отак вперто гналися? Гине тисячі людей на війні. Сотні тікають з таборів військовополонених. Яка різниця німцям від того, що втекло ще двоє? Що значать для них Сашко Русанов і Василь у такому вирі подій, де перемелюються цілі армії, мільйони людей?..

Вже чути благодатний подих лісу, пахощі молодих липких гілочок. На півметра виростуть дерева. А скільки ж кроків Русанову й Василю до порятунку?..

Позаду захекані карателі. Позаду люто валують собаки. Хто назвав їх друзями людини, коли пси служать карателям, гестапівцям?.. Як ненавидів у цю хвилину Русанов собак! Якби не ці кляті вівчарки, німці б так скоро не натрапили на слід втікачів. Та ліс уже поруч.

Раптом загримів вибух. З-під ніг Василя вихопився фонтан землі. Василь упав.

Рій осколків від міни просвистів біля Русанова. Кілька утнулося в плече, в стегно. «Чому не в серце? Чому не в голову?» — застогнав від болю Сашко, падаючи на землю. Вуха позакладало. Уже не чув собачого гавкання, хоча вівчарки були поруч. В ушах чомусь залунала давня пісня:

Если ранен очень больно,
Отделенному скажи...

Кривлячись від болю, став підводитися. В цю мить за рукав гімнастерки вчепилася зубами вівчарка і так сіпнула, що Русанов упав на спину.

— Встати! — Повели попід руки до автомашини. Цього разу не штовхали в спину прикладами, а тільки говорили: — Шнель, гауптман Русанов! Шнель!

В очах туманилося.

Раптом у ранковому небі залунав гуркіт. Спершу він був ледве чутний, але з кожною миттю ставав дедалі грізнішим. За хвилину-дві все небо тремтіло від реву моторів. Десятки ворожих бомбардувальників летіли на схід. Ревіще було ще страшнішим, бо воно лунало на тлі підсвіченого далекими загравами небосхилу.

«Так! — із болем подумав Русанов. — Невже не наші, а фашисти почнуть наступ на Курській дузі. Почали, не дїждавшись, поки остаточно покінчать із нами, партизанами. Так. Незабаром і карателі зняли б блокаду партизанських лісів і сіл, бо на фронті зараз дуже треба багато гарматного м'яса!..» Примхи долі! Якихось днів не вистачило Русанову і його загону, щоб протриматися, уціліти й виконувати далі завдання партизанського штабу. І тоді було б так, як казали Строкач і Старинов...

— На допит його! — наказав жандарм.

Роздягнений до пояса, капітан Русанов лежав прив'язаний на широкій лаві, а гестапівці били його палицями, аж поки їхній лейтенант не піднімав угору палець.

— Годі! — казав лейтенант і починав знову запитувати полоненого.

— Не знаю! — відповідав ледь чуто капітан.

— Де інші партизанські загони? — наполягав на своєму лейтенант.

— Мій загін розгромлено. Про інших не знаю...

Лейтенант польової жандармерії знову подавав знак, і жандарми заганяли під нігті капітанові голки. Потім ще знак, і хтось вилив на нього відро води.

— Ми маємо відомості, що кілька загонів пішли у рейди. Куди і з якою метою?

— Не знаю.

— На залізниці сталися загадкові катастрофи наших поїздів. Це що? На озброєнні у партизанів є міни, які ми керують по радіо?

— Я не розуміюся на мінах. Нічого не знаю.

Лейтенанта непокоїло, що група загонів вислизнула від каральної експедиції, вийшла в рейд. Якщо не накрили їх сьогодні-завтра, то буде пізно, бо командування відкликає військові частини на фронт.

— Нічого не знаю! — повторював по змозі спокійним голосом Русанов.

Доле! Доле!.. Чи міг гадати, вилітаючи у ворожий тил, що з ним трапиться отаке нещастя? Та й навіть за годину перед полонем, коли заснув, він ніяк не думав живим потрапити в кігті гестапівців. Ось чому біль його душі й серця був сильніший від знущання катів.

Він відчував, що лейтенант жандармерії і два його помічники стали втомлюватися, «пораючись» біля нього. Це ж повезло в житті юнакові, що у нього дідова фізична сила. Дідусь Увар міг битися навкулачки з дядьками сусідньої вулиці під схвальні вигуки й оплески всього містечка. А його онук не може справитися з трьома німцями, бо лежить прив'язаний до лави, бо в полоні.

Від образи Русанов ковтав разом з краплинами крові, що сповзали від чола і голови, ще й сльози. Він оплакував своє безсилля і свою безталанну долю...

— Зрозумійте! Я нічого не знаю! — повторив Русанов, сам того не помічаючи, що словом «зрозумійте» звернувся до лейтенанта і його напарників-катів, як до людей.

Фашисти раптом припинили свою страшну роботу. Та не тому, що в їхніх душах заговорило сумління. Ні, просто настала пора зробити перерву на обід. Понад робочий час у гітлерівців не працюють навіть кати. Вони пішли до їдальні, залишивши біля Русанова тільки вартового.

Та ось повернулися троє. Один задоволено гикав, другий копирсався у роті зубочисткою, а лейтенант польової жандармерії втупив очі в Русанова. В цю мить до підвалу вскочив ще один жандарм і подав лейтенантові папірець.

— Телеграма, пане лейтенант! Полоненого капітана Русанова відправити в Орел. Такий наказ...

— Хм... Тобі повезло, капітане,— сказав лейтенант-жандарм.— Пощастило. Міцний здоров'ям, інакше оцей наказ,— пошелестів папірцем,— застав би тебе на тому світі...

ЗА ГРАТАМИ

В Орел фашисти Русанова привезли поїздом, а з вокзалу до в'язниці повели під конвоєм. На грудях полоненого висіла фанерка з написом: «Убийца, шпион и бандит».

Русанов ледве переставляв ноги. Від ран, завданих осколками міни, від тортур боліло тіло.

Перехожі по-всякому реагували, побачивши радянського капітана під конвоєм жандармів. Деякі вигукували слова, написані на дощечці. Більшість мовчали. Жінки витирали сльози.

Час від часу Русанов зупинявся і тої ж миті діставав стусана в спину.

— Ком... ком... Бандит! — підганяв полоненого жандарм. Русанов опустил голову. Лаяв подумки партизана Петра, який заснув на варті, картав себе, що залишив такого телепня берегти сон змучених боями і ранами бійців. Та й сам він так заснув, що розбудила тільки німецька вівчарка. І ось тепер розплата.

— Тримайся, капітане! — пролунав зненацька голос із натовпу.— Скоро прийдуть наші!..

Кілька жандармів у чорних мундирах, мов круки, метнулися до людської юрби. Але знайти й схопити сміливця — марна справа. Русанов обернувся на вигук і

усміхнувся. Вперше, відколи попав у кігті фашистів. Посапки повторив:

— Тримайся, капітане!

У тюремний лазарет приходили подивитися на «убивцю, шпигуна й бандита» гестапівці, офіцери-есесівці, жандарми. Деякі офіцери пропонували в'язню навіть цигарки.

Всі були в гарному настрої, сміялися, жартували, зверхньо позираючи на полоненого.

— Тепер кінець твоїм червоним! Курськ завтра буде наш! Москва буде наша! — сказав один жандарм.

Ще не зарубцювалися рани від багатьох осколків, як до лазарету прийшли перукарі. Побачивши їх, Русанов був украй здивований.

«Чи не однаково, як померти — стриженим, поголеним чи оброслим щетиною?»

— Вас хочуть бачити таким, яким ви були в партизанах,— відповів перукар.

— З вусиками, підстриженою чуприною,— додав його напарник.— Цінують гуманне ставлення, пане капітан. У вас навіть не одібрали орден...

Такого ставлення Олександр Русанов справді не чекав. У думці він знову готував себе до страшних мук на допитах, знову уявляв, як гестапівці ламатимуть йому ребра, заганятимуть голки під нігті, битимуть по спині сучкуватими палицями... Але зараз перед ним не гестапівці, а перукарі з бритвою, помазком і блискучим металевим блюдечком, у якому пінилося мило. «І все через мою планшетку»,— мало не вигукнув Русанов і прикусив до крові губу.

— Що? — злорадно запитав капітан.— Провалився ваш наступ на Курськ? Зламали зуби? Тепер вам потрібен Русанов?..

— Почнемо, пане капітан,— гострив бритву об ремінь перукар.

— Геть звідси! — стиснув кулаки Русанов.

— Тоді вам зв'яжуть руки, ноги, а ми все одно поголимо. Такий наказ,— сказав перукар, підіймаючи з підлоги металеве блюдо, з якого на цементну підлогу бризнула біла піна.

— Геть, пігмеї!

В очах Русанова була така рішучість, палахкотів такий гнів, що перукарів мов вітром здуло.

За кілька хвилин знову ввійшли перукарі, а за ними тюремники і один офіцер з нашивкою на рукаві «РОА». Цей і звернувся до Русанова.

— Ніхто з німців не посмів зірвати твій орден, капітане! — ткнув власовець у груди Русанову. — Кажуть, що у ваших там ще є й орден «Олександра Невського»? Гм... Не зрозуміло! Що спільного між червоним прапором і князем Олександром Невським, якого православна церква зробила святим... Втратили глузд більшовики. Ще орден Петра Першого або Івана Грозного придумають...

— А ти, видно, розумний... — зауважив Русанов.

— Радий, що ти це одразу помітив...

— ...І перебіг до німців, — провадив далі Русанов. — Геть звідси, німецький лакизо!

— Я теж офіцер! — підвищив голос власовець.

— Ти зрадник! — сказав Русанов, дивлячись йому у вічі.

Власовець криво посміхнувся і сказав:

— Облиш ці витребеньки, капітане! Ніхто з того боку фронту твоїх фокусів не побачить. Для Строкача ти поки що пропав безвісти... Тож припини опір і дозволь перукарям зайнятися роботою.

— Геть! — вигукнув Русанов.

Власовець кивнув тюремникам, і ті, мов тигри, стрибнули на Русанова. Хоч на тілі не зажили рани, Олександр був дужий. Уліпив одному, потім другому так, що ті, розмахуючи руками, падали. Витираючи розквашені носи, губи, тюремники знову накинулися на в'язня. Далі чинити опір у капітана вже не було сил.

Русанова міцно тримали за руки й ноги тюремники, а двоє всілося на груди. Перукарі взялися за роботу, а власовський офіцер докірливо хитав головою.

— Удавав із себе залізного більшовика, а тепер лежиш, як розіп'ятий Ісус Христос. Припини опір, Русанов! Хіба з тобою отак панькалися, коли б тут не знали, що ти командир партизанського загону, недавній ад'ютант партизанського командарма Строкача. Такі пташки не часто залітають. Цінуй і ти німецьку доброту, візьмись за розум, — ще раз попередив власовець.

Тепер Русанов знав, що перукарі не переріжуть йому горло, а тюремники не приб'ють і не застрелять, хоч би їм цього й хотілося, хоч як би дубасив їх кулаками в'язень.

Бритва боляче шкребла по щоках, підборіддю, залишаючи криваві рисочки. Але Сашко був байдужий до цього. Щеміло вщерть наповнене ненавистю й відчаєм серце. От якби розірвалось воно. Саме цієї миті. І ніяких мук потім, ніяких допитів, ніяких сподівань німців і власовців на те, що капітан Русанов «розколеться» і щось повідає їм цінного з того, що знає...

Перукар наблизив люстро до його обличчя. Сашко побачив у дзеркалі великі сірі пронизливі очі, густі чорні брови. Русяве хвилясте волосся. Вусики, ямочка на підборідді. Гірко посміхнувся.

— Увага! Ще усміхніться, будь ласка! — пролунав раптом нетерплячий голос власовця.

Русанов здригнувся: працівник власовської газети «Заря» миттю дістав з польової сумки «лійку» й прицілився фотографувати. «Так ось нащо їм потрібно було моє поголене обличчя! Моя усмішка!» — подумав Русанов, зціпивши зуби.

Власовець клацнув затвором фотоапарата.

— Ось так! — ще раз клацнув. — Усмішки не вийшло. Та обійдемося...

— Нащо вам моє фото? — запитав Русанов.

— Для інтерв'ю з капітаном Русановим. Без фото буде не так переконливо! — насмішкувато додав газетяр. — Обставини вимагають твоїх показань, капітане. Я раджу тобі все розказати, що вимагатимуть. Плата солідна — хороша їжа, шнапс. Не життя — шик! А що треба на війні? Чому мовчиш?

— Невже ти гадаєш, що я продамся за шнапс і ковбасу, як продав свою шкуру ти?..

— Удаєш з себе сталевого комуніста? — відповів запитанням власовець. — Даремно, тут із тебе виб'ють комісарську бундючність. Плакатимеш ще ти кривавими слъозами!

— Плакатимеш ти, коли на твою шию накинуть мотузок. А це буде. Чуєш? Гримить на фронті, під Орлом. Можеш записати це для своєї газетки. «Німців розгромлять під Орлом і Белгородом вже тому, що Курщина — батьківщина Олександра Русанова». Як? Влаштовує твоїх панів оця військова таємниця?

— Ти ще не уявляєш, капітане, як весело буде тобі, навіть якщо німці відступлять з твоєї Курщини. Заллешся ти ще курським солов'єм, якщо станеш опиратися. А тепер візьми ось ремінь, який у тебе одібрали.

Підперезаним будеш зовсім молодчина, та ще при орде-
нах. Ми не боїмося, що ти повісишся на ременяці. Для
цього вона надто широка...

Власовець поклав ремінь на нари, потім обернувся до
Русанова і, уникаючи його пронизливого погляду, по-
плентався слідом за перукарями й наглядачами. Ішов,
увібравши голову в плечі. Зненацька озирнувся. Руса-
нов раптом зареготав:

— А ти ще й великий боягуз! Страх, мабуть, загнав
тебе в полон.

— Помиляєшся. Я тут за переконаннями, як і наш
генерал Власов. Ми за вільну Росію без Сталіна й біль-
шовиків,— відповів той, зупинившись біля дверей.— Та
ми ще повоюємо з тобою, капітане! Сміється той, хто
сміється останнім...

А Русанов раптом продекламував:

Ты Родину предал, презренный пигмей!
Продай мать, жену и детей!
Так будь же ты проклят во веки веков
Народом, детьми и женой...

ФОРТЕЦЯ ЛЮТЦЕН

В середині липня 1943 року німецьке команду-
вання поквалітивно евакуювало з Орла свої тили, служ-
би, установи.

На подвір'ї міської в'язниці гриміли постріли — роз-
стрілювали в'язнів.

Ждав своєї черги і Русанов. Та не діждався. П'ятеро
конвоїрів повели його з тюрми на вокзал і там посадили
у товарний вагон із загратованими віконцями. Вагон
причепили до ешелону, і поїзд рушив.

Ешелон їхав повільно, обережно, бо партизани — то
орловські, то смоленські, то білоруські, а потім і литов-
ські — руйнували колії. Ночами ешелон простоював
десь на станції, чекаючи, поки розвидниться.

Щоразу, коли паровоз затримувався, конвоїри пере-
мовлялися, лаючи партизанів. Русанов радів цьому і в
такі хвилини наспівував рідні пісні.

У дорозі минув тиждень. Нарешті поїзд зупинився.

— Куди ми приїхали? — запитав Русанов конвоїрів.

— Місто Лютцен. Східна Пруссія!

— Ого!

Полоненого капітана і його охоронників зустрів службовець польової жандармерії з підковоподібною бляхою на грудях. Жандарм сказав конвоїрам, щоб ті йшли прямо, потім через тунель до фортеці.

Ще в часи середньовіччя у фортеці Лютцен гніздилися пси-рицарі Тевтонського ордену. З цієї цитаделі рицарі виповзали на землю литовців, лівів, естів і росіян, грабували поселення й міста. Тепер тут був концтабір, не схожий на інші катівні тільки тим, що в ньому були ув'язнені не рядові полонені з Червоної Армії, а військові спеціалісти або офіцери. В Лютцені йшла моральна «обробка» в'язнів, яких фашистське командування намагалося використати по спеціальності. Затія ця вимагала часу й витримки, і щоб полонені не роздумували, як їм жити далі, всіх їх ганяли на земляні роботи.

Капітана Русанова привели не в камеру, а в кімнату котеджу, куди поселяли на перших порах генералів, полковників або інженерів чи ще яких спеців, котрі попали у фашистський полон. Олександр здивувався, побачивши на столі пляшку коньяку, розкриту баночку сардин і нарізану ковбасу.

Франц, якого приставили до капітана на варту, потер руки:

— Все одно війна, пане капітан. Ковбаса — мрія солдата. Іжте, пийте...

Франц міркував практично і наліг на страви разом із зголоднілим Русановим. Та дообідати не встигли: з'явився наглядач і сказав, що капітана Русанова чекає на розмову майор Сахаров.

Русанова повели до кімнати в сусідньому котеджі. На підлозі він помітив плями від крові і з жахом пригадав перші години перебування в полоні.

Раптом із одних дверей вийшов майор Сахаров у німецькому кітелі з нашивкою «РОА» на рукаві.

— Як ти доїхав, Русанов? — поцікавився Сахаров.— Перекусив трохи? Випив? О! Очі блищать, отже, трохи заправився.

— Я з вами свиней не пас, щоб ви «тикали» мені,— відповів немудрою фразою сердито Русанов.— З ким маю нещастя розмовляти?

— Чому нещастя? — здивувався Сахаров.— Скоріше — честь. Майор Сахаров, служу старшиною контррозвідки в армії генерала Власова. В сорок пер-

шому командував у Червоній Армії... Ну, як вечеря? А коньяк? Це мадярський...

Майор зробив знак рукою, і четверо підскочили до Русанова й клацнули наручниками.

— Так буде краще,— сказав Сахаров.— Я знаю, як тебе голили перукарі в Орлі. А тепер розповідай...

Русанов свердлив Сахарова поглядом:

— Невже гадаєте, я розповім те, що вас дуже цікавить?

Вони подивились один одному у вічі, і Сахаров розвів руками:

— Твоє діло, бандите! Але про ковбасу, кашу забудь! Я посаджу тебе на «діету». Двісті грамів ерзац-хліба і кухоль болотної води. Якраз для твоєї богатирської комплекції,— показав рукою на вихід.— Два тижні...

— Це ти від злості показав свої зуби, майоре. Це ти кипиш тому, що німці драпонули з Орла і Белгорода, що кров партизанів не пролилася марно, що мої страждання тут недаремні. Ми переможемо фашистів, і тобі, Сахаров, як приблудному собаці, доведеться шукати іншого хазяїна, коли до того часу наші тебе не схоплять! — сказав Русанов.

— Ведіть його геть! — тупнув ногою на конвоїрів Сахаров.

Русанов жив «на діеті», запиваючи шматок ерзац-хліба болотною водою. Він чекав, що ось-ось настане день, коли його ще стануть катувати. Але власовський контррозвідник Сахаров мав своє на умі. Раз у раз до Русанова він підсилав своїх агентів, які поверталися назад люті.

Як заздрив зараз Сашко Русанов своєму другові Василю Яремчуку, що десь воює на залізницях Правобережжя. Мінер Яремчук весною виступив на Всеслов'янському мітингу від українського народу. Цю промову чули Строкач і кінорежисер Довженко. Русанов із ними повертався з Колонного залу Будинку спілок. Режисер сказав, що про Яремчука поставить художній фільм.

А хто ж тепер він, Русанов, в очах Строкача і режисера Довженка?.. Поки що для своїх — «пропав безвісти».

Це була його п'ятнадцята ніч у фортеці Лютцен. А таких двотижневих «діет» із перервою на тиждень у капітана Русанова було кілька...

Тиша у камері. Русанов лежав на тапчані й прислухався, як звідкись просочувалась вода. Пахло вогкістю, гниллю.

«Лютцен. Лютцен...» — зітхнув тяжко і прочитав уголос:

Дванадцять денечков по 200 грамм хлеба
И кружке болотной воды.
Совсем отошал, лежу, не вставаю.
Что, гады, наделали вы?..

— Ну, как ты, голубчик, отведал диетку? —
Стоял и смеялся наймит,—
Теперь же садись, получи сигаретку,
Мне надо с тобой говорить...

Олександр стиснув кулаки й застогнав...

Урод, кровопийца! Чего же ты хочешь?
Ведь я ничего не скажу.
Будьте довольны тем, что забрали
Планшетку и карту мою!

Раптом схопився на ноги. Як противно лежати гнилою колодою, чекати голодної смерті чи смерті на шибениці! До горла підкочувався клубок злоби до власовців. «Хай вже німці отруїлися гітлеризмом, немов чадним газом. Ну а Власов? Власовці?.. Липнуть, немов смола... Як від них відчепитися?..»

З цією важкою думою і з порожнім шлунком і заснув Русанов.

КАМЕРА «80»

Майор Сахаров і його агенти заметушилися. За кілька днів мав прибути в Лютцен сам Мюллер, начальник імперського управління гестапо.

Того ранку Русанову дали кашу, шматок м'яса. А надвечір перевели до камери, що займала цокольний поверх головної споруди замку. У ній мешкало з вісімдесять в'язнів, які після тяжкої праці покотом лежали на нарах.

— Здрастуйте! — привітався капітан Русанов.— Де тут можна приземлитися?..

Йому відповідали дуже стримано. Багатьох дивувало те, що новий в'язень прийшов у камеру з радянським орденом на гімнастерці.

— Можете приземлитися біля мене,— показав на край нар літній чоловік у виляючому подертому офіцерському кітелі.

Русанов подякував, сів на нари. Потім скинув чоботи і ліг. Відчував себе дуже втомленим, простяг ноги.

— Звідки ви? — запитав сусід.

— Зараз із камери-одиночки. Ще раніше з орловської тюрми. Я партизан. П'ятого червня поранений попав у полон,— відповів Русанов.

В'язень, що був поруч, зітхнув і не відповів.

— Мабуть, не вірите? Не вірте, коли вам од цього легше! — стомлено промовив Русанов.

Два дні Русанов майже ні з ким не розмовляв. Ніхто його не зачіпав, не розпитував, і це особливо лякало Олександра. «Коли вже тут свої люди мені не вірять, дивляться косо, чого ж тоді чекати від своїх по той бік фронту? Невже правду говорив німець із власовської «Зари», що мені ніхто серед своїх не буде вірити?» Русанов одійшов до стіни й повернувся спиною до в'язнів. «Як розкрити їм свою душу? Розірвати груди й показати їм своє серце! — спалахнув гнівом капітан і став подумки ляятися: — А йдіть ви усі під три чорти! Самі ж попали в полон, а вдаєте з себе радянських контррозвідників! Бойкотуєте, то й біс із вами! Буду й один!..»

Він дивився на запліснявілу стіну. Високий, кремезний, стрункий, гордий і нещасний Олександр Русанов... Що залишилося від того Русанова, який провідував сестру в Семенівці? Йому чомусь пригадалися вчительки. Тоді вони дивилися на нього з повагою і щирим захопленням. А що скажуть вони своїм учням, коли дізнаються, що капітан Русанов у полоні?..

— Олександр Дмитровичу! — почув він голос сусіда.— Досить вам переживати! Нічого не вдієш. Я теж випадково попав у полон на Калінінському фронті.

Вони одійшли від стіни й сіли на нари. Сусід вів далі:

— Тяжко пораненого в ногу підібрали німці. А в тридцятих роках викладав у колонії безпритульних у Куряжі...

— То ви працювали разом з Антоном Семеновичем Макаренком? — запитав Русанов.

— Учив хлопців законів фізики і заодно — вірності,— відповів старий педагог.

— Як це — вірності? — спитав Русанов і сам відповів: — Хоча добре сказано! Вірності теж можна навчити і в школі, як і фізики, математики...

Русанов подав руку новому знайомому.

— Павло Адольфович Колеса, — назвався той.

— Ваш батько німець?

— Ні. Українець. З Шепетівки.

— Та це не має значення. З першого погляду мені здалося, що ви щира й чесна людина. Це головне. Сахаров — росіянин, а насправді німецький запроданець і тільки!

Олександра знову повели на допит до майора Сахарова.

— На сигарету, і давай поговоримо, капітане... Секретів мені твоїх не потрібно. Розкажи про себе. Хто ти? Звідки? Де працював? За що нагороджений?

— Про себе? Хм... Це можна. Бо всі мої рідні по той бік фронту, — погодився Русанов.

— Ми знаємо, що ти служив ад'ютантом у Строкача, що Строкач — чекіст, до війни був заступником наркома внутрішніх справ України, командував прикордонними військами України, а тепер начальник партизанського штабу... — почав Сахаров про те, що найбільше його цікавило. — Ну?..

— Що «ну»? То й знайте собі...

— Нас цікавить штаб. Що це за установи — Центральний, Білоруський, Український, Західний партизанські штаби? — запитав Сахаров. — Не утаю від тебе, що німці просто збиті з толку цими штабами. Розкажи і будеш, як бог...

— Це я чув ще в Орлі від одного газетного шарлатана.

— Не шарлатана, а від нашого газетяра Ковальчука. В «Заре» вже приготовлені три колонки за твоїм підписом, Русанов, і з твоїм портретом, — сказав Сахаров.

— Які колонки? Який підпис? — насторожився Русанов.

— Твої показання про роботу Українського партизанського штабу й партизанський рух взагалі. Там ти чорним по білому пишеш: «Ніякого партизанського руху нема. Просто енкаведе побраталося з рецидивістами...»

— Ось які відомості ви знаєте? — усміхнувся Русанов.

— Простота ти, капітане! Газетярів, цих писак не

знаєш? Їм важливий твій підпис і твоя фотографія, а решту таким, як Ковальчук, дописати не важко. Та ще коли щось підкажемо й ми...— говорив хвалькувато Сахаров.

— Я ніде не підписувався! Нічого мене брати на бога! — рішуче сказав Русанов.

— Трапився щасливий випадок. Ми знайшли твій папірець, що був у планшетці. По ньому можна підробити твій почерк. І чого тільки вчив вас Строчак? — захихикав Сахаров.— Ходять у тилу противника з орденами, пишуть накази. Ніякої конспірації... Якщо ти знову відмовишся дати нам відомості, стаття незабаром буде надрукована. Ось так...

— Вашій брехні ніхто не повірить!

— Повірять. Не таким скручували голови отакою, як ти кажеш, брехнею. Тільки за наклеп на Советську владу тебе запишуть у вороги народу, ти будеш зрадником Батьківщини. А ми ж «твою» лайку розбавимо ще й деякими фактами з партизанського життя, і тоді твоїх домашніх під нагляд, із роботи геть і «всеобщее презрение трудящихся»... Ти що, з Місяця опустився сюди на парашуті, а не з Москви?..— посміхнувся до самих вух Сахаров.

— І ти ще називаєш себе майором? Я ненавиджу тебе, слимака й гниду, яку треба розчавити! — вигукнув Русанов.

— Я відчував, що цим і закінчиться наша сьогоднішня розмова. Я можу кинути твоє більшовицьке м'ясо вівчаркам на сніданок. Я тут усе можу! — зціпив зуби Сахаров.— Але твоєю персоною цікавиться сам начальник імперського відділу гестапо штандартенфюрер Мюллер. А то б я з тобою тут розкурював цигарки...

Вони стояли один проти одного, обидва росіянини й обидва запеклі, непримиренні вороги...

Сахаров не витримав погляду капітана й показав на двері:

— Геть звідси, поки я не розрядив у твою більшовицьку піку всю обойму з парабелума.

Приголомшеного почутим Русанова одвели до камери. Думки вирували навколо погроз Сахарова надрукувати його портрет і «визнання», навколо приїзду Мюллера. Стурбованість Русанова одразу ж помітив Павло Адольфович і спитав:

— Щось лихе трапилося?

— Дуже лихе, зле й підступне. Гіршого й бути не може,— признався Русанов.

— Тебе розстріляють? Стратять на шибениці? Га, Сашо? — допитувався Павло Адольфович.

— Ні. Ці подонки написали брудну статтю від мого імені. Надрукують і моє фото, зроблять усе, щоб ту газетку прочитали й партизани, а потім переслали в штаб до Строкача,— говорив Русанов, опутивши голову.

— Це справді жахливо! Але ж там знають тебе, Сашо. Повинні ж тобі вірити?

— Повинні! — зітхнув Русанов.— Знають мене... Там мої три брати, три сестри, мати, дружина й донечка. Йї тільки три роки. Так, Павле Адольфовичу, знають. Вірять мені...

Русанов провів рукою по щоках. Пальці шкребли щетину.

— Сюди приїздить в якихось справах начальник імперського відділу гестапо Мюллер...

— Звісно в яких. Мюллер хоче бесідувати з кимось віч-на-віч,— сказав Павло Адольфович.

— Сахаров сказав, що мене він теж покличе на розмову. Що ви порадите? — запитав Сашо.

— Поводити себе на допитах так, як досі.

— Обізвати Мюллера дворняжкою Гітлера, як власовця Сахарова? — запитав з іронією Русанов.

— Не годиться,— сказав Павло Адольфович.— Ти повинен тримати себе як радянський офіцер навіть перед шефом гестапо.

— Цей Мюллер, мабуть, перший кат у Німеччині,— мовив задумливо Русанов.

— Все одно,— ствердив Павло Адольфович.— І перед катами будь самим собою до кінця, Сашо. Гідність — велика риса в характері людини.

— Знаю,— сказав Русанов і раптом додав: — До Мюллера я піду поголеним. Розживіться, будь ласка, трохи мила у товаришів або порошку через вахтманів.

— А бритву? Хоча б ніж де знайти! — мовив здивований Павло Адольфович.

Русанов пішов до віконця. Простяг руку і взяв невелику скалку від шибки.

— Оце бритва нової фірми. Перед їхнім Мюллером не стоятиму, як мокра курка...

Русанов ліг на нари й дивився на запліснявілу кам'яну стелю, на якій поблискували краплі води.

— Павле Адольфовичу!

— Що, Сашо?

— А може, плюнути Мюллеру в морду? Заспівати «Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой...»?

Павло Адольфович пошепки відповів:

— Вчора привели сюди молоденького техника, Пустельников його прізвище. Він спустився на парашуті з підбитого літака. Хлопець боїться за свій комсомольський квиток. А знищити документ рука не підіймається...

— Поки що вахтмани мене не обшукують,— натякнув Русанов на те, що він може тримати комсомольський квиток штурмана у себе.

— Візьми, Сашо, бо хлопця вже завтра почнуть «обробляти». Ось квиток,— шарудів рукою у кишені Павло Адольфович.

— Візьму, коли повернуся від Мюллера...

ВІЧ-НА-ВІЧ ІЗ МЮЛЛЕРОМ

Уранці прийшли конвоїри й одягли на руки Русанова наручники, боячись, що той може утнути щось непередбачене. Повели на зустріч із Мюллером. Підтягнутий, поголений, хоча й зі слідами подряпин на щоках, на підборідді, Русанов з'явився на подвір'ї фортеці.

У котеджі, де нещодавно допитував капітана Сахаров, тепер знаходився Мюллер і його свита. Конвоїри зняли наручники. Вискочив фотограф і став клацати апаратом, намагаючись зловити зручний момент і вигідну позу капітана Русанова.

— Сідайте,— сказав Мюллер.

Штандартенфюрер Мюллер був невисокий, опецькуватий, сивий. Одягнений у чорний мундир, на погонах застигли, переплівшись, гадючки. Очі у Мюллера колючі, хитруваті.

Русанов трохи розумів і міг говорити по-німецькому, але на допитах удавав, що нічого не тямить. Слова Мюллера повторив перекладач.

— Можете випити чарку коньяку. Як кажуть росіяни, будьте як дома, капітане. Розповідайте...

— Я воїн, радянський офіцер і це звання пронесу з честю і гідністю до останньої хвилини свого життя,— раптом відповів Русанов, дивлячись у вічі Мюллеру.

Мюллер посміхнувся.

— На жаль, капітане, ви не просто офіцер. Ви партизан. А може, ще й чекіст. Якщо навіть не чекіст, то ви добре знаєте Строкача, котрий зараз керує штабом бандитів по всій окупованій нами Україні...— говорив Мюллер удавано байдужим голосом.

— Партизани — народні месники, а не бандити. Бандити — ваші карателі, пане Мюллер, які палять села, вбивають жінок, дітей,— заперечив Русанов і подивився на перекладача.

Той переклав тремтячим голосом. Мюллер скривився і раптом підвищив голос:

— Це відповідь на незаконні дії партизанів проти німецької армії! Розкажіть...

— Пробачте, пане Мюллер, одне запитання до вас...

— Прошу.

— А ви на моєму місці розказали б таємниці свого штабу? — випалив Русанов, немов не його, а він сам допитував Мюллера і його свиту.

Штандартенфюрер затягся сигаретою, потім налив чарку й подав келих Русанову. Сашко випив до дна.

— Спасибі.

Така розмова полоненого капітана із самим Мюллером дуже здивувала присутніх і перекладача, колишнього білого емігранта. Гестапівці Perezирались. Їхні обличчя кривилися в гримасах. Надто нервувався майор Сахаров. Він ніколи не думав, що Мюллер, від одного імення якого driжить тіло і заплітається язик, отак розмовлятиме з капітаном Русановим.

— Я зрозумів вас, капітане. Але я не тільки солдат, а й представник служби безпеки третього рейху. Тому розмова про честь, гідність і обов'язки солдата тут, у гестапо, не мають значення. Нам важливий результат. Із вами вже достатньо говорили в Орлі, у Лютцені,— кивнув штандартенфюрер Мюллер на Сахарова, який виструнчився, стукнувши закаблуками.

Сахаров чекав, що Мюллер зараз нагрімає на нього, обізва дармоїдом, ослom. Але, на здивування майора, шеф гестапо навіть не підвищив голосу. Мюллер був досвідчений психолог і за ці хвилини вже взяв, з ким має справу. Капітан Русанов сподобався Мюллеру і тому, що прийшов на допит поголений, із чистим комірцем, охайний, у начищених до блиску чоботях,

— Хто дав вам бритву? — запитав Мюллер і глипнув на службовців фортеці.

— Ніхто. Я голився шматочком скла...

Капітан Русанов таки здивував Мюллера своєю витримкою, поведінкою, розумінням обов'язку. Майор-власовець Сахаров проти Русанова справді пігмей. Такий, звичайно, нічого не міг добитися від полоненого. Мати б людину з такими даними на боці німецької армії...

Мюллер зітхнув і сказав:

— Я пропоную вам служити у нас, пане капітан, в «РОА» генерала Власова. Ви можете далеко піти. З свого боку я обіцяю, що ваше ім'я не буде зганьблене і прокляте. Для генерала Строкача ви загинете, а для нас будете жити й працювати. Ми все можемо...

— Я не викажу вам таємниць, не зраджу Вітчизни! — прошепотів Русанов.

— Що ж, — розвів руками Мюллер. — Гірше для вас. Я пропоную вам надійний вихід із становища, в яке ви попали. У вас ще буде час подумати в Берліні. Тут залишатися вам немає смислу...

Мюллер кивнув Сахарову, і той витяг із польової сумки газету і, як по струні, пішов до столу. Посміхнувся до самих вух, подав газету:

— Читай!

Олександр миттю зблід. На ширину всієї сторінки великими літерами було написано: «Капітан Русанов розповідає...», а під заголовком величезна стаття. В очах Сашка зарябіло від знайомих прізвищ: Строкач, Ковпак, Грабчак. Русанов кинувся з кулаками на Сахарова. Але той присів і одскочив на кілька кроків.

— Яка підлість!

Готовий був роздерти й самого Мюллера, перегризти йому горлянку. Але його вже тримали за руки гестапівці.

— Ця газета може не потрапити ні у формування «РОА», ні в концтабори, ні на той бік Східного фронту, якщо ви дасте позитивну відповідь, капітане... — твердив уперто Мюллер.

— Цій брехні ніхто не повірить. Там знають мою чесність! Знають! — кипів гнівом капітан Русанов.

— Не будьте дитиною, капітане! — раптом зіскочив із крісла Мюллер і самовдоволено потер руки з великим перснем на середньому пальці. — Повірять!.. Я вам розкрию таємницю. Маршала Тухачевського краще знали,

ніж вас. А де він тепер? І це ми так захотіли. І допомгла нам у цьому ота брехня, як ви кажете...

— То наші болі, пане Мюллер!.. Я все одно не перейду на бік власовців!..

— Ваш штаб, ваш НКВС ніколи не простять вам те, що ви в полоні і за цю статтю!..

— То моє горе, моя біль. Нехай і не простять, але зрадником я не стану! — рішуче вигукнув капітан Русанов.

«Мое горе. Моя біль...» — подумки повторив капітан, дивлячись кудись крізь стіну. Йому пригадалася остання зустріч з сім'єю рідної сестри Серафими Гатілової. Тоді у нього на колінах сиділа білявенька з кругленькими щічками чотирирічна племінниця. Дівчинка була схожа на його доньку Людочку, а значить, і на нього, і Сашко пестив її, як свою рідну, весело розказував про всяку всячину.

На столі варена картопля, миска солоних огірків і розкриті баночки консервів, які привіз Русанов.

— Сашо! А пам'ятаєш, як на батьковому робочому столикові висипала з баночки дерев'яні цвяшки? Тато спитав: «Це ти, Симо, нашкодила?» — суворим голосом процитувала батька Серафима так, що її донька з острахом стала прислухатися.— Я ще не знала, казати мені «я» чи плакати. Та ось ти, Сашо, раптом став між мною і татком і мовив: «Це я перекинув банку!»

Серафима пригадувала, а дівча тільки водило сірими оченятами сюди-туди, погано тямлячи, про що йшла мова. Чоловік Серафими не брав участі в розмові. Він весь час напружено думав про щось своє. Нарешті сказав:

— Дорога Симо! Шановні гості! Ви присутні тут не лише на проводах Саші-капітана в далеке відрядження, а й на моїх проводах в армію!.. Так. Директор школи на моє місце знайдеться. А ось на фронті капітана Гатілова якраз і не вистачає. Правду ж я кажу, Сашо?

Так у сім'ї Гатілових почалося із зустрічі, а скінчилося проводами двох рідних Серафимі людей — чоловіка й брата. Почалося з сліз радості, а скінчилося слізьми печальними й тяжкими зітханнями перед довгою й тяжкою розлукою.

— Вище голову, Симо! Ми неодмінно розіб'ємо Гітлера! — сказав Сашко, обіймаючи сестру і витираючи з її щік сльози.— Розіб'ємо і повернемося...— Підхопив на руки племінницю і довго, довго дивився в її очі.— Ці-

люю і тебе, Віолетко, і свою Людоньку, що так схожа на тебе бо обидві ви русановського роду...

«То все моє горе, мої болі, пане Мюллер! — в думці говорив капітан Русанов. — Якби ти, фашистський кате, знав, як я люблю своїх рідних, як я їх люблю...»

— Читайте! — нагадав штандартенфюрер Мюллер, подаючи газету Русанову.

Настала мовчанка. Мюллер потирив палець з перцем, а полонений знайомився з текстом «інтерв'ю».

— Що скаже тепер капітан Русанов? — нарешті запитав Мюллер, іронічно усміхнувшись.

«Скажу! Скажу!» — говорив у думці Русанов і очима вихоплював рядки з статті. Раптом він істерично зареготав:

— Ха-ха! Строкач у вас став генерал-полковником. А чому не маршал? «Сталін дуже любить і цінить Строкача, часто дзвонить йому по телефону, присилає подарунки...» І написали б для «достовірності», що Сталін присилає Строкачу одекolon. Ха-ха! «Грабчак грабував банки до війни, зламував сейфи!» Ваш писака, пане Мюллер, відчув, що в словах «Грабчак» і «грабував» є схожість і тому надрукував отаке. Якщо ви хочете знати, то Грабчак був начальником прикордонної застави. А це що?.. «В міру підходу Червоної Армії партизани перекидаються далі, у ворожий тил...». Ви забули, пане Мюллер, що в дні, коли я попав у полон, наступ на Курській дузі розпочали ви, німці, а Червона Армія оборонялась і навіть відступала. Але тепер моя армія стоїть на Дніпрі, під Києвом, а партизанські удари за Дніпром сидять у ваших печінках. Страх перед всенародним партизанським рухом примусив вас написати оцю листівку. Де ваша пиха, з якою ви йшли на Курськ? Мені вас жаль! Ви забули навіть, що я попав у полон не вчора, а понад три місяці тому. Вам плювати на логіку. Вас непокоїть партизанський рух, котрим керує мій Український штаб, і ви вдалися до такої дешевої провокації. Це ж баечки барона Мюнхаузена, а не визнання капітана Русанова!.. І ви, пане Мюллер, гадаєте, що там повірять вашим недоумкуватим писакам?..

Мюллер із люття зиркнув на Сахарова, очі якого з собачою відданістю забігали сюди-туди.

— Повірять, пане генерал, — сказав Сахаров. — Я попередив Русанова ще раніше. Тут є наклеп на Советську власть. Цього досить, щоб наклепника посадити за

грати, а коли його нема поблизу, оголосити ворогом народу. Я сам колись писав на деяких розумників, і їх садовили в тюрму. «Пантелеймон такий-то матюкав Советську власть...» І все. Нема Пантелеймона. А тут... Повірять! Що написано пером, не вивезеш і волом... А фото Русанова?.. Цією газетою ми розворушимо партизанський штаб, як купу мурахів...

Мюллер схвально кивав головою, і тонкі губи Сахарова розтягнулися, мов гумові, до самих вух. Мюллер уже звертався до Русанова:

— Можете у нас не працювати. Але дайте відповіді нам на ці ось питання...— і подав густо списані два аркуші паперу.

«Що являє собою Український штаб партизанського руху?.. Структура цього штабу? Кількість партизанських загонів, які мають радіостанції? Дислокація цих загонів? Оснащеність загонів мінно-підіривною технікою? В чому смисл роботи мін сповільненої дії і чому їх не можуть цілими знешкодити німецькі сапери? Тактика партизанської боротьби? Якій тактиці віддає перевагу штаб і генерал Строкач? Чому в травні до партизанів прилітали Коротченко і Строкач? Що ви знаєте про плани бойової взаємодії регулярних військ Червоної Армії і партизанів на Україні? Підготовка вашим штабом радистів, кадрів взагалі і засилка їх у тил німецьких військ? Діяльність партизанських розвідників для генерального штабу Червоної Армії?..»

Русанов прочитав.

— Ось що нам потрібно від капітана Русанова,— сказав Мюллер.— Ви зрозуміли мене?

— Так, пане Мюллер. Але даремно витрачаєте час. Я не майор Сахаров, який писав доноси на Пантелеймона, а тепер вислужується у вас, «обробляє» нещасних земляків, що потрапили в полон. Знаю, що маршала Тухачевського нема в Червоній Армії... У нас є свої болі, свої рани і кривди. Та я не стану покидьком, не стану мстити нашим, навіть якщо багато з них проклянуть мене за те, що я опинився тут!..

Русанов сам жахнувся своїх слів і пополотнів. Серце билося несамовито, як тоді, коли втікав з Василем. Та зараз його гнали, били по обличчю, штрикали багнетами думки про сказане майором Сахаровим і Мюллером.

Діждавшись перекладу останньої фрази, шеф гестапо посміхнувся.

— Нарешті до вас дійшло. Дома вас проклянуть, коли дізнаються про вашу,— підкреслено мовив Мюллер,— статтю і листівку.

Русанов мовчав.

Мюллер скривив губи, і Русанову здалося, що то ошкірився вовк. Гумові й завжди заслинені губи Сахарова розтяглися до самих вух.

— Ви удаєте з себе Георгія Димитрова, капітане? — раптом промовив з іронією Мюллер.— А даремно. Даремно...— і кивнув одному з своїх прибічників.

«Що вони ще затіяли? — здивувався Русанов.— Мабуть, Мюллер не звик допитувати по двічі і приготувався до цієї зустрічі у всеозброєнні...»

Гестапівець дістав з портфеля газету «Правда». У Русанова перехопило подих.

— Врахуйте, капітане,— сказав штандартенфюрер.— Там ще не знають про вашу статтю. Але знають, що ви здалися нам. Так і пишуть на підставі свідчень партизанів, які бачили вас в останньому бою. Ви для них зрадник. Так пише московська «Правда»...

Русанов схопився за голову. Який це вже удар він змушений витримати за ці півтори години!..

А Мюллер не вгавав:

— Де ваша гордість? Де ваше самолюбство, капітан Русанов? Ваше ім'я топчуть у Москві...

— Насмілюсь, пане штандартенфюрер,— втрутився майор Сахаров.— Це ж казав і я Русанову тиждень і місяць тому.

Русанов уважно читав кожен рядок невеличкої замітки про те, як капітан Русанов здався у полон. То була вигадка. Як вона могла потрапити на шпальти московської «Правди»?.. Як?.. Думка Русанова працювала шалено. Перший номер газети «Правда» вийшов 5 травня 1912 року. У кожній газеті стоїть два номери — порядковий і номер з початку нового року. Тут же був тільки один номер, який перевищував п'ятнадцять тисяч. «Брехня!» — ледве не вигукнув Русанов. Всього номерів не вийшло і десяти тисяч. Це він знає напевне. Так. Ця «Правда» друкується у Берліні для таких полонених, як він. Сказати про все це Мюллеру? Чи не варто?..

Русанов повернув гестапівцю газету, і ніби нічого не сталося, сказав:

— Ви запитували про мою гордість і самолюбство? Так. Я гордий, що є сином Радянського Союзу, гордий,

що моя Вітчизна — надія всього людства, гордий, що моя армія стоїть уже на Дніпрі і розгромить вашу Німеччину, пане Мюллер. Самолюбство?.. Мое самолюбство ніколи не штовхне мене на шлях майора Сахарова...

— І вам не жаль своєї дружини, братів, сестер, матері? Не жаль дітей, якщо вони у вас є?

— Донька є, — признався Русанов, опустивши голову. — Але це моє, а не ваше горе, пане Мюллер. В інші часи я, можливо, не одному з своїх набив би морду за образу моїх рідних. Але зараз війна. І не звичайна війна із звичайним ворогом, а з вашою фашистською Німеччиною. Якщо по той бік і по сей бік фронту ми станемо пригадувати один одному всі свої кривди, то перемоги нам не бачити, як своїх вух, і нащадки проклянуть нас, як егоїстів, пристосуванців, як презрених куцодушних людей, що по своїй волі стали рабами...

— А газета «Правда»? — поспитав Мюллер після паузи.

Русанов гірко посміхнувся:

— Справжня «Правда» не стане друкувати, що якийсь там капітан здався у полон німцям. Вона друкує інформації тільки про німецьких капітанів, які здаються у полон...

Мюллер презирнувся з гестапівцями і першим порушив мовчанку:

— Що скажете, панове?

— Більшовик! Фанатик! Від мозку до кісток! — вигукнув якийсь гестапівець.

— А ви? — звернувся Мюллер до майора Сахарова.

— Русанов — дурень, йолоп!..

Мюллер докірливо похитав головою і сказав:

— Капітан Русанов — розумна людина і дуже обізнана з тим, що діється у високих колах Червоної Армії...

— Перекладати ці слова, пане штандартенфюрер? — запитав перекладач.

— Звичайно, — ніби байдуже відповів Мюллер і зиркнув хитруватими очима на Русанова. — Я не здивуюсь, коли дізнаюся, що Русанов володіє німецькою мовою і міг би обійтися без перекладача...

Русанов прикусив губу. Ще новина! Мюллер вважає його людиною, обізнаною з високими колами армії. Можливо, так воно і є. Хіба начальник Українського

штабу партизанського руху генерал-майор Строкач та його заступник полковник Старінов не є людьми з того кола?.. Хіба Русанов не знає, скільки разів Строкач був на прийомі у головнокомандуючого, викликався на засідання Політбюро й Державного Комітету Оборони, де йшла мова про розвиток партизанського руху, про керівництво загонами, про допомогу партизанам і про вимоги й завдання, які стоять перед партизанами. Це ж, дякуючи Строкачу, шість партизанських командирів отримали звання генерал-майорів. Клятий Мюллер відчув, що Русанов для них важна птиця. І не тільки тому, що вони знали, яку посаду займав капітан у партизанському штабі. В цьому, як можна зрозуміти слова Мюллера, шеф гестапо переконався на нинішньому допиті. Що ж сказав Русанов такого, що вони відчули в ньому обізнаного офіцера? Чи, може, Мюллер уловив у мові полоненого капітана не тільки фрази на славу його Батьківщини, а і крик душі за її болі? На це здатний не кожен полонений, а тільки той, котрий може аналізувати життя, котрий на все негативне дома дивиться як на явище тимчасове і вірить у ясне майбутнє своєї Вітчизни, вірить безмежно у свою ідею, у прапор Батьківщини, котрий зміг в умовах добре продуманого і законспірованого шантажу, до якого вдалися гестапівці, роздягти їх догола і по суті висміяти їх.

«Русанов — важна птиця...» Так, здається, говорив нещодавно і майор Сахаров. Як полегшено зітхнув би Сашко, коли б від нього відчепилися і вважали б звичайним полоненим!..

— Говоріть, капітане! — звернувся Мюллер, ніби й не відбулося тут такої гострої, полемічної розмови.

«Ти їм хоч у вухо черепком ріж, а вони своє!» — з люттю подумав Русанов і відповів стомленим голосом:

— Я все сказав...

— Шкода,— мовив Мюллер.— Тоді ми надрукуємо великим тиражем листівки з вашим портретом і скинемо на партизанські ліси України, Білорусії...

— Вашій листівці не повірять! — байдужим голосом відповів Русанов.

— Повірять. Листівка буде називатися: «Правда о «партизанском движении»,— промовив Мюллер.— Повірять, капітане... Останні два слова будуть взяті у лапки як насмішка над вашим партизанським рухом...

ПОБРАТИМИ

До камери Русанов повернувся, коли в'язні читали єдине читиво, що було у фортеці,— власовську газету «Заря». Олександр сів на нари, і конвоїр звільнив його руки від наручників.

Деякі в'язні дивилися на нього співчутливо, а інші насторожено. Треті з докором і навіть з презирством.

— От вам, Павле Адольфовичу, і не втрачай гідності на допитах. Що честь для пана Мюллера і для його пса Сахарова? Яка підлість!

Ті треті, в очах яких Русанов відчував зневагу до себе, зараз найменше замислювалися над тим, що фашисти опублікували фальшивку. Їх прикро здивував заголовок: «Капітан Русанов розповідає...», його підпис, фото. Хтось вигукнув:

— Русанова посадили в нашу камеру як шпигуна. Так ось чому німці не зняли з нього орден!..

— Замовкніть! — гукнув Павло Адольфович.— Ви ж освічені люди й мусите знати, що такі показання можуть надрукувати німці від кожного з вас. Ви тут прочитали що-небудь про невидимі міни, якими партизани підривають ешелони, слава про які дійшла і до нашого «кам'яного мішка»? Про тактику загонів і чисельність партизанів?..

— А й правда. Це провокація...

— Ми віримо тобі, Русанов!..

— А щоб капітан не сумнівався у нашій повазі до нього і співчутті — оберемо його старостою камери «80». Хто «за»?..

З усіх чотирьох кутків вогкої камери лунали голоси, і Русанов не встигав водити очима, щоб побачити, хто ж говорив про нього. Угору вихопилося десятки рук.

— «Проти»?.. Хто утримався?.. Троє! Отже, капітан Русанов староста нашої камери...

Вибори відбулися блискавично. Обов'язки старости складні: треба відповідати за в'язнів перед комендантом фортеці і перед вахтманами, а з другого боку, треба захищати хворих від жорстокого режиму, не дати фашистам використати багатьох полонених за їхнім фахом.

— На кандидатуру Русанова погодиться й комендант, бо ж наш капітан, завдяки власовській «Заре», став ві-

домою особою! — з гіркою в голосі сказав Павло Адольфович: — Чого мовчиш, Сашо?

— Говори, Русанов!

— Нічого тобі гніватися на нас!

Зачувши гамір, до камери вскочили вахтмани.

— Що трапилося?

— Чому галас? — навперебій запитували наглядачі.

— Старосту переобрали!

— Тепер староста — капітан Русанов.

Вахтмани презирнулися. Русанова вони добре знали і навіть трохи побоювалися. Бачили наглядачі, як панькалося з ним начальство, запрошуючи іноді на чарку коньяку. Тепер же про капітана Русанова написали ще і в газеті.

— Хай буде так. Але щоб порядок! — сказав старший вахтман, залишаючи камеру.

— Чого мовчиш, Сашо? — звернувся Павло Адольфович, коли в камері запанувала тиша.

— Що говорити? Їхня «Заря» — тільки початок. Це я зрозумів, коли розмовляв із Мюллером. Показували навіть газету «Правду»...

— «Правду»? — здивувався Колеса.

— Жуліки! Фальшивомонетники! Газета та друкувалася у гестапо. Я відразу це зрозумів і по номеру газети і по тому, що наші ніколи не друкують, що якийсь там капітан чи полковник здався німцям. Видно, таку «Правду» вони підсовували не одному нашому полоненому офіцерові чи генералу...— говорив Русанов і тяжко зітхнув.

— Вірно,— пошепки сказав Павло Адольфович.— Ти генерал-лейтенанта Карбишева знав?

— Я чув про нього багато хорошого на тім боці фронту. Генерал Карбишев був учителем полковника Старінова, рецензував його першу статтю про міни. Знаю, що генерал-лейтенант Карбишев тепер у полоні...

— Так от... У нашій камері кілька товаришів були з Дмитром Михайловичем у таборах у Замості, Хаммельбурзі. Німці там розповсюдили листівку, в якій написали: «Генерал-лейтенант Дмитро Карбишев перейшов на службу Німеччині. Ваше діло програно. Росіяни, здавайтесь, тому що кращі ваші люди перейшли до нас. Здавайтесь...» — процитував Павло Адольфович текст гітлерівської фальшивки.

Русанов гірко посміхнувся:

— Значить, і я серед кращих російських людей, бо німці таке надрукували і про мене. Але все колись обернеться проти них самих.

— Дмитро Михайлович Карбишев говорив полоненим, щоб вони не піддавалися на провокації ворога, були незламними, що наша армія розгромить Гітлера. Ці слова, ця тверда переконаність підбадьорювала тремтячі душі деяких наших товаришів.

— Справжня людина завжди нею і зостанеться за будь-яких обставин. Таким є наш Карбишев,— сказав Русанов.

— Так, Сашо. Карбишев їм відповів: «Радянські генерали сумлінням не торгують. Доведеться умерти — помру, як солдат. Я — комуніст...»

— Усім серцем сказано,— задумливо мовив Русанов і раптом пожвавішав.— Хто з вас виживе, дждеться своїх, прошу вас, благаю: передайте моїй матері, генералу Строкачу, що я не зраджу Батьківщину!..

— Перекажемо, якщо...

— Якщо виживемо,— додав в'язень Кондратьєв і, схопившись руками за груди, закашлявся.

— У Кондратьєва сухоти. У цій камері, що схожа на могильну яму, йому довго не протягти,— сказав Павло Адольфович.— Та й взагалі з цього триклятого Лютцена тільки дві дороги — одна до німців на службу, а друга у домовину. Третьої поки що тут не знають...

— Що ж діяти? Як бути? — запитав Русанов, витаючи думками далеко від вогкої камери.

— Коли я був у могилівському госпіталі, то чув розмови про одного донського козака. Він був у полоні. Йому теж запропонували служити у німців. Він погодився. Йому дали загін, набраний з військовополонених. Німецьке командування послало до цих козаків ще й німців і відрядило проти білоруських партизанів...

— І ці покидьки нищили партизанів? — не витримав Русанов.

— Ні, Сашко. Це були не покидьки. Вони перебили всіх німців, зрадників судили польовим судом і розстріляли, а потім почали громити німців, як партизани. Цей загін став грозою для фашистів. Бачиш, Сашо, є і такий вихід. Від тебе ні Мюллер, ні Власов поки що не відступляться. Зроби так, як отой донський козак. Помирися з Сахаровим і з Власовим, а потім удар німцям у

спину, щоб аж загуло,— гаряче говорив Павло Адольфович.

— А як же з совістю, Павле Адольфовичу?

— Ти ж сам сказав: «Справжня людина завжди нею залишається».

— Давайте, будь ласка,— раптом простягнув руку Русанов.

— Що? — здивувався Павло Адольфович.

— Комсомольський квиток Пустельникова.

— А-а! Зараз...

— У нього серйозна рана в плече?

— Так. Хлопець мучиться не так від рани, як від думки про те, що рана затягнеться і тоді за нього візьметься майор Сахаров. Тямущий хлопчина. Технік,— сказав Павло Адольфович.

— А ваша рана?

— Як поробиш день, то нога просто пече. Ждеш не діждешся, коли ляжеш на нари,— скривився від болю Павло Адольфович.— А чому тебе так зацікавили наші рани?..

— Я ж тепер староста. Мушу піклуватися про своїх побратимів по нещастю,— іронічно промовив Русанов.— У мене є знайомий лікар у Хохенштейні. Коли Сахаров тримав мене на діеті, цей лікар разом з німцем обстежували моє здоров'я. Він з полонених, старший лейтенант медичної служби. Калінін його прізвище. Наша людина...

— То й що? — прошепотів Павло Адольфович.

— Я хочу, щоб хто-небудь з нас вибрався з цієї пастки. І тому, Павле Адольфовичу, ви будете на ногах не лише на роботі, але й вночі, коли всі спатимуть. Здогадалися, нащо це? Нога ваша повинна розбухнути, набрякнути, щоб комендант фортеці повірив, що ногу ту треба або ж підлікувати, або ж ампутувати в госпіталі...

— Цю нещасну ногу німці ледве не відрубали в Могильові. А може, б і усього викинули до мертвих. Щоб якось врятуватися від газової гангрені, я звернувся до лікаря Тарасенка, котрий теж був з полонених. Я сказав: «Знаю, Вячеславе Йосиповичу, що ви наш патріот. Врятуйте мені ногу, бо я ще хочу битися з фашистами...» Тарасенко спершу злякався цих слів, подумав, що я провокатор, але, поглянувши на ногу, все зрозумів. Нога була врятована. Та, мабуть, не надовго...

— Калінін дасть мені знати, коли в Хохенштейні не буде головного лікаря-німця, бо то не лікар, а справжній пес фашистський, і я тут як староста доможусь, щоб вас, Пустельникова і Кондратьєва одіслали звідси на лікування,— пошепки викладав свій план Русанов.

— Це справді якийсь та вихід! — погодився Павло Адольфович.— А ти, Сашо, їдь до Берліна, вступає у ту прокляту школу і геть розпотроши її, щоб полетіло з неї пір'я, розагітує курсантів, дій, як той донський козак, що громить німців у Білорусії... Удає, що помирився з Сахаровим. Він на тобі ще заробить у німців «капітал». Від нього багато залежить...

— Коли я дивлюся на цього пігмея, мене нудить. Я не можу приховати своєї відрази до зрадника, навіть, коли б посміхався до нього. Колись я виступав у драматичному гуртку, грав на сцені матроса Годуна, командира Кошкіна, а одного разу бійця-республіканця. Але мені ніколи не пропонували роль білогвардійця, малосвідомого роззявляку чи навіть солдата-марокканця у п'єсі про Іспанію. Я грав тільки хороших людей, тільки мужніх бійців, на яких завжди хотілося бути схожим...

— Ти, Сашо, таким і є...— ствердив Павло Адольфович.

— Але тут я не артист. Напарника Сахарова мені розіграти не вдасться...

— Треба. Заради нашої боротьби...

— Мене викажуть мої очі, мое обличчя...

— Але ж ти працював після фінської на західному кордоні. Ти був чекістом,— шепотів Павло Адольфович.— Ти мусиш знати, що у вовчому лігві треба часом вити по-вовчому...

— До такої зустрічі з вовками я не готувався.

— Звичайно, ти розставляв проти них пастки...

— Кілька лазутчиків з Польського генерал-губернаторства, або точніше — з області інтересів Німеччини, як тоді називали Польщу, ми зловили під Дрогобичем,— пригадував Русанов,— в переддень війни.

— А тепер потрапив сам...

— Та досить про це! — махнув рукою Русанов, лягаючи на нари...

— А мені вже зараз відбувати своє «покарання»? — запитав Колеса.— Лягати чи стояти?..

— Будете стояти, коли всі спатимуть. Мені дуже не

подобається тут, у камері, один інженер-підполковник,— пошепки мовив Русанов.

— Це ти про Дробишевського? Так. Надто ретельно він працює на об'єкті, підказує німцям... Я теж інженер і бачу це... Що ж. З вашого дозволу, товаришу старосто, полежу годинку... Дивно, дивно життя. Самому собі треба заподіяти муки, щоб якось жити далі...— тяжко зітхнув Павло Адольфович.

ПРОЩАННЯ

Вже наступної ночі Колеса почав натруджувати ногу, стоячи біля нар.

— Щоб не так тяжко було, розповідайте що-небудь. Ви ж багато зустрічали цікавих людей,— попросив Павла Адольфовича Русанов.

— Ще б! Я навіть з царем Миколою Другим і царицею знайомий. А Керенський мене призначив після Лютневої революції директором заводу,— пригадав Колеса.

— О! — здивувався Русанов.— Як же ви потрапили до царя?

— Я учився у Петербурзькому технічному училищі. Коштів на навчання не було зовсім, бо, крім мене, у батька, залізничного майстра, було ще чотири сини і три дочки. Вчився я добре. Директором училища був барон фон Денбрингейм. Якось він сказав мені: «Одразу видно, що ви німець. Добре вчитесь!» Я не розгубився і сказав: «Так. Мій батько Адольф — німець. А вчитися нема за що. Сім'я велика, заробітки у батька мізерні...» Мабуть, я сподобався барону і він сказав: «Підемо до її величності імператриці». Барон був ухожий до цариці, її земляк. Тож і повів мене в Зимовий палац. Там я побачив і царя, і царицю.

— Який же з себе той цар Микола?

— Чимось на манекена схожий. Наче напівживий і накрохмалений. Зате цариця — дама енергійна. З бароном так і цокотіла по-німецькому, а до мене звернулася ламаною російською мовою. Фон барон представив мене як здібного, але бідного німчика. Цариця великодушно сказала, що я буду отримувати її стипендію. З того часу я ходив навіть інколи в імператорський театр,— з усмішкою говорив Павло Адольфович.

— Хе! Так вам не було потреби і про революцію думати,— жартував Русанов.— Вчитися на стипендію цариці! Нащо ж тоді скидати її з трону?..

— На той час я уже закінчив училище,— засміявся Колеса.— Отримав влітку 1916 року посаду майстра механічного цеху Петербурзького заводу номер один. Тоді ж і став керівником повстанського комітету...

— Яка невдячність! — жартував далі Русанов.

— Така хода історії, Сашо! — сказав веселим тоном Колеса.— Керенський мене призначив директором того ж заводу, а після Жовтневої революції я став директором «Красного выборжца»...

— Ого! Велике діло — технічна інтелігенція! І скільки ж вам тоді було років? — поцікавився Русанов.

— Дев'ятнадцять... А через рік я уже був на рідній Україні, організував пересувні майстерні для Червоної Армії і був начальником цих майстерень... Після громадянської працював директором школи фабричної молоді, а з 1927 року в Харкові завідував виробництвом дитячої трудової колонії імені Горького, а потім комуни імені Дзержинського. Тоді я й подружився з Макаренком. Надзвичайно цікава була робота...

— І там ви учили колишніх безпритульників та вуркаганів не лише техніці, але й вірності своїй Вітчизні?.. Здається, так ви сказали, коли ми зустрілися вперше.

— І самому мені теж було у кого вчитися. Я працював і зустрічався з багатьма видатними людьми,— сказав Колеса.

— Як багата наша держава на хороших людей! Взяти хоча б наш партизанський штаб...

— Ну, а в сорок другому в липні трапилося найбільше нещастя у моєму житті. На Калінінському фронті я пішов у ворожий тил на спецзавдання. Там були оточені наші дивізії і треба було підірвати техніку, щоб не дісталася німцям. Коли повертався, був тяжко поранений і потрапив у полон. А потім тяжкі табори — Ржев, Вязьма, Могильов і тепер Лютцен...

— Лютцен. Лютцен...— зітхнув Русанов.

В його голові все перемішалось: і випещений, з бездумними очима цар Микола, і імператриця, котра простягнула руку для поцілунку барону, і невисокий ясноокий юнак Колеса у формі курсанта технічного учили-

ща перед царицею, і цей же Колеса, інженер-підполковник, лежить з пробитою осколком ногою у болоті, звідки його тягнуть німці... Сахаров з гумовими й заслиненними губами. Хитрий, самовпевнений сивий Мюллер. Кондратьєв мучиться від своєї хвороби і так кашляє, що здригаються мури фортеці...

«Люди... Люди...» — зітхнув Русанов, підклавши кулак під шок.

Русанову пощастило побачити лікаря Калініна з Хохенштейна, і той сказав, що його шеф незабаром від'їздить до Берліна. Тож кількох в'язнів з Лютцена він може прийняти.

Павло Адольфович того ж дня працював у кар'єрі, не розгинаючи спину, не присідаючи, а в камері він простояв майже всю ніч. Нога набрякла, посиніла.

Ранком Русанов ударив на сполох — доповів Сахарову, коменданту, що треба якось рятувати ногу інженер-підполковника Колеси, а заодно залікувати рану Пустельникова й ізолювати сухотного Кондратьєва. Така вимога всієї камери, і Русанов, як староста, благає начальство відрядити цю трійку до шпиталю в Хохенштейн.

— Або ж ти замислив якусь крамолу, Русанов, або ж став братися за розум,— сказав майор Сахаров.

— Будь людиною, майор! Нащо вам такий інженер, як Павло Адольфович, без ноги? А він же при Керенському був на великій посаді. Цариці цілував руку. А цариця — німкеня. І батька його Адольфом звали! Ну? Хайль Адольф! — раптом вигукнув Русанов, і Сахаров виструнчився, піднявши семафором руку.

— Тож-бо... Підлікується і повернеться у ваш клятий Лютцен з ногою чи без ноги, але живий. А так помре, навіть якщо його не пристрелять у якомусь котловані,— говорив далі Русанов.

— До речі, капітане. Це не твій видатний інженер зробив так, що три котловани затоплені? — з підозрою в голосі запитав Сахаров.

— Самі німці визнають, що могла вкратися помилка в розрахунки. Павло Адольфович на таке не здатний. Він надто інтелігентна людина. Самій імператриці ручку цілував...

— А генералу Власову чому твій інженер до цього часу чинить опір, не хоче служити?

— З незвички,— відповів Русанов, аби щось сказати.

— Русанов... Русанов... Ти вже у мене в печінках сидиш. Про тебе запитує генерал Власов, тобою знову цікавився пан Мюллер. Я не інтелігент і скажу тобі попростому. Поїдеш в Дабендорф, у нашу школу, зараз же присилаю вантажну машину до камери і нехай відправляються у Хохенштейн твої каліки.

— Тобі так потрібно, щоб я поїхав до Берліна? — мовив задумливо Русанов.

— До зарізу! — показав на свою шию Сахаров.

— Цим ти хочеш перед генералом Власовим і штабс-дартенфюрером Мюллером довести, що їси німецький пайок не дарма.

— Слухай, капітане! Припини більшовицькі теревені! — стиснув кулаки Сахаров. — Якщо хочеш знати — так. Так! Той факт, що ти будеш у школі, моя робота. Моя!..

— Гаразд. Накажи одвезти цих трьох до шпиталю. Серце розривається, коли дивишся на їхні муки.

— Хай готуються... Русанов... Ми з тобою б попрацювали... Самому Мюллеру ти сподобався. А чому — до мене й зараз не доходить. Ти ж одверто рубав у вічі таке, за що одразу кулю в лоб або петлю на шию... А Мюллер вислухав усе, ще й нам чортів дав... Випий! — налив Сахаров у чарку коньяку й подав Русанову. — Зараз прийдемо з комендантом, подивимося на ногу твого інженера. Треба ж! — усміхнувся до самих вух Сахаров. — Самій цариці цілував руку...

— Можеш пишатися тим, що ти цілуєш руку новому цареві, його величності генералу Власову, — зауважив Русанов, поставивши порожню чарку.

— Чорт з тобою! Кажі, що хочеш, тільки їдь у Берлін! — посварився кулаком Сахаров, а потім байдуже махнув рукою.

Того ж дня комендант, Сахаров і фельдшер оглянули Павла Адольфовича, Пустельникова і Кондратьєва і дійшли до згоди, що треба їх відправити тимчасово в госпіталь.

Хворі і в'язні чекали на машину. Русанов сидів на нарах поруч з Павлом Адольфовичем, Пустельниковим і Кондратьєвим.

— От ми й розлучаємось, — прошепотів Русанов. — Лікар, старший лейтенант Калінін, постарається зробити все, щоб у Лютцен ви не повернулись. Мені чомусь віриться, що ви втечете або діждетесь своїх, друзі!

— А ви їдьте в Берлін,— сказав Пустельников.— Там теж борються люди з Гітлером...

— Чи буду я тут, чи поїду — все одно мене жде петля або розстріл. І що найгірше — муки, муки,— сказав Русанов, поклавши руки на плечі Павла Адольфовича і Пустельникова.— Не забудьте сказати колись нашим, що я не зрадник, як написали про мене німці...

— Іди в їхню школу і розвалюй її,— пошепки сказав Колеса.

— Не так це просто з моєю натурою! — підвівся Русанов.— О! Вже під'їхала автомашина.

Колеса, Пустельников і Кондратьєв прощалися з побратимами по нещастю, з капітаном Русановим.

— Швидше, швидше, поки не передумав комендант! — квапив друзів хтось із в'язнів.

Павло Адольфович подав руку Русанову:

— Прощай, Сашо. Ти зробив усе, що міг. Навіть більше, щоб вирвати нас трьох звідси.

— Служу Радянському Союзу,— прошепотів крізь сльози Русанов.

Сім десятків людей заздрісними поглядами проводжали трьох: тепер у них були хоч якісь та шанси на життя, на боротьбу, на зустріч з Червоною Армією.

— Прощайте, друзі!..

Хворого Кондратьєва і поранених Колесу та Пустельникова німецькі вахтмани вкинули у кузов, наче дрова. Туди ж полізло двоє солдатів-конвоїрів з автоматами.

Загурчав мотор автомашини.

Колеса і Русанов все ще дивилися один одному у вічі, шчерть наліті слізьми...

ПО ТОЙ БІК ФРОНТУ

Напружено, вдень і вночі, працював Український штаб партизанського руху, тримаючи зв'язок із сотнями загонів і груп, які перебували в тилу противника.

При наближенні Червоної Армії до Дніпра оперативна група і начальник штабу генерал-майор Строкач були весь час на колесах, дислокуючись поблизу штабу Воронежського фронту. В середині вересня командуючий фронтом генерал армії Ватутін і начальник УШПР Строкач склали план захоплення партизанськими з'єднаннями і загонами переправ на Десні, Дніпрі, Прип'я-

ті. За півтора-два тижні цей план було блискуче здійснено. Українські партизани захопили на Десні, Прип'яті і Дніпрі двадцять п'ять переправ і на північ від Києва на Дніпрі й Прип'яті здобули кілька стратегічно важливих плацдармів і утримали їх до підходу передових радянських частин. Участь партизанів і населення придніпровських міст і сіл від білоруського міста Лоева до запорізьких плавнів була величезною допомогою Червоній Армії в її битві за Дніпро. Це був партизанський подвиг українського народу.

Тимофій Строкач із тих людей, котрі не знають спокою. У червні він на цілий місяць вилітав у партизанські загони, що дислокувалися між Дніпром та Прип'яттю. Разом із секретарем ЦК КП(б) України Дем'яном Коротченком, «ватажком партизанських мінерів» полковником Старіновим і групою офіцерів та працівників ЦК Строкач побував у багатьох загонах. Там було розроблено плани рейдів партизанських з'єднань у глибокий тил ворога, там було підготовлено справжню війну на рейках проти німецьких ешелонів.

Генерал Строкач думав ще побувати у партизанів Сумщини й Чернігівщини. Але німці розпочали свою операцію «Цитадель» на Курській дузі, яка для них через два місяці скінчилася тим, що їх вигнали з усієї Лівобережної України. Тепер штаб Строкача поблизу Києва.

Щоранку генерал-майор Строкач і начальник оперативного відділу полковник Соколов переглядали десятки радіограм, вивчали зведення партизанських представництв від усіх чотирьох фронтів, що починали діяти на Україні.

До кабінету ввійшов підполковник Перекальський.

— Радий вас бачити, Георгію Олексійовичу, — привітно зустрів його Строкач. — Будь ласка, останні відомості про дислокацію загонів і груп між Запоріжжям і Дніпропетровськом...

— До Запоріжжя прибув Гітлер. Уже з цього факту можна судити про те, якого значення німці надають запорізькому виступу у планах оборони на Дніпрі. А я змушений, мов старець, випрошувати літака в командування фронту...

— Я сьогодні ж напишу про це верховному.

— Загони й групи, незважаючи на тяжкі умови, діють добре. Особливо розвідники. Десантні групи мають

зв'язок із підпільниками. Схему оборонних споруд у районі Запоріжжя уже передано армійському командуванню...

Перекальський не договорив, бо до кабінету вбїг схвильований, розчервонїлий підполковник Зайцев. Витерши піт з чола, він подав листівку червоного кольору.

— Таки об'явився, гад! Ось... Читайте. Розколовся, падлюка! Чуло моє серце ще тоді, що цим може скінчитися!..

— Нічого не розумію. Хто падлюка? Хто розколовся?

— Та Русанов же!.. Ось листівка за його підписом! — із гнівом проговорив Зайцев.— Послухайте, що тут пишеться!.. «Секретар ЦК ВКП(б) і злодій із прізвиськом Покоритель Шпіцбергену за одним столом...» «Злодій» — це Грабчак. Ось про нього: «У минулому — зломщик кас, грабіжник. У 1937 році був засуджений до розстрілу, але потім розстріл був замінений 10 роками позбавлення волі. У світі карних злочинців відомий під прізвиськом Покоритель Шпіцбергену. Його бригада в 120 чоловік також сформована із засуджених злочинців і проходила спеціальне півторамісячне навчання в Москві...»

— А ви б не здивувалися, товаришу Зайцев, якби там було написано, що Андрій Михайлович Грабчак став ще й «Покорителем Землі Франца-Йосифа»? — раптом запитав Строкач.— Ви пам'ятаєте, скільки чоловік було в десанті старшого лейтенанта Грабчака?

— Е-е, здається, вісім,— відповів непевним голосом підполковник Зайцев.

— Шість товаришів. А німці пишуть, що разом із Грабчаком на курсах пройшло науку в Москві 120 редивістів... А тепер скажіть, скільки з'єднання Героя Радянського Союзу Грабчака знищило німецьких ешелонів?

— Понад сто п'ятдесят,— відповів Зайцев.

— Нехай буде тільки сто! То німці за сто знищених ешелонів думу чи пісню складуть про прикордонника й партизана Грабчака?! — раптом вигукнув генерал, поплотнівши.

— А про вас тут таке написав Русанов...— Зайцев не збентежився з вигуку Строкача.— «В особистому житті Строкач простий і невибагливий. Їсть будь-яку їжу, може випити...» Ну?! І такого ви, товаришу генерал,

послали у ворожий тил? Такий працював у нашому штабі! Серце моє ще тоді чуло...

Строкач здригнувся і, прикусивши до крові губу, одійшов од столу й налив із графина води.

— І мені, будь ласка! — попросив Зайцев.

— Це ж я вам і наливаю, — тамуючи хвилювання, подав Строкач склянку з водою.

— Яким підлим виявився Русанов! — все ще дивувався Зайцев.

— Пробачте... Але ви так переконані в тому, що Русанов зрадив нас, ніби самі були присутні на його допиті в гестапо.

— Я не розумію ваших слів. По-перше, я б ніколи не попав у полон, як не попали десятки інших командирів і комісарів сумських загонів під час каральної експедиції. А по-друге, я ніколи проти своєї держави не писав би ось таке... — поклав він листівку на стіл. — Почитаєте і вам стане моторошно, товаришу генерал-майор...

Гірко посміхнувшись, Строкач спокійно відповів:

— Я вже не генерал-майор...

— Як це? — підполковник Зайцев.

— Та ось Русанов твердить у листівці, що я не генерал-майор, а з лютого 1943 року генерал-полковник.

З листівкою познайомився і підполковник Перекальський. Помовчавши з хвилину, він сказав:

— Ця листівка — брудний витвір геббельсівської пропаганди. Її написали з переляку перед партизанським рухом!..

— Так! — гаряче втрутився Строкач. — Розраховано на людей, які ще не навчилися або не вміють думати. Невже не зрозуміло вам, товаришу Зайцев, що у фашистів, крім вогнепальної зброї, крім бомб, душогубок, є ще й брехня?..

— Але факт є фактом... Русанов здався в полон і написав наклеп на Радянську владу, на партизанський штаб! — тихо промовив Зайцев, витираючи спітніле чоло.

У хату ввійшов полковник Старінов. Він помітив, що всі присутні схвильовані, й запитав:

— Що сталося?

Зайцев вичікуюче подивився на Строкача. Але той мовчав.

— Краще й не говорити! — почав Зайцев. — Русанов

продався німцям. Ось його свідчення! — подав він листівку. — Навіть із фотокарткою, і підпис...

Старінов узяв листівку і замислився:

— Уявляю, як зараз йому тяжко. Це ж не те, що хтось написав на тебе наклеп, або комусь збрело в голову, що ти свідомо чи несвідомо виконував волю ворога народу — хотів замінувати поблизу кордону ділянки, по яких на випадок війни могли пройти танки агресора, або — вчив партизанів-мінерів, готуючись до завтрашньої війни, і був впевнений, що в прикордонній смузі вздовж західних рубежів повинні бути таємні склади зброї для майбутніх партизанських груп і загонів, — говорив полковник Старінов, перегортаючи сторінки крамольної листівки.

— До чого ви все це, товаришу полковник? — здивовано запитав Зайцев.

— А ось до чого... Я не міняю своїх думок про своїх товаришів, бойових побратимів, що б там хто про них не говорив. А тут ще замішаний і ворог, — сказав Старінов. — Саша Русанов із тих, котрі не підведуть товариша, не зрадять своїх... А підпис з якими хвостами! Так Русанов не розписувався. Дешева підробка. Чого ж тут ще голову сушити?..

— А того, що ми втратили пильність і прогледіли в штабі німецького лазутчика, — сказав Зайцев. — Всі знали вашу приязнь до Русанова, — звернувся він до Старінова, але мав на увазі і Строкача, і Перекальського.

Зайцев подивився на Строкача, і той сказав:

— Я вірю в чесність Русанова, як вірю у порядність полковника Старінова, Перекальського і вашу, товаришу Зайцев. Якби було інакше, жоден із вас не працював би в штабі або я не був би тут. Трапилося велике нещастя з капітаном Русановим. Більшої біди годі й вигадати.

— Але ж факт. Листівка, підпис, фотознімок. Ну чому ця листівка саме від імені Русанова, а не від когось іншого? — запитав Зайцев.

— Тому що Русанов, а не хто інший був ад'ютантом нашого штабу. Ви не вірите Русанову — ваша справа, — сказав Строкач. — Але у ваших словах вчувається більше зловтіхи, ніж логічного мислення. Я забороняю вам у моїй присутності твердити, що Русанов зрадник. З того, що написано в листівці, робити такі висновки немає жодної підстави. Обілляти людину грязюкою, та ще

коли до цього приклав руки наш запеклий ворог — фашизм і його гестапо, не важко. А щоб витягти людину з біди, треба людяність, розум, наполегливість і труд. Треба бути таким чекістом, про якого говорив Фелікс Дзержинський,— з холодною головою, чистими руками і гарячим серцем. У вас зараз, товаришу Зайцев, гаряча голова!

— Можливо, товаришу генерал-майор! Але гаряча вона від турбот за нашу спільну справу, за честь нашого штабу. Ви мене не переконали...— стояв на своєму Зайцев.

— Фашисти бояться, як самої смерті, партизанського руху і ненавидять нас. Я не вірю ні їхнім листівкам, ні статейкам, ні книгам, ні навіть офіційним документам. Усе це брехня! Наклеп на Радянську владу ви знайшли тут. Але знайдіть, де в цій листівці говориться про рейди наших з'єднань! Про структуру штабу? Про дії підричників новими мінами, від яких тремтить ворог на залізницях? Про наші зв'язки зі Ставкою головнокомандування, з фронтами? Чи, може, ви знайшли в цій листівці відомості про кількість партизанських загонів, які тримають радіозв'язок зі штабом?..— дедалі більше хвилювався Строкач. Він зблід, у нього тремтіли губи. Все ж він ввічливо узяв Зайцева під руку, провів його до дверей і сказав: — Ідіть і займайтеся своєю роботою...

— Єсть! — відповів Зайцев, виходячи з хати.

З хвилину мовчали. Першим заговорив Старінов, подаючи Строкачу аркуш:

— Це проект телеграми генералу Федорову...

«Ваше з'єднання вперше за час світової історії завдало могутніх ударів по ворожих комунікаціях, які сильно охороняються...» — читав Строкач і додав: — Що ж... Допишіть, аби представили до нагороди тих, хто відзначився, що ЦК КП(б) України і УШПР впевнені, що весь особовий склад з'єднання завдасть ще відчутнішого удару по ворожих комунікаціях.

Строкач залишився з полковником Перекальським.

— Тимофію Амвросійовичу! Ви пам'ятаєте повинь у Могилеві-Подільському? — раптом спитав Перекальський.

— Ще б пак! Я тоді мало не втонув із своїм конем...

— Кінь не втонув би, він уміє плавати. А ось ви не вміли. Але кинулися рятувати дітей...

— Але ж, Георгію Олексійовичу, у мене був кінь. Такого по всьому кордоні від Кронштадта до Владивостока не знайти! — мовив Строкач.

— Отож... Зараз вам у сотню разів важче, ніж тоді. У вас нема коня, який би виручив. Добре і чесне ім'я Русанова тоне у фашистській брехні.

Строкач обхопив голову руками, тяжко зітхнув і з жалем сказав:

— Якби ж уся ця історія була тільки в тому, аби довести, що листівка підписана Русановим,— безсоромна й ганебна фальшивка гітлерівців. Зайцев не один, хто звинувачуватиме Русанова в зраді.

— Потрібні докази людей, які ділять із Русановим горе і муки,— задумливо мовив Перекальський.— Треба час. Таких людей ми можемо зустріти, коли визволимо з фашистських концтаборів і тюрем наших людей. А це станеться після нашої перемоги...

— Я усім серцем вірю в це, Георгію Олексійовичу,— відповів Строкач.— А зараз розповідайте про партизанські справи на Південному фронті...

ДАБЕНДОРФ

Із фортеці Лютцен капітана Русанова перевезли до Берліна. Офіцери-власовці, Сахаров, який прибув тим же поїздом, Зиков і група пропагандистів «РОА» зустріли Русанова, ніби він ніколи їх і не обзивав пігмеями, запроданцями, кровопивцями. На устах улесливі посмішки, а у майора Сахарова — до самих вух.

— Вітаємо!

— Вітаємо тебе, капітане!

Русанов тільки глипав очима. «Що ще затіяли ці покидьки?»

— Ти для німецької і власовської армії уже зробив стільки, що деяким з наших і не снилося! — сказав майор Сахаров.— А вдаєш, ніби нічого не розумієш...

— Артист ти, Русанов! — додав власовський пропагандист Фадей Зиков.— Ось читай. Німці навіть червоного паперу не пошкодували...

Зиков вийняв із планшетки листівку червоного кольору і подав Русанову. Згорнена в кілька разів, листівка нагадувала брошуру. На першій сторінці фото капітана

Русанова і заголовок: «Правда о «партизанском движении». Останні два слова взяті в лапки. Все, як і обіцяв начальник імперського управління гестапо Мюллер.

Русанов перегорнув сторінки й побачив свій підпис, уже знайомий по газеті «Заря». Очі бігали по тексту й спалахували люттю. Щелепи міцно стиснулися.

Сахаров і Зиков стежили за кожним рухом Русанова. Знаючи силу його кулаків, вони відступили за кілька кроків, подалі від гріха.

Та капітан мовчав. Він порівнював текст листівки зі статтею «Капітан Русанов розповідає...» Стаття ввійшла сюди повністю. Були тут і нові «відомості», які німці висмоктали з пальця або взяли з малодостовірних джерел. Дещо тут написано з вуст лазутчиків, котрих гестапо засилало в окремі партизанські загони, дещо німці знали навіть з радянської преси. Але жодного рядка в листівці, який би міг скомпрометувати капітана Русанова в очах вдумливого читача. Жодної фрази про зміст роботи Українського штабу партизанського руху, про плани рейдів окремих загонів, про удари по залізницях, про бойову взаємодію загонів із військами, про всі ті п'ятнадцять чи двадцять запитань, якими цікавився Мюллер, у листівці не було. Жодного нового прізвища із сотень командирів, окрім кількох відомих німецькому командуванню прізвищ партизанських генералів.

— Що скажеш, капітане? — запитав Зиков.

— Чесні противники так не чинять з полоненими. Та фашизм — такий ворог, для якого всі засоби добрі.

— Все здійснено, як і говорив генерал Мюллер, — мовив Сахаров. — Тисячі таких листівок скинуто в райони дій партизанів. Щоб ти отямився, тебе й привезли в Дабендорф. Тобі особисто передає привіт сам генерал Власов. Ти з ним зустрінешся...

— Партизанський штаб читає цю брошуру! — процідив крізь зуби Зиков. — Поглянути б зараз на твого Строкача.

Обидва зареготали.

— Твої статті передруковують газети «Доброволець», білоемігрантське «Новое слово». Ти стаєш знаменитістю! — насміхається Сахаров. — Ти мусиш прийняти присягу на вірність генералу Власову.

— Господь бог не позбавив вас почуття гумору! — пропікав поглядом капітан Русанов майора-власовця. — І фюреру теж потрібна моя присяга?.. Чого ж ти одразу

не говориш? Чи, може, тобі, росіянинові, соромно вимовляти це слово?..

— Як розійшовся! — процідив крізь зуби Зиков. — Час у нас ще є. Можемо трохи почекати...

Час подумати у капітана Русанова був. Та він думав не так за себе, як за інших, котрих перетягнув на свій бік генерал Власов, надівши на них німецьку уніформу з нашивкою «РОА» на рукаві. В дні перебування у Берліні Русанов уже знав, що багато людей навіть із недавніх друзів вважають його зрадником Вітчизни, ворогом народу. Але від цього він не перестане боротися з фашизмом і запродавцями-власовцями, бо вірить у перемогу справедливості. Отакої б упевненості, отакої б віри всім полоненим. Чимало їх, навіть серед власовців, були не падлюки й чекали нагоди, щоб об'єднатися, щоб якимось ударити по ворогові й у Берліні. Боротися можна й тут, коли ти вже не мав змоги заподіяти собі смерть в останню мить перед полонем...

Боротися... А як? Удати, що примирився з власовцями, домогтися, щоб Власов дав якусь частину з своїх формувань і перейти на бік партизанів?.. Що ще можна придумати у цій пастці?.. Але ж на слово власовці не повірять...

Так думав Русанов, потрапивши в Дабендорф, де готувалися кадри пропагандистів власовської армії.

Тим часом гестапо і власовці вважали, що діло зроблене: листівка дійшла до партизанів, і у капітана Русанова іншого виходу нема, як одягти власовську уніформу й прийняти присягу на вірність генералові Власову. Зустрічаючись з вірнопідданими власовцями, Русанов тепер відмовчувався, удавав, що звекає до нових обставин. Однак це йому давалося нелегко. Щоб стриматися від суперечки з цими людьми, Русанов намагався уникати їх. Його тягнуло до курсантів, у яких ще лишилися рештки совісті, які каралися на самоті, оплакуючи свою долю. До цих придивлявся і прислухався Русанов і при нагоді говорив з ними одверто.

Ідучи до свого барака, Русанов зупинився біля двох курсантів. Хвилину він мовчки дивився на них, потім озирнувся і сказав:

— З вас вишколюють агітаторів, хочуть, щоб ви їздили по таборах і говорили голодним військовополоненим, що єдиний їхній порятунок — на кухні у генерала Власова...

— Нас самих загнав сюди голод,— сказав курсант.

— Тепер ніякого вороття назад,— додав другий.

— Поки що не пізно, беріться за розум і створюйте підпілля. Зараз Червона Армія б'ється на Дніпрі, Гітлер з шкіри пнеться, щоб затриматися там. Йому треба багато війська. Ніяка тотальна мобілізація його не врятує, і він покладає надії на національні легіони, сформовані з військовополонених. Ви мусите зробити все, щоб цих легіонерів було якнайменше, а ті, що є, не стали карателями і вбивцями своїх братів! — пошепки говорив Русанов.— При першій же можливості створюйте партизанські групи.

— Втечемо. А що нам партизани скажуть? — запитав курсант.

— Покажіть себе у бою проти німців і скажуть вам — «спасибі!»

— А дома? — запитав другий курсант.— Нас же свої розстріляють! Заженуть у Сибір!..

— Спершу забийте хоч один цвях у домовину Гітлера, а потім уже думайте, що скажуть свої. По голівці не поглядять, але й стріляти не стануть, коли дізнаються, що ви навіть тут копали Адольфу могилу. Діяти треба, а не хникати. Пам'ятайте, що у вас по поведінці, а значить — по вірності уже стоїть двійка. Її треба виправляти...

— Майор Сахаров...

— Тихіше...

— Двійку треба виправляти! — повторив Русанов.

— О! — вигукнув Сахаров.— Капітан Русанов турбується про оцінки наших молодців. Давно б так...

Майор Сахаров окинув поглядом гурт курсантів, потім зупинив очі на капітанові, підійшов до стіни барака, на якій висіло оголошення, у якому було написано, що за радянську пропаганду в школі — смертна кара.

Курсанти перезиралися, їм здалося, що Сахаров чув усе, про що тут говорив з ними капітан Русанов. Один по одному курсанти почали розходитися. Залишився тільки Русанов. Він поглянув на оголошення, що висіло на стіні барака, й нишком посміхнувся.

— І тобі весело, і мені теж,— сказав Сахаров.— Що б ти там не думав про мене, про «РОА», але я поки що задоволений тим, що ти тут, в Дабендорфі, бо це моя заслуга!..

«Ой як же ти низько впав, капітане Русанов, що на-

віть пігмей Сахаров хизується тим, що ти опинився в Дабендорфі!» — з болем подумав Русанов. Але ж Павло Адольфович, Пустельников, Кондратьєв у Лютцені наполягали на тому, щоб Русанов продовжував свою війну з фашизмом і власовцями в їхньому лігві.

— Чого зітхаєш? — помітив Сахаров внутрішнє хвилювання Русанова.

— Все про домівку думаю, — сказав неправду Русанов.

— Що про неї думати! Наша домівка тепер тут. У неділю ти приймеш присягу, і ми вип'ємо добрячу чарку! — підморгнув Сахаров. — Я ставлю пляшку!.. Згода?

У неділю курсанти приймали присягу під прапором «РОА». Це був день падіння, ганьби навіть для тих, у душах яких ще тліло щось схоже на совість. З прийняттям присяги для більшості, якщо не для всіх, які клялися у вірності Власову і німецькому фюреру, відрізувалися геть усі стежки до своїх.

Врочиста церемонія супроводжувалася маршевою піснею власовців, яку хтось написав на мотив комсомольської пісні тридцятих років.

Отступают небосводы,
Книзу клонится трава.
В бой идут за взводом взводы —
Добровольцы из РОА...

Начальник школи запросив Русанова до свого кабінету.

Тут уже були майор Сахаров і Зиков. У них теж був святковий настрій. Вони перемовлялися, час від часу кидаючи погляди на стіл у кутку кімнати, де стояли пляшки коньяку й закуска.

— Я гадаю, що вам зручніше буде прийняти присягу тут, а не в загальному бараці, — сказав начальник школи.

— Мені однаково, — байдужим голосом відповів Русанов.

— Я радий бути присутнім при цих історичних у твоєму житті, капітане, хвилинах, — начальник школи подав папір. — Прочитайте і поставте підпис...

Варто йому підписати цей аркуш, і він може стати офіцером, близьким до самого Власова. От якби про цю можливість знали свої на тім боці фронту. Вони б

неодмінно сказали: «Іди, втирайся у довір'я і розвалюй власовські формування, а при нагоді покінч і з самим генералом-зрадником. Іди, Русанов! Боротися на війні треба всюди, на всіх рубежах, які проходять і там, де важко навіть собі уявити. Гадаєш, ми не послали своїх людей до Власова?.. А ти йди по своїй волі...»

Русанов узяв аркуш. Читав очима, а губи його тремтіли. Біль за себе і за свою долю здавив душу. Ледве стримався, щоб не заволати у відчай.

Мовчанка тривала.

— Ну,— не витримав Сахаров.

— Капітане! — підморгнув Зиков, кивнувши на пляшку коньяку.

Якби ж це він з кимось порадився. Як йому справді бути у цій ситуації? Русанов відчував, що, перебуваючи серед власовців, він тут може накоїти великої шкоди мерзенній і підлій справі Власова. Офіцери, що стояли поруч, помітили, як хвилюється Русанов. А він бачив їхні самовдоволені усмішки. Так. Він може прийняти зараз присягу, щоб пошкодити Власову. Але хто про це буде знати, крім самого Русанова? Навіть для Сахарова, для Зикова, для Ковальчука капітан Русанов стане таким, як вони самі. Ні! Ніколи!.. «Яка ганьба! Як низько впали оці колишні військовослужбовці Червоної Армії. Невже вони надіються, що я стану схожим на них?» В його голові зринули слова генерала Карбишева, які обійшли, мабуть, усі табори військовополонених Німеччини: «Доведеться умерти — помру як солдат. Я — комуніст!..»

Русанов витер спітніле чоло. Хто справді його уповноважував бути розвідником чи диверсантом у штабі генерала Власова?.. Хто дома повірить, що капітан Русанов обрав такий шлях у полоні, щоб боротися далі з фашизмом і Власовим? «Написав на Пантелеймона, що той лаяв Советську владу, і нема Пантелеймона», — пригадалися слова Сахарова. Німці вже зробили проти Русанова більше, ніж Сахаров колись проти Пантелеймона. А що написано пером... А якщо дома дізнаються, що капітан Русанов ще й присягу прийняв з любові до своєї Вітчизни?.. Ні. Ніколи. І ні за яких обставин... Він раптом сказав:

— Ви ж зараз не п'яні. Які підстави у вас є надіятися, що я підпишу цю брехню? Мовчите?.. У вас весь час один козир — Русанова вважають зрадником і ворогом

народу по той бік фронту! Нехай вважають. Але ви про-
рахувалися. Русанов не з тих, щоб мстити своїм справж-
ньою зрадою! Щоб ви в цьому ще раз переконали-
ся...— капітан розірвав текст присяги й говорив далі: —
Я приймав присягу тільки один раз. Це присяга на
вірність Червоній Армії. Я не відступлю від неї, навіть
якщо зараз мені доведеться померти. Так що...

— Сволото! — заволав Сахаров нелюдським голосом.

— Тепер крапки над «і» поставлені,— сказав Руса-
нов, викинувши у вікно шматочки паперу.

— Крім останньої,— сказав начальник школи.— Тебе
розстріляють або повісять...

Русанов обернувся і вийшов. Слова пісні раптом обі-
рвалися. У гучномовці загуло, а потім заверещало, як
буває, коли патефонна голка сповзає з грампластинки.
Почувши «ге-е» низьким басом і дискантом «у-у-і-і...»,
Русанов посміхнувся.

«Що ж... Тепер будемо чекати останньої крапки над
«і»,— подумав він.

В'ЯЗНИЦЯ ТЕГЕЛЬ

...Люди, котрі ділили з капітаном Русановим го-
ре, муки і шматочок хліба чи картоплину в німецьких
катівнях, після війни обізвалися. Їх врятувала Червона
Армія від смерті. Серед цих людей був і колишній вчи-
тель, а потім радянський офіцер, який попав у полон,
Михайло Іконников. Послухаємо ж його розповідь...

«З капітаном Русановим я зустрівся навесні тисяча
дев'ятсот сорок четвертого року у тюрмі Тегель. У цій
берлінській катівні були ув'язнені люди різних націо-
нальностей, у тому числі й німці, котрих звинувачували
у підривній діяльності проти третього рейху. Окремих
в'язнів, які були в гестапо на особливому обліку, тримали
у камерах-одиночках. Такий був і мешканець камери
номер шість на першому поверсі Олександр Русанов.

Я сидів у камері на четвертому поверсі і бачив Руса-
нова, коли той підтягувався до ґрат, бо наші камери
були навпроти різних пе-подібних крил в'язниці. Руса-
нова майже щодня виводили на прогулянку під нагля-
дом унтер-офіцера, і його бачили всі в'язні, вікна камер
яких виходили на подвір'я тюрми.

В ту весну на Берлін часто налітала авіація союзників. Під час повітряної тривоги вся охорона тюрми ховалася в льохах. У такі години Русанов, притулившись до заграбованого вікна, співав. Я відчував, що ця людина жила піснею, вкладаючи в неї свою душу.

Під час чергової переклички я почув розмову. Двоє розмовляли по-російськи. Голоси обох я пізнав — розмовляли капітан Русанов і в'язень із третього поверху, татарський поет Муса Джаліль, керівник підпілля у татарському легіоні. Я зрозумів, що обидва вони вже добре знайомі, бо балакали не про дрібниці.

— Але зрозумій, Мусо! — заперечував Русанов. — Знайдуться люди, які повірять фальшивці, і тоді в їхніх очах я — зрадник. Яке страшне слово!

— Так, капітане. Тобі неймовірно тяжко. Вірю. Сам у такому становищі. Співчуваю. Та що вдієш! Одне скажу: у брехні короткі ноги. Наші потім розберуться.

— Твоя правда... — Русанов на хвилюку замислився, а потім вів далі: — Ех, дістатися б до тих підлих писак-власовців... Як мух, передавив би! Нема у них ні честі, ні совісті. Продажні тварюки... — і капітан вилаявся.

— Не варто так хвилюватися! Нерви ще придатяться. Яюсь переживемо й цю підлість, — сказав заспокійливим тоном Муса Джаліль.

Я був до глибини душі вражений мужністю цих двох товаришів, їхньою вірою у людяність інших. З деякими віршами Муси Джаліля я познайомився, ще коли вчився в інституті. Особливо мені запам'ятався «Льодохід».

Минали дні й тижні. Налюти авіації посилювалися, і тюремники не лише ховалися самі, а й зганяли нас із верхніх поверхів в'язниці в нижні. Однієї ночі під час бомбардування нас почали поквалливо розміщувати внизу. Я зупинився біля камери номер шість. Наляканий вибухом, підсліпуватий вахтман відчинив тремтячими руками двері цієї одиночки.

Заскрипіло в темряві ліжко. Це підвівся «господар». Моєму здивуванню і радості не було меж, коли я почув знайомий голос:

— О! Привіт, друзі! Яким вітром занесло вас у мою келію? Не ждав, що доведеться приймати гостей, бо цей «номер люкс» закріплений тільки за мною. Іншим його відвідувати суворо заборонено. Розміщуйтеся!

— Капітан! — вигукнув я і помацки потягнувся до нього.

Русанов міцно обійняв мене.

За ці хвилини ми поріднилися так, ніби знали один одного роки. З вікна своєї камери я бачив капітана завжди бадьорим, упевненим. Через нього настрій передавався й іншим в'язням. Зараз же, стоячи поруч з Олександром Дмитровичем, я зрозумів, як нелегко у нього на душі і як міг він це утаювати од в'язнів, які бачили його з вікон.

Наша зустріч у камері номер шість обійшлася дуже дорого вахтманові. Тюремника спровадили в штрафну роту. Під час нових нальотів чергування біля шостої камери на першому поверсі начальство тюрми посилило, і до капітана Русанова більше ніхто з нашої підпільної групи не потрапляв.

Але капітан Русанов, як і раніше, був наш друг і наставник. Із ним ми спілкувалися з допомогою записок, які передавали прибиральники, не припинялися розмови й через ґрати. У капітана я навчився, як триматися на допитах, як проводити час у камері-одиночці, щоб він не здавався таким тоскним, похмурим і нескінченним.

Після допитів у гестапо я розповідав Русанову про хід слідства, і він давав поради, казав, що треба заперечувати всі звинувачення, заплутувати слідство, а дізнавшись, що я знаю німецьку мову, порадив утаїти це від слідчих.

— Вони дадуть тобі перекладача, а це збереже твої сили під час допиту. Я в цьому сам упевнився. До кінця допиту мій слідчий вимотувався, а я зберігав сили, був напоготові будь-якої миті і ніяке підступне запитання не заставало мене зненацька. Придивися, Михайле, коли тобі попаде перекладач-емігрант, як мені, тоді тобі повезло. У деяких емігрантів усе ж залишилося щось російське. Можливо, він сам хоче врятувати свою шкуру. Не знаю. Але емігрант не був схожий на пігмеїв Сахарова, Зикова. Дивись, звичайно, по обстановці. Але мої поради, може, й пригодяться тобі! — повчав мене Русанов під час однієї розмови.

Ці розумні поради я пригадую із вдячністю. Я виграв час, слідство затяглося і, можливо, це мені допомогло, що я залишився живий і через чверть віку розповідаю

про нашого славного, милого, мужнього і незабутнього капітана Русанова.

Своєю поведінкою, витримкою, зовнішнім виглядом капітан Русанов викликав захоплення не лише у в'язнів, його поважали і побоювалися навіть вороги. Особливо після того, як капітан схопив за барки надто вже вірно-підданого гестапівця вахтмана й викинув його зі своєї камери. Вахтман хотів зробити в камері обшук. Після цього сталася бурхлива розмова Русанова з начальником тюрми. Наш капітан сказав, що він не дозволить нікому принижувати гідність радянського офіцера. Після цього його не чіпали й не карали за порушення тюремного режиму. Русанов знав, що тюремники несуть відповідальність за життя підлеглих в'язнів і, перебуваючи на особливому становищі, вмів використовувати це в своїх цілях. Ось чому в умовах такого тюремного режиму Русанов часом міг утнути таке, за що інших в'язнів негайно б розстріляли.

За тиждень до Першого травня чимало в'язнів через коридорного прибиральника Миколу отримали після ранкової прогулянки посилок: по дві-три варені картоплини. На обгортці було написано російською мовою: «Привіт, друзі! З великим святом! Тримайтеся!»

Це привітання написав Русанов. Але ми були здивовані іншим — де дістав він варену картоплю?..

У ніч напередодні Першого травня на подвір'ї тюрми раптом пролунав постріл. Вся охорона сполошилася, бо стріляв вартовий. Уранці ми дізналися, що вартовий помітив дим з камери капітана і вистрілив. Начальник тюрми негайно викликав Русанова й зажадав від нього пояснень.

— Нічого особливого, — відповів Русанов. — Я ось уже два тижні варю картоплю і передаю друзям...

Начальник тюрми, оберст, був приголомшений.

— Звідки картопля? Як ви примудрилися, капітане, варити?

Русанов не збирався утаювати таємниці цієї по-справжньому партизанської операції. Якихось двох-трьох хвилин, поки конвоїр викурить цигарку, погріється на весняному сонці, було досить, щоб Русанов, стрибнувши у яму поблизу їдальні, набирав у кишені картоплі. Конвоїр грівся на сонечку, а Русанов уже витирився, стоячи біля нього. Потім капітан дістав бляшану банку з-під консервів, знайшов шматочок дроту і змайстрував спі-

раль. Того ж дня у його камері запрацювала електроплитка. Вночі капітан варив картоплю, а вдень відсипався.

Тієї ночі капітан міцно заснув. Дно банки прогоріло, спалахнули німецькі й власовські газети, повалив дим. Русанов прокинувся, коли вахтмани, відчинивши двері, облили його холодною водою і загасили пожежу.

Оберст, вислухавши пояснення Русанова, несамовито закричав на вахтманів:

— На фронт! На фронт вас, тварюки!

Вахтмани тіпалися від страху. Русанов спокійно підтакнув:

— Правильно, пане оберст! Вашим тюремникам не завадило б понюхати пороху. Але в цьому випадку вахтмани не винуваті. Це я сам!..

— Партизан! Донерветер! — вилаявся оберст і витер спітніле чоло.— Це все ваші вибрики, капітане! — Раптом начальник тюрми зареготав: — Майн гот! Фабрика-кухня в камері-одиначці! — Оберст дістав пачку цигарок і віддав їх Русанову.— За російську кмітливість!

Русанов забрав цигарки і роздав товаришам. І хоч ті цигарки були з ерзац-тютюну, все ж ми курили їх із насолодою і від душі сміялися над вахтманами і оберстом.

Як завжди, так і вранці Першого травня, підтягнувшись до ґрат, я подивився на тюремне подвір'я. Зеліла трава між камінням. Щебетали пташки. Раптом я почув знайому пісню:

Утро красит нежным светом
Стены древнего Кремля...

Це співав капітан Русанов. Він часто зустрічав ранок якоюсь піснею.

— Привіт, капітане! — гукнув я.

— З Першотравнем, Михайле! Зі святом вас, друзі! — відповів Русанов і, відкашлявшись, продовжив: — Кипучая!..

— Могучая!..— гукнули ми з вікон.

— Никем не победимая, страна моя, Москва моя!..— вже лунало з третього, четвертого поверхів.

До горла підкочувався клубок. На рукав тюремної піжами впала сльоза. Мій душевний стан у ті хвилини можуть зрозуміти до кінця тільки люди, які поневірялися на чужині.

За кілька годин нас вивели на прогулянку. Ми, радянські полонені, в'язні тегельської тюрми, добре знали один одного і на прогулянці завжди трималися разом. Серед нас були і підпільники з групи татарського поета Муси Джаліля. Більшість в'язнів-іноземців потай від охорони вітали нас. Із вікон багатьох камер нам махали руками.

Цього дня ми дізналися, що фашистських окупантів уже витурили з Криму. Новина була справжнім святковим подарунком усім в'язням Тегеля. Хтось півголосом подав команду:

— Твердіше крок!

І ми, немов на параді, стали йти в ногу. На все подвір'я пролунало:

— Хай живе Перше травня!

Всі, як один, повернули голови на голос. Це вітав нас із вікна шостої камери капітан Русанов. Ми бачили, як він притиснувся до ґрат і усміхався.

— Сміливіше, друзі! Уже дрижать стіни третього рейху! Скоро перемога! Буде свято на нашій вулиці!

Розлючені охоронники кинулися бити нас і заганяти по камерах.

У камері я розгорнув пакетик, переданий мені одним іноземцем під час прогулянки. В ньому було три цигарки, шматочок хліба і обривок сірого паперу. «Дорогий друже! Вітаємо зі святом Першого травня!..» В цю мить клацнув замок. Настав час виносити парашу. Це зробив я. У коридорі зупинився. Тут стояв Микола-прибиральник. Поки охоронник відчиняв сусідні камери, Микола пошепки сказав мені:

— У параші буде згорток від Русанова. Потім передаси сусідові...

За півгодини я взяв чисту парашу і поставив у камеру. Двері зачинились. Коли в коридорі стихли кроки, я підняв кришку. На дні лежав пакет. Це була німецька газета. Розгорнув її і очам не повірив: між сторінок вкладаєна «Правда».

Перехопило дух, затремтіли руки. Важко розповісти про моє почуття. Як важливо розуміти, що живе й бореться наше підпілля. Газета ж надійшла з підпільного комітету. І Русанов з величезними труднощами зумів дістати цю газету через німецьких комуністів.

Жадібно я став читати «Правду». На першій сторінці опублікований наказ військам, які оволоділи фортецею

і містом Очаковом. А на четвертій сторінці вірш про нас, військовополонених:

Мы идем все вперед днем и ночью,
Нам одна только мысль дорога:
Чем быстрее наш шаг, тем короче
Пытка братьев в застенках врага!

Так. Це написано про нас, «братів у катівнях ворога». Батьківщина не забувала про тих, хто мучився у фашистському полоні. Я перечитував кожен рядок по кілька разів. Про нас не забули!

Увечері розносили ерзац-кофе. Мені пощастило передати газету товаришу в сусідню камеру.

На цьому Першотравень у тегельській в'язниці не скінчився. За кілька хвилин до сигналу «відбій» капітан Русанов влаштував концерт. Він співав «Священную войну», «Стеньку Разина», «Катюшу». Пісню підхопили в'язні росіяни, татари, чехи, поляки й німці. Тої ж ночі за співи нас жорстоко побили, а десятки товаришів понали в карцер. Дізнавшись про це, Русанов наступного дня оголосив на знак протесту голодовку. Тюремне начальство, яке ще намагалося інколи загравати з полоненим ад'ютантом генерала Строкача, змушене було достроково випустити в'язнів із карцера.

Ось так ми й зустріли свято трудящих усіх країн. Перше травня. Душею нашого свята був капітан Русанов...

Джаліля і його товаришів фашисти вивезли з тюрми на страту. Цією звісткою Русанов був приголомшений до відчаю, і я вперше подумав, що завжди впевнений у собі капітан заподіє собі смерть.

А наприкінці серпня тисяча дев'ясот сорок четвертого року я випадково зустрів Русанова в коридорі тюрми. На його руках, на обличчі не було живого місця. Шоки запали. Сірі очі ховалися у глибоких западинах під рівними, широкими темними бровами й високим чолом. Капітан поглянув на мене й усміхнувся.

— Коли залишишся живий, сповісти моїм рідним і генералові Строкачу про мою долю. Тут і мій кінець... — прошепотів Русанов.

— Скажу твоїм удома і Строкачу, Сашо, якщо...

— Розкажи всім, як боролися навіть там, де нема можливості боротися, і гинули радянські люди за мурами гестапівських тюрем...

— Розкажу, Сашо, якщо...— обіцяв я.

Він дістав з-за пазухи блокнот і подав мені.

— Це твої вірші? — запитав я схвильовано.

— Ні. Це вірші нашого покійного друга Муси Джаліля. Бережи блокнот, як зіницю ока. Якщо тебе поведуть до розстрілу, передай вірній людині, другові, щоб після війни переслав вірші Муси до Москви або в Казань. Це моя просьба і мій наказ!..

— Передам, одішлю, якщо... мене не уб'ють,— мовив я, витираючи сльози.

— Хочу вірити, що ти житимеш. Зволікай слідство, плутай карти гестапівцям. Головне — виграти час... Прощавай, мій друже! Кріпись...

Русанов підморгнув і з піднесеною головою гордо пішов до своєї камери, наспівуючи пісеньку, що була в нас ніби позивним:

Жил отважный капитан,
Он объездил много стран...

Наступного дня капітана Русанова вивозили з тегельської тюрми. Всі в'язні притулилися до ґрат. Охоронники вели капітана через подвір'я в'язниці. Ми чули, як лунали на бруківці його кроки. Раптом капітан зупинився і гукнув:

— Друзі! Мене везуть звідси! Тримайтеся! Перемога наша не за горами! Смерть німецьким окупантам!..

Це були останні слова, почуті в'язнями тегельської тюрми від нашого Русанова. Більше нікому з нас не довелося з ним зустрітися на довгій і тяжкій життєвій дорозі!..»

ЗАКСЕНХАУЗЕН

...Із загратованого віконця тюремної машини Олександр Русанов дивився на світ, що простелявся понад дорогою. Вздовж шосе стояли сірі кількоповерхові будинки й котеджі. А біля них зачахлі, мабуть, від їдко-го диму і теж неначе сірі сосни. Від недавнього дощу сіріла смуга бетону автостради. Мчали назустріч, вихоплюючись із сірої мряки, «опелі» й «мерседеси».

А ось і довжелезна, на кілька кілометрів колона виснажених людей у сіро-смугастих піжамах і беретах.

В'язні, супроводжувані вигуками конвоїрів, ударами в спину й пострілами, підтюпцем біжать, напружуючи свої останні сили.

Русанов знає, куди женуть в'язнів. Хвилину тому «чорний ворон» проїжджав мимо металургійного заводу Кайзера в Оранієнбаумі, а недалеко в Хьоннісдорфі літакобудівний завод «Хейнкель», а ще поблизу цегельний завод. На ці підприємства і поспішає ця найдешевша в людській історії робоча сила, яку привезли в Заксенхаузен фашистські політики й фабриканти.

Треба квапитися і в дорозі, коли наказують, і на роботі, бо інакше смерть від кулі на місці або катування в таборі. Смерть тут чекає на кожного й кожному мить. Але кожному хочеться прожити зайву хвилину, і тому кожен у цьому тисячному натовпі біжить під вигуки есесівців.

«Люди... Люди...— тяжко зітхнув Русанов і притулив до обличчя сковані кайданами руки.— Вони хоч разом, вони хоч мають можливість говорити між собою...— дивився він співчутливими очима на натовп нещасних.— Хоч би тут не потрапити в одиночку! А може, тут зразу смерть?..»

І все-таки у Тегелі він не був самотнім, хоча й сидів у камері-одиночці. У нього були друзі — Муса Джаліль, Рушад Хусамутдінов, Михайло Іконников, Микола з України і англійський пілот, з яким він зустрічався, коли їх обох виводили на прогулянку. Щоб краще познайомитися з ним, Русанов навчався через ґрати англійських слів від Іконникова і незабаром уже міг сказати англійському пілоту: «Ти наш друг. Дай, будь ласка, цигарку. Дякую. Скоро буде перемога. До побачення». Англієць справді був другом і не раз передавав Русанову продукти для ослаблених російських військовополонених. Англійські полонені через Червоний Хрест отримували посилки з харчами і тому могли трохи допомогти росіянам, для яких організація Червоний Хрест фактично не існувала і які були приречені тільки на тюремний пайок.

В Тегелі Русанову доводилося зустрічатися з небагатьма в'язнями-патріотами. Зате його самого знали сотні людей. Вони бачили капітана на кам'яному подвір'ї, у супроводі унтера, з орденом бойового Червоного Прапора на гімнастерці, чули його пісні, знали про його «картопляну операцію». Для багатьох в'язнів різ-

них національностей Сашко був і порадником, і заспівувачем пісень, що хитали мури тегельської тюрми, підіймали дух побратимів по нещастю, без якого людина не живе, а скніє. Та як ще він міг боротися з фашизмом? Міг тільки протиставити їм самого себе, свій дух, свою гордість, своє самолюбство, про що так піклувався Мюллер під час допиту. Однак Мюллер під «самолюбством» мав на увазі помсту Радянській державі за те, що там Русанова вважають ворогом народу, а гордий Русанов не зміг утаїти своєї ненависті до фашистів і власовців. Хоч міг прийняти присягу Власову, а в душі залишитися вірним присязі Червоній Армії. Він же працював чекістом і знає, що заради майбутньої перемоги, удару по ворогові, можна удати, що ти згоден із ворогом, що ти схиляєшся перед його силою, що ти зневажаєш своїх за кровну образу й за інші гріхи, які можна завжди знайти, коли тільки цього захочеш. Але в останню хвилину в Дабендорфі Русанов не зміг зіграти ролі перевертня. Така його вдача. І капітан сказав: «Присягу я приймав тільки один раз. Це присяга на вірність Червоній Армії...» І з того часу Олександр Русанов став не просто військовополоненим, а політичним злочинцем для третього рейху і власовського командування. Після того інциденту в Дабендорфі — шість місяців Тегеля, а тепер його чекає «комбінат смерті» Заксенгаузен.

Років сім тому тут була дачна місцевість. Та в 1936 році Гітлер і рейхсфюрер Гімmlер пригнали сюди на каторжні роботи тисячі політ'язнів, які й спорудили концентраційний табір. Це був не звичайний табір, а показовий. Тому й був під самим Берліном. В Заксенгаузені гітлерівці розробляли і випробовували на німецьких комуністах усі засоби знищення людей. Від катувань, куль, на шибеницях, від отруєння газами тут загинули тисячі німецьких антифашистів. Це була також підготовка гітлерівців до агресивної війни проти народів Європи й Радянського Союзу, в якій Гітлер розраховував знищити, спопелити мільйони військовополонених і вивезених з чужих країв мирних жителів. Засоби, методи й досвід фашистських катів Заксенгаузену 1937—1939 років незабаром були перенесені на всі концентраційні табори третього рейху.

Про все це знав Русанов і в Лютцені, і в тюрмі Те-

гель. Тепер цей зловісний Заксенхаузен уже поруч. «Чорний ворон» звернув з шосе і, стишивши хід, зупинився перед залізною брамою, яка була втиснута у дво-поверховий флігель, що підіймався над кам'яним муром. У тюремника, що супроводжував Русанова з Тегеля, перевіряли документи. А Русанов задивився на годинника, що височів над флігелем, неначе шпаківня. По берлінському середньоевропейському часу було без кількох хвилин вісім. Сірий дах. Сірі стіни флігеля. Сірі готичні літери, якими виведено над брамою: «Шуфтзгафтлагер». Над стіною ще височіли залізні стовпи з колючим дротом, що тримався на ізоляторах.

Машина заїхала на подвір'я табору і зупинилася. Русанову наказали вийти.

Тримаючи сковані руки поперед себе, Русанов зіскочив з кузова й поглянув навкруги.

Довкола величезного подвір'я віялом розташувалися довгі й приземисті сірі бараки. Русанову ці бараки здалися величезними домовинами з забитими кришками. Цих домовин з сотня, і в кожній в'язнів, мабуть, як оселедців у бочці.

Русанов здригнувся, побачивши ще одну колону в'язнів. Майже всі дивились на нього здивованими поглядами. Щось було схоже на парад, який зненацька почав приймати капітан Русанов в уже потертій, дірявій, але все-таки своїй формі. Русанову хотілося крикнути в'язням: «Тримайтеся, товариші! Перемога буде за нами!» Але ж це знають і вони, бо в кожного з них на рукаві нашитий червоний трикутничок — знак, що це в'язні політичні.

— Наші визволили Мінськ і Вільнюс! — раптом вигукнув Русанов. — Ідуть до їхньої Пруссії!..

Сотні рук здійнялися вгору після цих слів. Конвоїри стали бити в'язнів прикладами в спину, а есесівець, який супроводжував Русанова, грізно гукнув:

— Марш! Туди! — показав він до кам'яної стіни. — Стій!

Русанов оглянувся. В ту ж мить есесівець ударив палицею по голові так, що в очах застрибали іскри. Сашко поточився, але не впав.

— Стояти! Не рухатися! А то знову — по голові! — наказав по-німецькому есесівець.

Русанов втупив очі в кілька цеглин у стіні. «Що гади

ще хочуть від мене? Чому не розстрілюють? Не вішають?.. Невже не можна було прикінчити мене в Тегелі?..»

— Не рухатися! А то палицею...— попередив есесівець спокійним, зверхнім голосом, ніби майстер на роботі свого учня.

«Виродки роду людського! — кипів гнівом Русанов.— На свою чорну роботу катів вони дивляться, як на звичайнісіньку, знаходять у ній вдовolenня, а деякі навіть натхнення...»

Скільки йому ще стояти? Годину?.. Дві?.. Чи кожен тут в'язень піддається такій екзакуції у першу годину перебування, чи тільки обрані? Сісти б. Чи власти на землю, сіру від диму, що валує з труб крематорію. Власти не можна. Есесівець, котрий стовбичив з палицею позаду, повторював:

— Стояти!

Щоб який забути своє приниження, Русанов думав про далекий, неначе сон, рідний Тім. Перед його очима на цегляній стіні, мов на екрані, поставали обличчя матері, батька, сестер, братів, дідуся Увара, зятя Гатілова. Чулося схлипування матері над убитим батьком. А потім Сашко відчув на собі погляди докірливі, здивовані, розгублені. «Ти, Сашо, в полоні?..» І тільки мати дивилася на нього просто, співчутливо, знаючи, що «у житті, як на довгій ниві...»

— Стояти, а то...

— Кругом! — раптом почувся владний голос.

— Кругом! — продублював цю команду солдат-охоронець.

Русанов обернувся. Перед ним стояло двоє високопоставлених офіцерів-есесівців — сам штандартенфюрер і гауптштурмфюрер СС. Перший — низенький, огрядний — був комендант Заксенхаузену Антон Кайндль, другий — стрункий, усміхнений, самовдоволений — начальник табірної в'язниці «Целленбау» Курт Еккаріус. Комендант Кайндль розглядав Русанова через темні окуляри.

— Бандит-партизан! — сказав комендант Заксенхаузену, і до Еккаріуса.— Вперше бачу російського партизана-офіцера. Ви, Русанов, ще потрібні моему колезі штандартенфюреру Мюллеру, і тому ваше місце не в бараці, а під опікою нашого славного гауптштурмфю-

рера Еккаріуса,— кивнув шеф табору на начальника тюрми, одна назва якої примушувала тремтіти в'язнів.

Еккаріус стукнув закаблуками і привітно схилив голову перед Кайндлем, а потім звернувся до Русанова:

— Капітан мусить пишатися, що він не з тисячами інших.

— В ізолятор! — наказав Кайндль.

— А потім у «Целленбау»! — додав гауптштурмфюрер Еккаріус і потер руки.

На обличчі Еккаріуса — злорадна самовдоволеність. Цей есесівець ставав веселішим, коли в його розпорядження потрапляв новий в'язень. Якщо перший комендант Кайндль бував у таборі нечасто, приїздив тільки на показові страти, на масове биття в'язнів чи ще на якийсь новий експеримент у галузі смерті чи навіть медицини для потреб гітлерівських професорів, то Курт Еккаріус майже весь час у таборі. Він любить стежити, як мучаться в'язні, як вони вмирають. А ось з капітаном Русановим гауптштурмфюреру доведеться мати трохи інші стосунки. Радянського капітана треба катувати не заради спортивного інтересу, як це робить Еккаріус над сотнями в'язнів, а для того, щоб розв'язати йому язика. Екземпляр цей капітан! Змінив уже третю в'язницю і не розколовся. Що від нього хочуть?.. Тепер двічі на тиждень його буде допитувати слідчий Вольф, а гауптштурмфюреру Еккаріусу треба щоразу готувати «фізично» і «морально» Русанова до допиту.

— До зустрічі, капітане! — сказав Еккаріус незлим голосом.— Ми ще з тобою попрацюємо...

«Ми ще з тобою попрацюємо...» Так говорив гауптштурмфюрер Еккаріус, ніби мова йшла про якусь спільну роботу, службу німецького і російського капітанів. І вони «працювали» систематично, протягом двох місяців. Систематично і дещо по шаблону. Новинки Еккаріус боявся застосовувати, бо тоді у смерті Русанова він буде винен. Нащо йому зайва відповідальність! До того ж цей настирливий Вольф аж з шкіри пнеться, хоче вирвати з капітана якихось визнань.

Систематично і по шаблону. Як і сьогодні...

Троє есесівців підвели капітана Русанова до залізного гака, що звисав з коліщати, як знак запитання. Двое

вивернули назад полоненому руки, зв'язали їх. Третій узяв гак. Потім зачепили гак за вузол, яким зв'язані руки, і стали підвішувати тіло. Олександр заскрипів зубами, тамуючи біль.

Запаливши цигарку, Еккаріус спостерігав за в'язнем, тихо примовляючи:

— Поскрипи... Поскрипи... Це ти міг слідчого втомити, а мене тобі не вдасться. У мене є час і ніяких визнань від тебе мені не потрібно...

Гауптштурмфюреру Еккаріусу справді було байдуже, що хочуть від капітана на другому році полону діячі з гестапо чи абверу. Він мав насолоду, що бачив, як кривився у муках цей капітан — і все. Еккаріусу навіть було жаль слідчого Вольфа, що той у якусь середу або п'ятницю, мабуть, не дочекається капітана Русанова на допит.

Еккаріус подав знак рукавичкою, і кати підняли з допомогою лебідки гак ще вище. Знову скрегіт зубів. І знову невинна посмішка на вустах в Еккаріуса.

— Поскрипи ще... Знаєш, капітане, щоб не так боліли руки й плечі, перенесемо частину випробувань на спину...

Русанов дивився на Еккаріуса очима, налитими кров'ю, і безперестанно шепотів, наче молитву:

— Кате проклятий! Кате проклятий!

Русанову здавалось, що він — це вже й не він, бо тіло його часом ніби лишалось байдужим до нестерпних мук. Це від того, що він угамовував страждання своїми гарячими, як і його сльози, думками. І тому Русановим він був тільки духом, ідеєю.

«Усміхайся, проклятий кате!.. Прийдуть наші, і ти ще не так усміхнешся перед шибеницею...»

З'явився рядовий есесівець з оберемком хворосту і поклав дубці біля ніг Еккаріуса.

— Це не звичайні різки, а з горіхового дерева. Цінне дерево! Пишайся цим, капітане! — теревенив монотонним голосом Еккаріус. — Хворостини з горіху пружні, не ламаються, довго служать...

Русанов знав, що ці дубці таки служать довго, бо вони вимочені в крові.

— Чи, може, виручиш слідчого Вольфа? Скажеш те, що він хоче від тебе? — звернувся до в'язня начальник «Целленбау».

— Що я можу знати, коли вже рік у вас, а наша армія стукає у браму вашої Пруссії? — нарешті вигукнув Русанов.

— Це ж я говорю і пану Вольфу, а він вперто домагається від тебе визнать... Мені жаль пана Вольфа, що у вас нема з ним спільної мови. А ось ми разом спрацювалися!.. — і Еккаріус махнув рукою.

Русанова опустили на цементну долівку, а потім поклали на широку лаву, на якій, мабуть, наскрізь просочилася крізь дерево кров. Оголили спину. У повітрі затьохкали дубці.

— На вибір, капітане! — звернувся ввічливо Еккаріус до своєї жертви. — Якою мовою ти хочеш, щоб рахували удари? Російською? Французькою? Англійською? Польською? Чеською?.. Чи, може, японською?.. На жаль, в'язнів-японців у нас нема. Китайців теж... Сьогодні 25 вересня. Отже, отримаєш двадцять п'ять ударів. Мовчиш?.. Гм... Тоді ми приведемо сюди інтернаціональну команду з 25-ти. Кожен арештант буде лічити удари своєю рідною мовою. Справді — ідея! Інтернаціоналізм у дії! Ха-ха!..

«Ух, кате проклятий! Невже ж тобі своєю смертю доведеться умирати? Та я б загинув цієї ж миті, аби тільки тебе, твого Кайндля, твоїх Кальтенбрунера, Мюллера і Гімлера з Гітлером повісити в цьому ж Заксенхаузені, коли прийдуть сюди наші!.. Але ні зойку, ні крику ти від мене не почувеш!..» — повторював у думці Русанов.

Незабаром з'явився гурт в'язнів, одягнених у піжами, з п'ятизначними номерами на куртках. Двадцять п'ять їх чи менше Русанов не знав. Однак бачив по обличчях, що люди ці були різних національностей. О! Як хизувався армійський покидьок перед нещасними синами європейських народів, яким судилося потрапити під окупацію гітлерівської армії. Еккаріус пройшовся перед ними, у начищених до блиску чоботях, у накрохмаленому білому комірці з-під есесівського кітеля, неначе бог.

— Будете співати «Інтернаціонал»? — запитав у в'язнів гауптштурмфюрер. — Гм... Не будете? Серед вас є ще й англійський лорд, чеські крамарі і французькі лихварі. Цей росіянин — інтернаціоналіст. Він хоче, щоб ви всі рахували удари. Якщо хто помилиться, обмовиться,

тому двадцять п'ять штрафних ударів. Ще хотів цей руський, щоб кожен з вас бив його особисто. Пролетарська солідарність. Угу... Лорд іншого класу і бити не може! — знущався, як тільки міг, Еккаріус і мав у цьому насолоду.— Та я вам і не довірю. Удари ваші безсилі. Будете тільки рахувати... Увага! Почали!

Біль у руках тепер став не таким різким. Зате спина... Ніби по ній пройшовся вогонь раз, удруге, втретє... А потім Русанов припинив рахувати. За нього це робили в'язні, зігнані Еккаріусом на це видовище. Хочеться пити, і Сашко облизує з губ солоний піт і говорить сам до себе: «Ні. Далі так не можна. Треба все це кінчати. Годі!..»

— Туенти файв! — сказав англієць, котрого Еккаріус величав лордом, відрахувавши останній удар.

— Дякую! — з іронічною ввічливістю промовив Еккаріус і махнув рукою солдатам охорони, щоб ті одвели геть цей натовп.

— Вставай! Сеанс закінчено! — наказали Русанову.

Він ледве тримався на ногах. Щоб не дивитися у вічі Русанову, Еккаріус заклопотано став виймати годинник. Який не хоробрий гауптштурмфюрер серед нещасних в'язнів, а погляду радянського капітана страшисться. Може, в тому погляді він бачить своє майбутнє, свою зустріч з представниками Контрольної Комісії, з прокурорами, суддями після закінчення війни?..

У супроводі солдатів охорони капітан Русанов прийшов до в'язниці. Там його передали тюремнику Паксу, якого теж ув'язнили гітлерівці як політичного і який виконував функції вахтмана. Пакс співчутливо ставився до Русанова. Та й не тільки Пакс. Нещодавно наглядачем біля камери № 5, у якій сидів Русанов, був Отто Гопман, старий німець з червоним трикутничком на грудях. Отто був комуністом, поневірявся вісім років по фашистських концтаборах і подружився з капітаном Русановим. Гауптштурмфюрер Еккаріус, пронюхавши про відносини капітана з Гопманом, перевів останнього на завод, а до камери Русанова приставив старого, мовчазного, завжди з похнюпленою головою Пакса.

Пакс, як і здогадувався Русанов, був теж членом підпільної організації, як і Отто Гопман. Русанов мав зв'язок через Гопмана з керівниками підпілля. Але що з того?.. Що може вдіяти підпілля у цьому пеклі?.. Хіба

що підбадьорювати слабких духом? Втеча тут неможлива...

«Нащо таке життя?» — карався думками Русанов. Він озирнувся. Пакса вже не було. Потім його погляд сковзнув по загратованому вікні, над яким звисала штора, яку спускали на час повітряної тривоги. Одірвав мотузок. Штора упала додолю. Намотавши на руки шнур, Русанов спробував його міцність, а потім... А потім прив'язав один кінець до ґрат, а з другою зробив зашморґ.

«Все! Бути цій ганебній смерті! Іншого виходу немає. Нема!» — у відчаї подумав Русанов і накинув петлю на шию.

Так. Це кінець... Мотузок зсуканий удвічі, повинен витримати. Ще мить — і смерть...

Та гауптштурмфюрер Еккаріус був штурмовиком з дванадцятирічним стажем і нутром відчував, що після останнього сеансу перед допитом капітан може скоїти з собою щось зле. Він не відходив від дверей, придивлявся у щілину й прислухався. Еккаріус відчинив двері і підскочив вчасно, ножем перерізавши мотузок.

— Не годиться так, капітане! Не залишайте мене без наступної бесіди з вами. Пакс!.. Принеси зараз же капітану гарячого супу з «перчиком»...

Відтоді Еккаріус і слідчий Вольф вирішили підсипати в юшку капітанові наркотики для підняття тонусу після фізичних катувань.

ЦЕ — КІНЕЦЬ

І цього разу капітан Русанов повернувся з «особливої обробки» за методою гауптштурмфюрера, ледве переставляючи ноги. У камері він упав на відкидне ліжко і застогнав.

Лице його, хворобливо бліде, загострилося, а колись же воно пашіло здоров'ям, рум'янцем. Шоки запали. Став довшим і наче загнувся ніс. Пальці машинально обмацували це вимучене обличчя, немов були не його, а сліпого пальці.

— Хто там?

— Я, капітане... супу приніс з «перчиком», — сказав

тюремник сумним голосом.— Хотів замінити, але за мною слідкували, аж поки я не прийшов сюди...

Русанов дивився тупим поглядом на казанок, з якого парувало, від якого пахло гнилою картоплею і капустою.

— Давай,— простяг руку капітан.— З «перчиком» то з «перчиком». Замість коньяку і шнапсу...

— Я по тюрмах з 1937 року,— сказав Пакс.— Всього набачився, сам пережив чимало. Але не пригадую, щоб кати з такою педантичністю ламали людину фізично, а потім підтримували її «морально» наркотиками. Чому вони вас так мучать? Ви ж у Гітлера не стріляли?..

— Не знаю, Пакс. Мабуть, я комусь з високих гестапівців і есесівців сподобався. Може, мене хтось з них програв у карти? Може, хто бився об заклад, що заставить мене сказати те, що хочуть вони почути від мене? Хіба я можу знати? Одне ясно, що вбивати чи страчувати, як інших, мене ще не хочуть...

Він почав їсти бурду і, ніби виправдуючись, сказав:

— Вже звук до їхнього маку, що підсипають у юшку. Мабуть, це зілля й утримує інколи мене на ногах.

— Погані ваші справи, капітане,— похитав співчутливо головою старий Пакс.

— Вірно. З цим треба кінчати! — погодився Русанов, тяжко зітхаючи.

— З чим кінчати? — не зрозумів Пакс.

— Ну, ось з цією юшкою...

— Але ж вам іншої не дають...

— Іди, Пакс, бо ще влетить тобі за розмови зі мною!..

Пакс вийшов, за ним заскрипів засув на важких дверях.

Русанов повільно сьорбав теплу бурду. Ні смаку, ні апетиту він не відчував, немов зовсім був не голодний. В такі хвилини його думки починали витати в хмарах. Уявлялися зустрічі з рідними, з товаришами по партизанському штабу, який дошні такі цікавить уповноваженого гестапівця Вольфа, котрий сьогодні буде його допитувати. Олександр знав, що есесівці підсипають до їжі наркотиків перед допитом. Сподівалися, що коли не допоможуть фізичні катування, то мусять зламати його волю наркотики. Це зілля збуджує організм. Русанову після такого супу хочеться говорити, навіть декламувати.

Йому хотілося розповідати... Та не про те, що хоче взнати гестапівець Вольф, який приїздить сюди кожну середу і п'ятницю. Не про те. В нього був малесенький блокнот, олівець. Не бракувало й часу. А після такої юшки з'являлося натхнення писати «куплети». На середину вересня цих куплетів написано понад двісті.

Стою я в дежурке, опять обыскали,
Изъяли ремень, ордена,
Затем водворили туда, где обычно
Людей превращают в дрова.

Первый арбайтлунг, дверь № 5 —
Политикам камеры эти.
Такие отделы я стал называть
«Арбайтлунг медленной смерти»...

Дверь отворилась, солнцем горит
Широкая лысая харя,
Она за столом, точно жаба, сидит,
Приветствуя меня так лукаво.

«Хайль Гитлер!» — фон Вольфе начал тянуть.
В этом ты прав, что он хам!
Обоих связать вас болотным миртом
И в прорубь зимой окунуть.

«Скажите, Русанов, вы где были взяты?
Кто были ваши родные?
Сколько отделов имел наркомат?
Немедленно все говорите!»

«Рассказ не представит для вас интерес,
Все это есть в личном деле!..
Назвать вам отделы и их номера!
Ах, вот они что захотели!..

Напрасно вы будете время терять,
Себя и меня беспокоить,
Долгом и честью считаю своим
Присягу Народу исполнить...»

Заскрипів засув. Русанов згорнув блокнотик і заховав у кутку в щілину між стіною й долівкою.

Відчинилися важкі двері. До камери зайшов тюремник Пакс і тихо сказав:

— Прибув пан Вольф. Ідіть на допит...

За Паксом ще стояло два солдати, які могли повести Русанова під руки.

Допит тривав недовго. Русанов галасував, кричав, бив себе в груди, проклинав слідчого і, знесилений, упав на підлогу. Солдати поставили його на ноги. Але капітан не міг сказати й слова, і його на носилках віднесли до камери.

Він спав непробудно дві доби. Тюремники подумали, що він помер. В камеру заходив навіть Еккаріус. Пересвідчившись, що капітан живий, Еккаріус наказав тюремникам розбудити капітана перед новим сеансом зондербехандлюнг — «особливої обробки».

Але Русанов прокинувся сам. Незабаром до камери зайшов Пакс. У кишені куртки Пакса щось випиналося, і Русанов запитав:

— Консервна банка?

— Так.

— О! З кришкою? Дай мені, Пакс,— попросив Русанов.

— Для «фабрики-кухні»? — злякався тюремник, який знав про витівку Русанова в тегельській тюрмі.

— Ні, Пакс, я тебе не підведу.

Тюремник віддав банку, і Русанов сховав її під ліжко.

— Не підведу,— повторив Русанов.— І ти ще доживеш до того дня, коли сконає Гітлер!

Пакс оглянув камеру.

— Тісно. А доведеться ставити друге ліжко,— сказав він.

— Присилають якогось агента? — запитав байдуже Русанов.

— Не знаю, капітане.

Пакс із другим вахтманом внесли ліжко, а Русанов стояв посеред камери, заклавши руки за спину, й думав: «Хто ж тепер цей новий сусід? Врешті, яка різниця!..»

Пакс і вахтман пішли. Русанов дістав із щілини між долівкою і стіною дорогий серцю документ. Це було посвідчення на ім'я капітана держбезпеки Русанова Олександра Дмитровича. П'ятнадцять місяців він ховав його від гестапівців. На печатці, поставленій на документі, вирізьблений номер військової частини (цим номером був зашифрований УШПР), нижче підпис: «Т. Строкач». Широкі й чіткі літери, як і характер у генерала.

Настав час розпрощатися з цим документом...
Ставши на коліна біля ліжка, Русанов схилювся над своїм посвідченням.

«Тимофію Амвросійовичу! Якби ти знав, як мені зараз тяжко!» — Русанов перегорнув аркушик і нижче слів «Помітка про приписку» почав писати...

«Победа наша. В эту победу я вложил свою лепту, но не пришлось посмотреть плоды своей работы — ибо страданию должен быть предел — пытки невыносимы.

Прощайте, Родина и соотечественники!

Твой сын *А. Русанов*»

Олександр глянув на двері, прислухався. У коридорі тихо.

«Сообщаю о себе следующее: Русанов Александр Дмитриевич, 1919 года рождения, уроженец гор. Тим, Курской области, ул. Ленина, дом 22.

Работал адъютантом особых поручений у зам. наркома НКВД УССР, комиссара госбез. т. Строкача Т. А., он же одновременно...

Олександр перегорнув ще аркушик і написав далі:
«...был начальником Украинского штаба партизанского движения. С 4. II. 1943 г. я был командиром партизанского отряда «25 лет РККА» в Брянском лесу. 5. VI 43 г. раненым попал в плен и скитался по ряду тюрем Германии до 15. IX 1944, подвергаясь нечеловеческим пыткам со стороны гестапо. Кончаю жизнь самоубийством — испорчением вен.

Родину не продал, секретов не выдал.

Да здравствует Родина...»

Тремтячими руками Олександр витер дно консервної банки, потім обгорнув посвідчення обривком німецької газети і поклав пакетик у банку. Ще прислухався. Вийняв з дірки в кутку блокнотик і засунув туди консервну банку.

У коридорі пролунали кроки. За хвилю на порозі ка-

мери з'явилися троє — гауптштурмфюрер Еккаріус, тюремник Пакс і молодий в'язень у смугастій піжамі.

— Щоб не було вам сумно, капітане! — сказав Еккаріус і посміхнувся.

Курт Еккаріус і капітан Русанов мовчали. Але погляди їхні промовляли те, що обидва вони добре знали, про що зараз думали.

Русанов знав, що зараз Курт Еккаріус привів до нього не друга-товариша, а охоронця. Що ж, їхня справа. І Русанов показав рукою на нове ліжко.

— Будьте, як удома...

— Радий, що ви одразу порозумілися, — сказав гауптштурмфюрер.

— У тюрмі всі свої люди, — з іронією промовив Русанов.

Коли їх залишили, новак звернувся до Русанова, назвавши своє прізвище та ім'я.

— Мені байдуже, хто ти, — відповів Русанов. — Можливо, ти людина чесна, можливо, агент гестапо. Але я в одному чомусь упевнений: ти доживеш до перемоги над Гітлером. Прошу тебе, Василю Васильовичу, передай нашим ось цей блокнот. Це мої вірші до земляків. Тут ти не вичитаєш особливої таємниці, яка потрібна їм, гестапівцям. Але прізвища пігмеїв, імена зрадників тут є. Не таємниця, що гестапо заарештувало славного бійця берлінського підпілля полковника Бушманова...

— Чому ви гадаєте, що я неодмінно буду в Радянському Союзі? — запитав Василь Васильович, здивований почутим.

— Я не сказав, що ти потрапиш до Радянського Союзу, — усміхнувся капітан. — Я тільки просив якимось передати цей блокнот на Батьківщину...

Василь Васильович не знав, що й діяти, брати блокнот чи ні?

— Бери! — підвищив голос Русанов. — Можеш, нарешті, зрозуміти, що це моє перше й останнє до тебе прохання! Хто б ти не був!..

— Як це останнє?

— Бо це моє прохання перед смертю.

— Хіба вас завтра стратять?

Русанов не відповів. Довго мовчав, відтак ліг на ліжко.

Знову пригадався рідний Тім, дитинство. Перший день

у школі, куди він пішов із старшим братом, щоб «давати здачі» кривдникам. Пригадалися сестри — Ліда, Серафима і Галя, брати Іван, Вячеслав, Валентин... Батько під націленими стволами німецьких карабінів. Мати... Дружина... І донька Люда. Як складеться життя у Люди?.. Чи знатиме вона, хто її батько і як він загинув?.. Що думають про нього генерал Строкач і полковник Старінов, прочитавши фашистську провокаційну листівку?.. Вони не повірять гітлерівцям, а повірять в його, Русанова, гідність і чесність. А підполковник Зайцев, котрий проводжав Русанова у ворожий тил «заробляти» ордени і чини і напутніми словами якого були: «Повертайся героєм!» Цей, мабуть, з тих, хто не повірить біді, у якій опинився Сашко Русанов, і ворожу брехню може вважати і за правду. А яким зараз постає капітан Русанов в очах офіцерів партизанського штабу, партизанів, які вже прочитали фашистську листівку?.. В очах рідної матері, братів, Серафими і капітана Гатілова?..

Олександр тяжко зітхнув і витер рукавом сльози. Потім дістав із кишені гострий шматок із кришки консервної банки і почав перерізувати вену на лівій руці...

Минали хвилини... Почувши тяжке хропіння, Василь Васильович скочив на ноги й гукнув:

— Що з вами, капітане?

Відповіді не було. Тоді Василь Васильович кинувся до ліжка Русанова і впав, посковзнувшись у калюжі крові.

— Рятуйте! Капітан заподіяв собі смерть! — кричав несамовито новий мешканець камери і бив кулаками у двері.

Прибігли вахтмани і лікар. Вони поклали знекровленого Русанова на носилки й однесли до лазарету. Там міцно перев'язали бинтом рану на руці. А потім Пакс і вахтман принесли Русанова назад у камеру.

Тепер коло його ліжка чергували двоє німців і Василь Васильович. Удосвіта прийшов лікар і гауптштурмфюрер Еккаріус. Біля ліжка Русанова куняли троє. На цегляній підлозі лежав закривавлений бинт, зірваний із руки пораненого.

Олександр Русанов не дихав. Із його вени стікали останні краплі крові.

Тюремний лікар узяв капітана за руку і тихо промовив:

— Кінець!

— Труп у крематорій,— наказав гауптштурмфюрер Еккаріус.

Старий Пакс зняв берет і став мняти його в руках. Пакс дивився на мертвого й плакав...

1969 р.

МІЙ ТАНК — 317

Повість

Полковнику Гуменюку Данилу Кіндратовичу і його бойовим побратимам з 18-ї та 19-ї танкових бригад 3-го гвардійського Котельниківського корпусу — присвячується

РЕЙД

Підперезане вузькою хмаринкою сонце застигло над обрієм. Ніби чекало, поки на сході зійде місяць.

Чомусь сумно стало на серці. Мабуть, від того, що заходило сонце. Навіть на війні не полишала дитинню наївна жура, коли на очах згасало сонце. Тим часом місяць все яснішав і яснішав. Задивившись на обрій, я навіть не почув, коли пролунало «вільно».

Командир танкової бригади, гвардії полковник Данило Гуменний, чорновусий, кремезний, у смушковій шапці, зупинився перед шеренгою. Обвівши поглядом танкістів і автоматників, сказав:

— Не на кожній ділянці фронту танкістам випадає таке завдання...

Командування наказало передовому танковому загону, який був сформований після двадцятиденних боїв і походів, здійснити стрибок на сто двадцять кілометрів у тил противника, до хутора Леніна під Батайськом, розтрити там аеродром, перетяти шосе й залізницю з Північного Кавказу до Ростова й протриматися там до підходу 2-ї гвардійської армії. Завдання постало так раптово, що навіть на визначену годину походу ще не зібралися танки з інших бригад. Загін змушений буде чекати десять важких танків КВ за п'ятнадцять кілометрів звідси, у тилу противника.

Біля танкової колони зупинилася санітарна автомашина. Вмить я забув про комбрига Гуменного, про рейд, у який за півгодини рушимо, і про те, що нас там чекає. Дверці шоферської кабіни відчинилися, і звідти випурхнула вона, Марина Павлихіна, молодший лейтенант медслужби, наш новий фельдшер. Дівчина була в усьому новенькому: біленькі валянци, біленький кожушок, смушкова шапка, навіть санітарна сумка через плече біла. «Прямо-таки Снігуронька з казки!»

В бригаді побачив я Павлихіну тільки вчора. Але мені здалося, що знав її давно й нетерпляче чекав на зустріч

з нею. Піднявшись навшпиньки, я аж губу прикусив: так задивився на дівчину.

Мене смикнув за рукав комбінезона механік-водій нашої «тридцятьчотвірки» Борис Охтень, прошепотів: .

— Иди доповідати комбригові!

Я «приземлився», поправив танкошолом і вийшов з шеренги. Під ногами рипів сніг. Відкарбувавши десять кроків, зупинився перед полковником Гуменним.

— Товаришу комбриг!.. Екіпаж 317-го до походу й виконання завдання готовий.. Командир танка — старший сержант Волошко! — відрпортував я.

— Встиг познайомитися з новеньким? — спитав полковник Гуменний.

— Не встиг.

— Сухомлинов ще не був у бою. Наглядай за ним, підказуй, — сказав полковник.

— Зрозуміло.

— Твій танк іде перший.

— Єсть, товаришу комбриг! — козирнув я і став на місце.

Після танкістів про готовність мотострільців доповідав майор Підгурський, котрий не раз водив в атаку автоматників слідом за танками. В майоровій постаті було щось від птаха, який весь час насторожі і ось-ось злетить. На щоді — шрам, слід від зубів. Одного разу в німецькому бліндажі есесівець норотив перекусити Підгурському горло, але дістав зубами тільки до щоки. Пальці майора залізними лещатами зімкнулися на шії ворога, який, мабуть, на ту хвилину забув, що, йдучи по чужу голову, несеш і свою.

Такими ж одчайдушними, як і майор з прокушеною фашистом щокою, були і лейтенанти, і рядові мотопіхотинці. Можна тільки дивуватися, коли ці хлопці встигли навчитися мужності. Адже після кожного бою до мотострільців надходило нове поповнення, замість убитих і поранених. Старожилів у танкових десантників було небагато. За віком мотострільці були наймолодшими у танковому корпусі. Добрій половині бійців виповнилося тільки по вісімнадцять. Невдачі наших військ улітку сорок другого року під Харковом, відступ до Волги й Сталінграда вимагали нових тисяч солдатів на фронті. Ними й стали мобілізовані юнаки року народження 1924-го. Хоча я був старший від них лише на два роки, все ж у моїй уяві вони ще були дітьми. Було щиро жаль

бачити їх на броні свого танка. Звичайно, за рік вони стануть уже ветеранами. Але скільком не судилося дожити й до свого дев'ятнадцятиріччя.

Та ось шеренги зламалися і загули. До нашого екіпажу підійшов капітан Перлик, стрункий, підтягнутий, чистоголений.

— Ну, як? — запитав він співчутливо.

— Як на війні, товаришу капітан.

— Нема вже нашої роти, а мені все не віриться. Здається, моє серце покраяне на шматки й розкидане по танках уцілілих, спалених і підбитих, — мовив Перлик і, обернувшись до Лісних, зауважив: — А поголітися вам, товаришу сержант, не завадило б. Ви ж не в тайзі.

— Винен, товаришу капітан! — випалив Лісних, опустивши очі.

Іван Лісних з російських переселенців на Далекому Сході. Родом він з приамурського села Пермського, біля якого в 1932 році почали будувати Комсомольськ. Лісних з краю мужніх звіроловів, рибалок, мисливців, лісорубів, для яких тисяча кілометрів не відстань, а ведмеже м'ясо, як у нас свинина. А ось від зауваження командира Лісних червоніє, немов дівчина.

Капітан Перлик побрів до свого взводу — я проводжав його співчутливим поглядом. Ще недавно він командував танковою ротою, в якій був і наш 317-й, тепер — тільки взводом. Та коли підемо на переформування й одержимо нові танки, Перлик, мабуть, командуватиме батальйоном. Зараз він просто за звичкою цікавився ділами й настроєм екіпажу.

Я поважав Перлика, бо в тяжке літо сорок другого року він мав сміливість говорити, що точності, дисципліни ми повинні вчитися у ворога, що коли до німецької пунктуальності ми додамо нашу розсудливість, кмітливість, то станемо на голову вище від противника. Перлик розумівся на тактиці. Поле бою для нього — ніби шахова дошка. З кишеньковими шахами він не розлучався й тепер. Частенько грав з комбригом Гуменним, і після тої гри ми помічали, як псувалися відносини між полковником і капітаном. Перший теж любив грати в шахи, але не любив програвати. А капітан Перлик був твердий, безкомпромісний у грі і не визнавав ніяких «дозвольте переходити» чи «трішечки поквапився». Перлик або програвав, або виграв. Іноді йому радили під-

датися комбригові, щоб у того був добрий настрій. Та капітан не поступався.

— Чистюля цей Перлик. Та ще й дивак. Говорив про спалені танки, а потім раптом щетина товариша Лісних йому не сподобалася. Мабуть, тому що руда,— насмішкувато мовив Сухомлинов, зиркнувши на баштового.

— Обережніше на поворотах,— невдоволено відповів Лісних.— Не про твої вусики мова, а про мою щетину.

— Звідки тобі знати Перлика, що ти отак на нього,— втрутився механік-водій Охтень.— Людина всюди і в усьому хоче бачити порядок.

— Яка нечувана одностайність; якщо капітан Перлик захоче комусь з нас уліпити в щоку, то ви підставите ще й другу? Ха-ха. А що скаже на це командир машини? — звернувся він до мене.— Мовчить. Ну, так. Навіщо говорити тут, коли можна й помовчати. Як кажуть, один запишемо, а два замітимо...

Від цих слів Охтеня аж пересмикнуло і він спитав:

— Як це «замітимо»?

— При нагоді... про цю розмову переказати капітанові...

Охтень докірливо похитав головою, а я сказав:

— Чим би дитя не тішилось, аби не плакало...

— Як розуміти цю фразу в перекладі на російську мову? — з підозрою в голосі запитав Сухомлинов.

— Так і розумій. Якщо капітан Перлик невдоволений собою тим, що мало він ще знищив німців, як сам гадає, то старший сержант Сухомлинов зараз розірвав би й самого себе за те, що потрапив з штабу в танковий екіпаж без пересадки. Вгамуй, товаришу, свої нерви! А про те, що хтось побіжить переказувати, нашіптувати комусь на когось, помиляєшся. Я, наприклад, пішов на війну бити німців, а не доносити начальству про дурні чи п'яні теревені своїх однополчан,— стишив я голос.

Мені зовсім не хотілося сперечатися з Сухомлиновим, про якого я знав тільки, що служив він при штабі, що старший від мене років на сім і в розмові був ніби колючий. Я зиркнув на Марину Павлихіну, котра разом з санітарами й лікарем стояла неподалік від танка. На душі потеплішало.

— Тягне до Марини, мов магнітом? — спитав Охтень.

— Не те щоб... Просто. Гарна дівчина. Не на війні їй бути.

— Це правда,— сумно мовив Охтень і зітхнув, певне, згадавши свою дружину, що чекає на нього десь над Дніпром.

Борис Охтень разом зі мною — з серпня 1942 року. Потім він потрапив у госпіталь за Волгу і повернувся назад в одній піжамі, бо була загроза, що його відрядять в інші війська. Піжамні штани йому були до колін, рукави ледь сягали ліктів. Ось у такій формі Охтень постав перед нашим комбригом...

Полковник Гуменний, підкрутивши вуса, звернувся до старшини Мамалиги, що прийшов сюди з клунком:

— Твоя черга!

Ряд танкістів весело загув. Всі бачили, що мішок наповнений коробочками, вузликами, пакетами. Бійці дивувалися спритності Мамалиги, який серед бездоріжжя і хаосу, що вирував між Волгою, Доном і Північно-Кавказькими степами, десь надібав военторг і привіз звідти товару.

Мамалига — щира душа. Він частенько їздив і роздавав дівчатам адреси танкістів. Потім стежив, чи не одержав хто з бійців нежданої вісточки. І коли до когось надходив лист, Мамалига радів, вважаючи, що не гірше комісара підіймає дух солдатів.

Зараз Мамалига роздавав танкістам зубний порошок, гребінці, хусточки, металеві портсигари, запальнички. А мені дав загальний зошит і три олівці.

— Знаю, що кому дарувати! — підморгнув Мамалига й до Лісних: — А ти, сержанте, поправ шолом, бо одне вухо на Кавказ, а друге на твій Комсомольськ. А потім одержиш подарунок...— і пішов далі.

— От служака! Не попався ти мені в тайзі! — пробубонів Лісних, поправляючи танкошолом, і до мене: — Ні, видно таки не подобається Мамалізі моя особа, от і чіпляється. Такий службист у мирний час або десь у тилу замучить тебе нарядами.

У словах Лісних відчувалося задоволення, що він не в тилу і тому ніякого Мамалиги йому на фронті не страшно.

— У мене є свій командир, щоб вказувати! — гукнув Лісних наздогін Мамалізі й поглянув на мене.

Я піднявся навшпиньки, бо за шеренгою мотопіхотинців було погано видно санітарів. Та Охтень смикнув мене за рукав.

— Та вгомонися! Невже ти думаєш, що Марина чекала, поки зустрине тебе!

— Слухай, Охтень! Чого лізеш не в своє діло? — заступився за мене Лісних.— Іди, командире, а то ще спізнешся...

Іван Лісних з'явився у нашому екіпажі, коли танковий корпус з-під Котельникового кинули проти фашистських дивізій, що рвалися на виручку оточеним військам Паулюса в Сталінграді. Відколи ми разом, не пам'ятаю випадку, коли б сержант не підтримав мене. Лісних стояв за мене горою у будь-якій ситуації.

Я чекав, що зараз щось скаже і наш новенький. Але Сухомлинов тільки гордовито стянув плечима. Можливо, він подумав про недавню нашу суперечку і винував себе. Це було б добре. І я співчутливо поглянув на Сухомлинова. Але той не помітив моєї усмішки. Це вже гірше. Нашо сердитися один на одного перед таким походом.

Мамалига роздавав бійцям скромні подарунки вродисто, ніби премії за ударну роботу. Його гостроносе, худорляве обличчя випромінювало непідробну гордість. За це обличчя і нечувану спритність я назвав старшину ще й Лисом Микитою. Аби був наказ — Мамалига дістане харчі, якщо не в своїх, то в німців.

Мамалига повернувся до Лісних і вручив йому коробочку, перев'язану тонесенькою рожевою стрічкою. У Лісних де й гнів подівся на старшину, він виструнчився і випалив:

— Служу Радянському Союзу...

— Коротче! — завважив старшина своїм улюбленим виразом.— Не медаль же даю, а тільки «Тройной» одекolon. А щетина в тебе, наче в амурського ведмеда. Навіть з іншого взводу капітан Перлик помітив.

Мамалига попрямував далі, а Іван Лісних розв'язав коробочку.

— О! Тут ще якийсь патрончик! — гукнув він, вийнявши пляшечку.

Сухомлинов, а за ним і я не стрималися, зареготали.

— Ви чого? — здивувався Лісних.

Губну помаду Лісних бачив уперше й з дитячою цікавістю зняв ковпачок.

— Що це?.. А-а! Мабуть, цією пастою артистки губи фарбують,— простодушне обличчя Лісних вмить почервоніло.

— Вгадав,— ствердив я.

— Ну, Мамалига! Не зустрівся ти мені в тайзі! Як гадаєш, командире, викинути геть оцей патрончик?

— Може, знадобиться на господарстві,— пожартував я.

— Гаразд. Я розмалюю Мамалізі морду, коли той спатиме...

А старшина вже поправив портупею на коротенькому козушку і набрав у легені повітря.

— Ро-о-зій-дись! — заволав, милуючись своєю горлянкою.

Танкісти й мотострільці, збившись у купки, загелготіли, неначе гуси. Особливо схожі на гусей були десантники майора Підгурського у білих маскувальних халатах поверх теплих бушлатів і козушків. У поході на цих хлопців приготовані плацкартні місця на броні танків. Просидіти чи пролежати на танку вночі при морозі — справжня каторга.

Очима я знову пошукав Марину Павлихіну. Лісних штовхнув у плече.

— Іди вже!

І ось я біля Марини. З-під сивої кубанки вибилися золотаві пасма волосся. З-під темних, рівних і широченьких, ніби хлоп'ячих, брів дивилися на мене уважні очі.

— Добрий вечір!

— Вечір добрий!

— Я з 317-го.

— Знаю. Роман Волошко, командир танка...

— Яка обізнаність!

— Служба. Треба знати командирів екіпажів. Та й прізвище ваше легко запам'ятати. Волошко. Ніби дівоче.

— Мене мати в житі народила і тому прізвище добре вписалося в мою біографію,— сказав я, переступивши з ноги на ногу.

Кутики її вуст здригнулися у посмішці. Раптом Марина дістала з кишені хусточку й витерла мою щоку.

— Що? Мاستило?

Я притулив її руку до щоки й похукав на пальці.

Диво дивнее! Моє серце, яке трохи заіржавіло за півтора року, забилося частіше, а загнані суровими армійськими порядками й обставинами на війні в найглибші куточки душі почуття стали оживати. Вчорашня хо-

лодна байдужість до всього на світі, крім нового бою, тепер танула під її поглядом, як льодинка на весняному сонці. Марилося: я зривав з ромашки пелюстки «любиш, не любиш» і останньою залишилася перша. Я був щасливий, відчуваючи Маринчині пальці на щоці, й прошепотів:

— Ще... ще, серденько!..

Кульмінаційна точка нашої недовгої розмови. Або ж дівчина назве мене причепою, самовпевненим залицяльником, або ж удасть, що не дочула. Рум'янець розлився по її милому обличчю.

— Дірка в щоці буде,— тихо мовила Марина, лукаво зиркнувши мені в очі, а потім зупинила погляд на моїй долоні.

Це була почорніла від мастил, диму, пороху й заліза п'ятірня, уся в рубцях, опіках, мозолях, синцях,— як кора, як подзьобана броня наших танків. Дівчина, мабуть, уявила це ручище на своїй чистій щоці й ступила на крок від мене. Та враз, немов ненароком, сказала:

— Серденько! Гм...— Видно, вона вперше чула це українське слово.— Гарне слівце.

— Хай «серденько» буде твоїм,— встиг я перейти на «ти», зважаючи на воєнну обстановку й брак часу.

— Спасибі за подаруночок! Та ще напередодні такого дня...

— Якого це дня?

— Днями мені сповниться дев'ятнадцять років.

— Вітаю!

Мабуть, на моєму обличчі був до кумедності самовдоволений вираз, і Марина подарувала іронічну посмішку.

— З якої нагоди поздоровлення? — вихопився бадьорий голос.— Приєднуюся до привітання і я. І беззаперечно!..

Біля нас ніби вродився старшина Мамалига. Він не встиг роздати листи і тепер, щоб не затримувати бійців, бігав від екіпажу до екіпажу, добровільно взявши на себе місію листоноші. За Мамалигою квапився Семен Кузінов, командир 318-ї машини, мій ровесник і друг, якого теж випустили з училища достроково, бо на фронт терміново формувалися батальйони нових середніх танків Т-34 і важких КВ, з якими в ту пору ніхто не був так обізнаний, як курсанти танкових училищ. От ми й вийшли сержантами і старшинами. Але важливо не чин, а те, що недавній курсант міг бути і механіком-

водієм, і кулеметником-радистом, і баштовим, і командиром танка.

Мамалига, наче перед комбригом, козирнув з вивихом долоні (так умів робити тільки він) і відрепортував:

— Маю честь вручити. Від Каті з Саратова, від Зої з штабу корпусу.

Мамалига перезирнувся з Кузіновим, котрий стояв гордовито й задериковато, неначе півень. Семен не приховав свого вдоволення. Хоч він був мені й друг, але завжди ревнував мене до кожної дівчини, з якою будь-коли доводилося поговорити. Що за звичка в людей! «І які чорти вас обох сюди принесли!»

— А який гарячий і трепетний лист старший сержант Волошко утнув Каті! Я сам читав! — говорив Мамалига.

— Не менше полум'я було і в посланні до Зої. А тепер ось отримав конверт, вельми грубенький, з фотокарткою! — підлив масла у вогонь Семен Кузінов.— Везе чоловікові на любов...

— Коротче! — додав і своє старшинське слієце Мамалига.

— Угу! — мугикнула розгублено Марина.— Рясенько у вас, товаришу гвардії старший сержант, «серденьок» і «сніжинок». Так і тануть сердешці, мов на весняному сонці, від ваших листів.

Вона дивилась на мене й ніби запитувала: «Ну, що ти тепер скажеш, залицьальнику?» Я лаяв Мамалигу й Кузінова на чому світ стоїть і пропікав їх обох лютим поглядом.

— Це ж я тобі адресу Каті дав! — хвалився Мамалига.

— Ти у нас на всю бригаду сват. Але Катя сподобалася Івану Лісних, і я написав за нього дівчині листа, а вона Іванові. Ось читай...

— Угу! — вдавано ображено мугикнув старшина.— Для них стараєшся, а вони встигли дівчатами помінятися. Та ще й критикують Мамалигу. Поки не брали таких, як ти, Волошко, з десятирічок та інститутів, то армія була як армія. Солдати як по струні ходили, і беззаперечно. Тепер же... Розберися тут без ста грамів...

— Налив би, так немає,— розвів я руками.

— Коротче! В мирний час за такий обман я всучив би тобі наряд поза чергою! — зітхнув Мамалига.— То, може, хоч від Зої тобі лист?

— Мені,— сказав я і заховав конверт до кишені комбінезона.

Мамалига подався геть, злодійкувато озираючись, неначе лис, що поцупив десь у селі курку.

— Безплатно за товаришів пишете чи берете калім? — запитала Марина, сміючись.

— Ні. То в школі я розв'язував іншим задачі за халву. В армії халви нема, а сто грамів ніхто з танкістів не дасть. Якщо є настрої, то й пишу за інших. І за себе також...

— О! У вас громадсько-політична робота на рівні! — зауважила Павлихіна.

Мені подобалася її іронія. А ще більше був я зачарований її обличчям. Так би й дивився...

— На нас звертають увагу. Та й полковник щось говорить танкістам,— подала мені руку Марина.

— Так. Уже час,— відповів я і пішов до гурту солдат.

Полковник саме набивав люльку. Очі в Гуменного карі. Вони у нього то рішучі, вогнисті, то в них жевріє хитруватий вогник, то раптом стають добрими. Лагідні очі полковника, та ще на війні! Таке зустрінеш не часто. Зараз вони задумливі й насторожені.

Кисет Гуменного пішов по руках бійців. Кожен хотів узяти тютюну. Дійшла черга й до мене. Я потримав кисет і передав Сухомлинову.

— Ну,— підморгнув я йому,— кінчай гніватись. Будь, як дома.

Сухомлинов мовчки узяв кисет.

— Бачили, що вишила якась дівчина? — звернувся Гуменний до бійців.— «Найхоробрішому танкісту». Це вона мала на увазі таких, як Лісних і Сухомлинов.

— Ми далекосхідники. Нам що? — відповів Іван Лісних.— Аби команда була!.. І «По долинам і по взгор'ям!..»

— Тоді буде порядок у танкових частинах,— додав полковник, пихкаючи димом.— На лінії фронту не встрявати в бій. Нехай собі стріляють німці. Їм теж уночі холодно й лячно. А нам далі йти...

— Єсть, товаришу комбриг, не встрявати.

— Йти далі...

Настав час рушати. Затріскотіли танкові й автомобільні двигуни. Зчинилося ревище, від якого наче затремтів місяць і вечірня заграва, розлита за далекою могилою. За машинами звихрилася снігова курява.

Слідом за нашою «тридцятьчетвіркою» 317 йде середній танк 301, який у бою буде також машиною комбрига Гуменного. Донині цей танк стояв «під прапором». У рейд ми не взяли гвардійського прапора бригади. Але досить глянути на 301, аби відчутти, що це не рядова машина. 301 примітний ще й тим, що на його броні зовсім незвичайні пасажирки. Їх п'ятеро. У кожного за плечима важенні сорокакілограмові мішки, окрім автоматів, патронних дисків та гранат. Це сапери з роти управління. Вони мають знищити міст на шляху з Ростова на Батайськ.

За танком комбрига йде «тридцятьчетвірка» мого друга старшини Кузінова. Потім чотири легкі танки, яких бійці лагідно звать «малюками», дві автомашини з крупнокаліберними кулеметами, за ними — з десяток транспортних автомашин, бронетранспортерів з мотострільцями, штабна машина з радіостанцією для зв'язку з штабом корпусу й армії, автоцистерна з паливом. Замикають колону 306-й і 310-й танки. У першій «тридцятьчетвірці» механіком-водієм був друг Бориса Охтеня по втечі з госпіталю Михайло Гуцинов. 310-м командував капітан Перлик.

Оце поки що й вся техніка. Бійців — півтораєста, з котрих більшість мотострільців та автоматників. Коли я повертаю голову назад, погляд мій зупиняється на десантниках у білому, що влаштувались на «плацкартах» нашої машини. Снігові бризки здіймаються з-під гусениць, сиплються на автоматників. Гріють їх зараз сто грамів горілки, випиті перед походом, та власні мрії. Час у мотострільців є, щоб помріяти.

З десантників я знаю тільки лейтенанта Василя Рекала, командира взводу з батальйону майора Підгурського. На мій танк лейтенант пересів тому, що ми першими увійдемо в його рідний хутір. Василь від минулого літа не знав, чи живі вдома рідні, не знав, що там взагалі робиться. Хвилюється Рекало.

Славні хлопці, оці танкові десантники! Отак приведуть бійців з запасних полків, з госпіталів, з військкоматів у вибалок, вишикують їх у шеренги, потім стане перед ними майор Підгурський і скаже: «Комуністи й комсомольці! Три кроки вперед». І все. Обстановка вимагає одразу йти в бій слідом за танками або на броні танків.

Скільки полягло таких вісімнадцятилітніх автоматни-

ків, особливо в серпні та у вересні на Волзі. Скільки їх не дійде до Ростова, до Харкова, до Києва, до Варшави й Берліна.

— Попереду канава. Обігни ліворуч! — сповістив я Охтеня через переговорник.

— Єсть! — почулося у навушниках.

Танк розвернувся, і десантники, які обліпили броню, як бджоли вошину, ледве втрималися.

— Гей, там! Обережніше! — попередив лейтенант Рекало.— А то не доведеш додому.

Танк уповзає у вибоїну, натужно ревучи, потім видирається на пагорбок.

— Перед танком окопи! — це вже Охтень.

— Словісти на 310-й! — наказав я радистові.

— Єсть! Готовий вести вогонь! — відповів Сухомлинов.

— Ти що! — вигукнув я.— Без команди не стріляти!..

Сухомлинов не відповів на моє зауваження і доповів по радіо комбригові про німецькі окопи. Автоколона зупинилась, а «тридцятьчетвірки» без стрілянини, з ревом стали вертітися по траншеях і бліндажах, неначе слони в цирку, засипаючи мерзлою землею щілини, ями й все, що в них було.

За окопами колону наздогнав автотранспорт. Ми знову рушили. Тепер я бачив усі машини. Он броньовик Гуменного. Полковник теж висунувся з люка. За броньовиком хиталася на вибоїнах санітарна машина. «У вас громадсько-політична робота на рівні!» — нагадалося Маринине про листи, які пишу за хлопців. Підшукала слова!..

— Командире! Дозволь, я тебе заміню! — раптом звернувся до мене Сухомлинов і тяжко зітхнув.

— Що, шкребе душу? Чому подумав, що я з тих, хто піде переказувати Перлику, як ти його обізвав? — запитав я Сухомлинова про те, що хвилювало мене і без з'ясування чого не можна йти в бій.

— На все зразу відповідати чи по черзі? — зіронізував Сухомлинов.

— Як хочеш...

— А може, іншим разом? А зараз я тебе тільки підміню.

— Твоя справа,— удав я, що мені байдуже,— патріотизм — поняття вельми благородне. Я маю на увазі ту

обставину, що ти пішов у танк зі штабу. Але ще треба бути й танкістом...

— Я служив інструктором. Вважаю цього досить, щоб...

— Договорю! — втрутився баштовий Лісних.— Щоб яйця курей не вчили?

Сухомлинов змовчав, і ми всі зрозуміли, що так приблизно він і думав. Що ж, упевненість і гордість не зайві в характері мужчини, та ще на війні.

— Чого тобі раптом заманулося стріляти з кулемета по окопах?

— Там же фріци! — з люттю вимовив Сухомлинов.

— Ще настріляєшся під Батайськом, коли вже так скучив! — сказав Лісних.

З відділення, де знаходився механік-водій і радист-кулеметник, Сухомлинов перейшов у бойовий відсік танка, а я на його місце.

В машині не стало чути голосів. Тиша, якщо не вважати на гуркіт мотора. Рукою доторкнувся до панелі рації. Вмикачі, амперметр, гнізда для навушників і мікрофона — все давно знайоме і в той же час завжди загадкове, як і самий безмежний, неосяжний ефір.

Танк погойдувався на ріллі, як катер на хвилях...

— Берег Манича! Ми біля Манича! — це вже голос Сухомлинова, який стояв у башті на командирському місці.

— Бачу! — відповів Охтень.

Танки зупинилися... Із броні посплигували автоматники. Вилазили з машин і танкісти. Треба подивитись, який берег, і знайти місце для переправи. Лейтенант Рекало добре знав Манич і вивів загін до вибалочка, де були пологі береги.

Першими на той берег переправилися автомашини, бронетранспортери й легкі танки. Потім надійшла черга «тридцятьчотвірок». У машинах залишилися тільки механіки-водії. Танки один по одному сповзли на кригу. Лід тріщав, потьохкуючи. Механіки-водії додали газу, і машини помчали вперед. Уже біля того берега лід не витримав, поламався, та наш танк, розплескавши воду, вискочив на пагорб.

На березі не затримувалися. Загін прямував далі, в глиб території, окупованої ворогом.

Та ось у небо випорснули освітлювальні ракети й повисли над степом. Вдарили крупнокаліберні кулемети.

Вогняні цівки понеслися до нас. Забабахкала ліниво артилерія. Степ світився від трасуючих куль і ракет. Обрій то наближався, то віддалявся тьмяніючи. Кілька снарядів вибухнуло недалечко. Вогняні пунктири куль зі свистом падали в сніг. Раптом я побачив стовп, потім другий і ще цілий ряд, що губилися в мерехтливому місячному сяйві.

— Пострижи телефонну лінію! — звернувся до Охтеня.

— Єсть!

— Тримайтеся! — обернувся я до Рекала й автоматників, які були на танку. — Будемо ламати стовпи.

Танк здригнувся. Затріщав, падаючи, стовп. Натягнуті дроти рвалися й скручувалися, мов струни. А навкруги оазисами спалахувала стрілянина. Я намагався запам'ятати, де були «темні плями», щоб крізь них пройти мимо ворожих гарнізонів. Та незабаром німці вгомонилися, і тишу в степу порушував тільки гуркіт танкових моторів.

Сухий морозний вітер обпікав щоки, і я час від часу скидав рукавицю і тер кінчиками пальців. Згадалася Маринка. «А то ще дівка буде в щоці». Її хусточка пахла фіалкою. Уявилось, що я з Мариною у весняному лісі. Посвистує вітер в ліщині. Маринка рве фіалки й проліски. Вона, мабуть, любить квіти. Маринка, напевне, зовсім не схожа на Зою.

Познайомився я з Зоєю на комсомольській конференції танкового корпусу. Сидів поруч і тримав її руку в своїй. Обом нам було гарно, і ми час від часу перезирались і усміхались.

Зоя працювала в штабі танкового корпусу техніком телефонного зв'язку й частенько виїжджала в бригади. Невдовзі вона прибула на автомашині з якимось майором у наш штаб. Майор мав невідкладну розмову з комбригом, а Зоя, побувавши в телефоністів, розшукала мене. Тоді наш танк стояв на профілактиці у запиленому обчухраному осколками вишняка, недалеко від бліндажа комбрига.

Зоя крадькома озирнулася, а потім подала обидві руки.

— Здрастуй!

— Майора боїшся, що оглядаєшся?

— Він завжди невдоволений, коли я розмовляю з кимось не в справах, не по службі.

— Він теж телефоніст?

Зоя опустила погляд.

— З таким ревним Отелло колись наплачеться його рідна дружинонька. Де твій майор такі слова відшукав: «Не по службі». А якщо просто хочеться поговорити дівчині з хлопцем...

Зоя слухала й поглядала на бліндаж, біля якого кухар розстелив плащ-намет, а зверху чисту скатертину. Підійшов шофер, котрий привіз Зою і майора. Він вийняв з протигазної сумки баклажку, кухоль і банку шпротів. Зої він подав цигарки і перший налив горілки.

— А як не туди завезеш майора? — сказав я, кивнувши на кружку з рідиною.

— Якщо німці не підіб'ють, то аварії не буде. Автоінспекторів же тут нема,— відповів шофер і пішов до танка частувати хлопців нашого екіпажу.

Зоя опустила очі, мабуть, зрозумівши, що мені не дуже подобалося, коли дівчина смалить цигарки й п'є горілку. Однак після чарчини посміливішала. Я слухав її цокотіння про художню самодіяльність і про всяку всячину й чекав, поки вона подивиться мені у вічі. Та не діждався.

— Пробач, Зою. У мене багато роботи. Хлопці ішачать, а я тут сачка давлю... Та й майор уже вискочив з бліндажа й блискає очима,— сказав я, побачивши високого майора.

— То ти напиши мені.

Я хотів відповісти: «Нащо писати!» Та змовчав. Обсмикуючи гімнастерку й поправляючи портупею, наближався майор. Я козирнув. Він відповів на привітання.

— А-а! Це той самий старший сержант Волошко? — зміряв він мене поглядом з голови до ніг.

— Чому той самий? — запитав я.

— Чув про вас...

Я невдоволено зиркнув на Зою, але та похитала головою, мовляв, нічого вона про мене не говорила майору. Мабуть, він здогадався сам, що вона мені трохи подобалася. Відтоді я став до Зої байдужий, хоч вона й писала мені листи...

— Охтень! Не заснув?

Борис не відповів. Він був взагалі мовчазна людина, все ніби придивлявся, примірявся і мовчки визначав усьому ціну.

— Ти мене кликав? — запитав після тривалої мовчанки Охтень.

— Ти, мабуть, задрімав трохи? Або про Галину задумався,— сказав я.

— Вгадав. Про Галю. Ще й про діточок двоє. Чорняві обое, як у тій пісні...

— А взагалі, Борисе, ти щасливий? — спитав я.

— Я вже тобі казав...

— Ти повтори ще, щоб і наш новий кулеметник-радист почув,— попросив я Охтеня.

— От ще... Причепився, мов реп'ях...

— Значить, щасливий! — говорив я за механіка-водія.— Бо вона тебе любить, а ти її ще дужче...

— Вгадав,— ствердив Охтень і до Сухомлинова: — От ще ця молодь нежоната. Як? Та що?..

— Теж знайшовся старий...

— А двох дітей уже маю! Слухай, командире! Не заважай мені підступними розмовами, а то напорюсь десь на міну! — сказав Охтень удавано сердитим голосом.

— Більше не буду,— пообіцяв я і звернувся до лейтенанта Рекала, котрий лежав на броні біля люка.— Хвилюєшся, товаришу лейтенант?

— Ще б! Рідний дім уже на обрії! Можеш не називати мене зараз лейтенантом.

— Згода, Василю!

У хатах ані вогника. На вулиці жодної людської постаті. Автоматники були готові в будь-яку мить зстрибнути з броні й кинутися на ворожого вартового чи патруля. «Тридцятьчотвірка» вже навпроти першої хати. Нас ніхто не зупиняє, ніхто не виходить назустріч.

Тихо.

Танк зупиняється під гіллястою акацією з кривим стовбуром, біля старенької хати під очеретом. Це рідна оселя лейтенанта Рекала.

Я виліз з люка, зіскочив на землю. Рекало поклав руку на моє плече й щось прошепотів. Стояв у нерішучості, чекаючи, мабуть, поки в хутір увійде вся колона.

Один по одному змовкали мотори. І ось уже настала тиша. Чутно, як під ногами рипить сніг, як поскрипує стара акація. Василь поглянув на місяць, ніби пересвідчувався, чи на тому він залишився місці, що й до війни. Навколо місяця було бліде сяйво. Цієї корони Василь, мабуть, тоді не помічав.

— Ходімо! — узяв я за руку лейтенанта.— Все буде гаразд, ось побачиш...

Мені дуже хотілося, щоб у хаті Рекала не сталося за ці півроку нещастя. Це ж думав і лейтенант. Ми несміливо підходили до вікна. Хвилювання Василя передалося й мені. Я уявляв свою хату. Як там зараз?..

Тим часом Василь обережно, ніби скло могло розбитися, постукав у шибку.

Мовчанка. Затамували подих і ми, попритулявши лоба до скла. Василь забарабанив дужче. В хаті навпроти місяця, що заглядав у вікна з подвір'я, майнула тінь. Потім до вікна наблизилося обличчя.

— Хто там?

— Мамо! Це я... Вася...

І знову мовчанка. Можливо, матері подумалося, що це їй сниться. Вона терла чоло рукою, ще вдивлялася в шибку й нічого не відповідала.

— Це ваш Василь! — гукнув я.

Мати побігла до вікна, а ми понад призьбою до хвіртки, з якої лишилася тільки дерев'яна рама. У сінях закрипів засув. Відчинилися двері.

— Сину!..

Мати кинулася до Василя.

— Рідний! Синочку ти мій!

Мати цілувала сина, а він тільки й говорив:

— Ось і я, мамо! Ось і я...

— Ти партизан, Васю? Хто б міг подумати? А був же ти на фронті,— все ще дивувалася мати нежданій зустрічі.

— Ні, мамо, не партизан я, лейтенант Червоної Армії. Я з танкістами.

— З танкістами?.. Так увечері ж тут були німці! Як же це?..

— На війні, мамашо, всього буває! — заговорив сержант Лісних.

— Та буває! Прошу, дорогі гості! — метушилася стара.

Ми зайшли до хати і скинули шапки. Від плити дихнуло теплом, а від стін — запахом цвілі, що гніздилася в мокрому кутку, затишком. Хтось із наших засвітив кишеньковий ліхтарик і поставив на стіл. Василь оглядав кімнату, немов перевіряв, чи все в ній як і тоді, коли він ішов до армії.

— Як ти виріс, Василику! А пішов же майже хлопчиком. Та й всі ви один в один, сини мої рідненькі! — звернулася мати до бійців.— Це ж і вас виглядають, ждуть не діждуться матері!.. Малі діти — мале й горе. А у війну!..— мати затулила руками чоло й тяжко зітхнула.— Чим же вас і пригостити? Все підмели німецькі пройдисвіти!.. Де ж вас і положити.

— Нічого нам не треба. Ми раді й тим, що ви живі-здорові й зустріли свого сина,— сказав я.

— Може, хто хоче перевзутися, я вам онуч надеру чистеньких. Ага... Я почащую вас квашеним кавуном! Таких солодких, як у нашому степу, ніде нема в світі! — похвалилася мати й заметушилася.

Знову розчинилися двері й разом з солдатами до хати ввірвався повів холоду. Танкісти й собі знайшли діло: одні допомагали матері розвести вогонь, інші перевзувалися.

— Замерз? — запитав Лісних в автоматника.

— Ще б! На броні та ще в мороз — не те, щоб спину гріти на пляжі в Ніцці,— відповів солдат, мабуть, із студентів.

— Це де ж такий будинок відпочинку? — поцікавився Лісних.

— Та далеченько...

— Що мені віддаль, коли я на Амурі їздив ловити калугу за вісімсот кілометрів від Комсомольська! — упевнено мовив далекосхідник, для якого тисяча кілометрів, як у нас на Україні п'ятдесят.

— Але в Ніццу важко дістати путівку,— удавано серйозно пояснив Кузінов нашому баштовому.

— Нам, танкістам? Та не дадуть туди путівку? Та я розійдусь, як Амур у липні, і все буде!

— Қоротче... Чого це вийшов отак з берегів наш Лісних? — запитав раптом Мамалига, увійшовши до хати з мішком за плечима.

— Семен Кузінов повезе Лісних на Середземне море!

— Таких базік пошукати!.. Здрастуйте вам у хаті! — привітався старшина до матері.

Мамалига поклав на лаву великий шматок мерзлої баранини.

— Що ви! А солдатам? — здивувалася мати.

— За них не турбуйтеся. Тиждень тому ми в німців відбили табун худоби. Вистачить на всю армію! А це вам фуфайка. Зовсім новенька. А це...— поставив він

баклажку на стіл,— від усіх політпрацівників. Поки підійдуть танки й автоцистерна, можемо дров наколоти.

— Кізяками топимо.

Я сидів на лаві біля вікна, що виходило на подвір'я і в яке заглядав місяць. Дивився на щасливих сина й матір, котрі поралися біля плити й мисника. І думки мої летіли далеко.

Прийти б у рідне село на оцьому танку! Було б здорово й справедливо. Навпростець додому кілометрів шістсот — для танка не така вже й відстань, якби не фронти. Мати, напевне, вже вкладається спати. У вікно заглядає цей же великий і ясний місяць. Валують собаки. Напружити слух, то почувеш, як хтось іде вулицею. Якщо подивитись у друге вікно, то побачиш на снігу тінь від груші. Світло місяця падає на стіну, на якій висять фотокартки, на ліжко, де сплять двоє малих братів. Один з них каже: «Одвернись від місяця або вкрийся з головою!» — «Чого це я буду вкриватися?» — запитує другий. «Бо сновидою станеш і будеш вночі або на грушу лазити, або по краю стріхи ходити!» — «Не мели катзна-що!» — «Це ти нічого не розумієш, а патякаєш. Так і лусну по лобі! Онде хлопці розказували, що один сновида у Харкові забирається на дах Держпрому і ходить по карнизу, як по рейці. Ходить, голову на місяць задерши. А хто його побачить — мовчок! Інакше той проснетесь — і бух на землю». — «Не може такого бути!» — заперече другий і нишком одвертається від місяця або ховає голову під ковдру, поки місяць помине вікно.

«А чи жива зараз мати? Чи є де зараз спати малим братам? Чи вціліла рідна хата?»

Думки обірвалися. До мене підсів Лісних, дістав з-за пазухи шерстяні шкарпетки.

— Це тебе Мамалига преміював? — спитав я.

— Ти що, забув. Мамалига ж дав мені пляшечку «тройного» і губну помаду... Не зустрівся він мені в тайзі. Заспівав би в мене «Бежал бродяга с Сахалина», — невдоволено гув Лісних і вже з усмішкою подав мені шкарпетки. — Такими руками тільки кружева плести!

— Угу. Ти ж уже показував і говорив, — пригадав я.

— І буду говорити, поки на кожній станції окріп продаватимуть безкоштовно, — відповів каламбуром Ліс-

них.— Тобі ж спасибі за листа до моєї милої. Ти поглянь! Як сплетено!

— А ти одішли їй помаду...

— О! Вірно. А я вже хотів розмалювати помадою старшину Мамалигу. Спасибі, що підказав.

— Що твої подяки? А як узнає Соня, що не ти їй писав? Обман?

— Головне, захопити в її серці плацдарм. Мине час, і ми порозуміємося.

— Хіба що так. Мине час,— мовив я задумливо.— Що чекає нас завтра? Яке воно, те завтра?..

Василь Рекало приніс три великі білі кавуни.

— Де ж ваш командир? — спохопилася мати.— Хай знайде хоч на хвилиночку.

Я пішов до порога.

— Ти куди? — запитав Рекало.

— Скоро повернуся...

У небі миготіли зорі, і між ними плив місяць, неначе флагман. Біля машин штовхалися, гріючись, мото-стрільці.

У третій хаті зупинилася штабна група.

За столом схилилися над картою офіцери. Всі заклопотані, зосереджені. За звичкою Підгурський мацав пальцем на щоці слід від арійських зубів.

— Дозвольте, товаришу полковник...

— А, це ти? — випростався Гуменний і поглянув на мене.

— Мати лейтенанта Рекала і він сам дуже просили. Завітайте до них.

— Прийду,— відповів полковник.— Як настрої у бійців?

— Нормальний.

— По тобі не видно.

— Може б, нам випустити «Бойовий листок»? — заговорив раптом третій офіцер, заступник командира по політчастині нашого загону, капітан Морозов.

Я розвів руками:

— Нема часу. Нехай після рейду, товаришу капітан.

— Угу... Випустимо «Листок» після першого бою,— погодився Морозов і задумливо говорив далі: — Кращі бійці перед таким походом подають заяви в Комуністичну партію...

— Я перекажу ваші слова своєму екіпажу.

— А ти сам? — запитав комісар.

— Поки що — ні...

— Угу...— мугикнув Морозов і запитав: — Як почуває себе старший сержант Сухомлинов?

— Щось і комбриг, і ви цікавитесь нашим новеньким. Сам по собі Сухомлинов який уже є. Онаковими всі ми будемо тільки з одірваними головами. А ось який він у бою, не знаю...

— А це ти правильно сказав про... голови. І вірно, що які б ми різні не були вдачею, у бою повинні бути однастайні. Тільки тоді ми перемагатимемо і ніякий чортяка нам не страшний,— стиснув кулак полковник Гуменний.— Так про Сухомлинова...

Полковник не договорив: до кімнати вскочив радист і подав йому радіограму.

Зі сходу раптом долинув гарматний залп. Стріляли в тому напрямку, де ми переправилися через Манич. Стиснулося серце: «Невже німці підтягли артилерію до Манича й не дадуть тепер пройти важким танкам?..»

— Передай у штаб армії,— сказав полковник Гуменний радистові.— Ми побудемо тут ще з півгодини... А зараз я піду до лейтенанта Рекала.

На подвір'ї мене полонили думки: «Що передали з штабу армії? Що хотів сказати Гуменний про Сухомлинова?..» Запитувати незручно. Та він може й не відповісти.

Полковник зупинився біля санітарної машини й гукнув:

— Як пульс у медицини?

— Бойовий, товаришу комбриг!

З критого кузова озвалося кілька чоловічих голосів і Маринчин. Я впізнав би його серед тисячі.

— А в тебе, товаришу Волошко? — навмисне голосно запитав полковник, щоб у машині знали, що я теж тут.

— Щось наче б'ється серце з великою частотою.

— Чи не закохався?

Я зумисне промовчав, щоб не подумала Марина, що її тут збираються «розігрувати». Полковник, вважаючи, що зробив добре діло для мене, привівши до санітарної машини, подався до хати Рекала. Тим часом дверці відчинилися, і виглянула Марина.

— Є якісь новини? — запитала вона.

Я подав їй руку, а потім і другу.

— Я ж мов бомба! — встигла сказати Марина, спускаючись на землю.

— У танкістів м'язи міцні. А тобі до бомби ще далеко. Трохи пройшлися й зупинилися посеред виїждженої саньми дороги. Вдалині ще пострілювало. У небо зринали освітлювальні ракети:

— То б'ють німці по наших танках? — запитала Марина.

— Що гармати проти КВ? — заспокоїв я дівчину.— Класна машина! Але до неї танкістам ще треба мати голову на в'язах...

Тихо скрипіла акація з покрученим від східних вітрів стовбуром. На башті проти місяця виднівся блідий номер машини.

— А на деяких танках я бачила слова «Сміливий», «Сильний», «Грізний»,— сказала Марина, зупинившись.

— Так іменують КВ, як моряки міноносці. А середній танк має тільки тризначну цифру...

— Борисе!..— гукнув я крізь передній люк машини.— Ми тут почергуємо, а ти піди погрійся. Мабуть, забув, як і пахне селянська хата?..

— Що чути про КВ? — спитав Охтень.

— Поки що нічого.

— На дерев'яний міст надії мало. Може розвалитись, і танк гухне у річку. Треба звечора покласти на лід дерево, залити його водою, і мороз зробить своє за кілька годин. А потім по цьому понтону на той берег,— говорив Охтень.

— Мабуть, так і зроблять...

— Я не піду до хати!

— Кавуна покуштуєш... Такого ти зроду не їв.

Охтень захихикав:

— Дома на трудодні я одержував цілу гору кавунів. Квасив у їхньому ж соку. Од такого розсольчика й за вуха нікого з наших не відтяг би. На пробу принеси скибку, якщо хочеш.

— Гаразд. Щось влаштуємо для такої видатної особи, як ти...

Сюди біг солдат. Це штабний радист.

— Комбриг тут?

— Щось сталося?

— Коли станеш полковником, товаришу Волошко,— сказав він, позираючи на Марину,— тоді я тобі й доповідатиму!

Мені не дуже хотілося, щоб штабіст отак мене принижував при дівчині, і я відрубав:

— Теж мені спец! А не знаєш, як бути, коли кішка перегризе антену.

— І не смішно! — задерикувато відповів радист.

— А все-таки? — причепився я до нього.

— А ти? Як би ти діяв без антени?

— Устромив би твого носа або свій палець в антенне гніздо!

Радист голосно засміявся, киваючи Марині, мовляв, задавака оцей танкіст або ж телепень.

— Не віриш? Твоя справа,— відповів я серйозним тоном.

Радист засопів і прискорив кроки.

— Я змерзла. Ходімо й ми до хати,— сказала Марина.

В хаті гамір. Пахло смаженим м'ясом і цибулею.

Біля полковника сидів насуплений радист і нехотя жував шматок м'яса. «Так і є! — подумав я.— Не пройшли танки через Манич!»

Маринка і я сіли на довгій лаві, під стіною, на якій висіли ікони й фотокартки. Дівчина взяла мене за руку.

— Поглянь... на матір. Як світяться її очі! Яка вона горда! Її Василь заслужив медаль «За відвагу» й орден Червоної Зірки. Матері, певне, хочеться, щоб зараз був день і вийти з сином на люди. Мати знає, що про них скажуть: «Дивіться, який син у Рекалихи!»

Мені уявилася моя мати. Удвох ми стоїмо перед величезним натовпом своїх земляків. На моїх грудях племінують та ж бойова медаль, що й у Рекала, і орден Вітчизняної війни. Дивитися в очі матері, людям, а вони в твої. Оце екзамен, про який ми навіть уяви не мали, навчаючись у школі чи працюючи на заводі, в полі. А мабуть же, треба до цієї хвилини готувати хлопців і дівчат ще змалку, і тоді народові не страшні ніякі бурі й лихоліття.

Василь Рекало біля етажерки перекладав книги.

— Німці на розтопку брали. Ще вчора,— поскаржилася мати.

— Ось що від «Білого Клика» залишилося! — подав лейтенант Маринці пошматовану книгу.

Підсунувшись ближче до гільзи-каганця, Павлихіна прочитала:

— «Северная глушь не любит движения. Она ополчается на жизнь,— ибо жизнь есть движение, а северная глушь стремится остановить все, что движется. Она за-

мораживає воду, чтобы задержати її бег к морю; она высасує сок из дерева, и его могучее сердце коченеєт от стужи; но с особенной яростью и жестокостью северная глушь ломаєт упорство человека: потому что человек — самое мятежное существо в мире, потому что человек — всегда восстаєт против ее воли, согласно которой всякое движение в конце концов должно прекратиться...»

— «Найбунтівніша істота в світі!» — повторив я вголос, поглянувши на Рекала, на Маринку і уявивши німців-солдатів, які рвали на шматки книгу, щоб розтопити нею плиту.

— «Круг сжимался все теснее и теснее. Мало-помалу, дюйм за дюймом, то один, то другой волк ползком продвигался вперед, пока все они не оказывались на расстоянии почти одного прыжка от Генри. Тогда он выхватил из костра головни и швырнул их в стаю...»

— Хочете, візьміть оцей «поранений» том на пам'ять про мою рідну хату.

— Спасибі, товаришу лейтенант!

Василь Рекало розчулений і схвильований. На його обличчі щира замріяна усмішка, здавалося, він ладен був обняти кожного, хто тут був.

— А я вперше у такій хаті,— сказала Маринка, розглядаючи сволок, прогнуту стелю.

— Ти з міста?

— Так.

— І любиш свою квартиру?

— Я про це ніколи не думала.

— А для лейтенанта, мабуть, немає милішого житла на всій планеті за цю стару хату.

— Вірно! — підтримав Василь.— А серед дерев — акація, під якою стоїть твій танк...

— Ось бачиш, Маринко! Стара, скрипуча акація заслужила такої похвали. Якби дерево могло це почути, то цієї ночі розцвіло б, подарувавши тобі гілку пахучих, солодких квітів...

Хтось захихикав. Я обернувся. Сухомлинов ще не встиг сховати свої дрібненькі зуби.

— Вихвалюєте дерево, яке навіть на кілок не годиться! — сказав він.— Яка далека оця акація від твоїх мрій у шкільні роки про всесвіт?

— Який всесвіт? — заперечив я.— Коли ми й німці так дубасимо один одного, що аж планета стогне, і Місяцю, мабуть, соромно за свою матінку Землю...

— А звідки тобі відомо, що Земля — матінка Місяця? — втрутився полковник Гуменний.

— Може, й не матінка, а сестра...

— А що скаже на це сержант Лісних? — полковник іноді любив запитувати думку котрогось із танкістів.

— Гм... Себто як? — розгубився Лісних. — Я на боці командира, товаришу полковник. Інакше на війні не можна. Якщо Волошко один не відіб'ється, тоді йому на поміч прийду я, «особая, дальневосточная...».

Почувши нашого баштового, хтось із танкістів тихо заспівав пісню, яку знали ми всі, ще коли були допризовниками:

Стоим на страже всегда, всегда.
И если скажет страна труда:
Прицелом точным — врага в упор:
Дальневосточная,
Дашь отпор!

Гуменний задумливо сказав:

— Вірно, сержанте! Солдати повинні бути одnodумцями, хоча Волошко гадає, що одностайності можна досягти тільки на тому світі...

— Це коли брати слова в абсолют, товаришу полковник. Але ж ми живемо не на Місяці, — сказав я.

— Так, так. Але в головному — у ставленні до нашого смертельного ворога — фашизму — мусимо бути одnodумцями! — полковник поглянув на Сухомлинова, немов хотів узнати, яке враження справили на нього ці слова.

На порозі з'явився капітан Перлик у кожушку, в танкошоломі. Його танк ішов останнім. Коли німці здійняли стрілянину, колона розсосередилася і кілька автомашин відстало. Екіпажеві капітана Перлика довелося повернутися назад.

— Як там? — підвівся Гуменний.

— Автоцистерни немає, наче крізь землю провалилася! — бідкався капітан Перлик.

— І далеко ви ходили?

— По наших слідах майже до самого Манича.

Перлик сів біля столу. Мати Василя Рекала поставила чашку й чайник.

Коли почалася війна, Перлик закінчував танкове училище в Білорусії. Курсантів кинули на шосе Мінськ — Москва як звичайних піхотинців. Німцям тоді далася взнаки оборона курсантів під Борисовим. Потім воював

на інших фронтах, був у кінноті, чекав там, коли побудують для нього на Уралі «тридцятьчетвірку». І в сорок другому таки дочекався. Командування відкликала Перлика з кавалерії на танки. За бої під Сталінградом присвоїли звання капітана.

— Ти хотів щось сказати? — спитав Перлик, відчувши на собі мій погляд.

— Нічого. Просто на каганець задивився...

Я думав про важкі танки, які не пройшли поки що Манич. А що, як вони нас не наздоженуть зовсім? Я тяжко зітхнув.

Задумливо дивився на каганець і капітан Перлик. Потім здригнувся й розгорнув книжку. Очима він надивав ті рядки, які щойно читала Маринка.

— Вночі донський степ видається на простори Півночі, про які писав Джек Лондон. Безмежжя. Холод. І ясний місяць. От тільки вовки позабігали від фронтového гуркоту й пострілів,— сказав Перлик і почав пити з кухля чай.

Полковник Гуменний дочекався, поки Перлик допив, і тихим голосом мовив:

— Пора! По машинах!

Мати, почувши ці слова, вмить зупинилася.

— Як? Уже йдете? Василю!

— Мамо! Це через мене полковник наказав зайти сюди! — похвалився син, не відаючи того, що слова ці обдадуть матір холодною водою.

З її рук раптом випала алюмінієва миска, покотилася по долівці, як дзига, і впала посеред хати догорі дном.

— Так ви сюди не назавжди?! Як же це? Невже німці ще прийдуть на хутір?

— За нами поспішають головні сили,— намагався пояснити матері син.— Стратегія...

— Щоб вона луснула, така стратегія, коли ви відступили з України, а потім і з Дону...

Запала пауза. Хлопці мовчали, бо в стратегії, що закінчувалася відступом, завжди найбільше винні солдати, а не генерали. Мати, мабуть, відчула, що зараз не та хвилина, щоб нам докоряти, й винувато зітхнула:

— А я ж думала, що з німчурою у нас уже все...

Василь стояв перед матір'ю, зникло розводячи руками: мовляв, нічого не вдієш, треба.

— Василю! Сину... Чи ж надовго ти мене покидаєш?..— вихопилося в неї.

Цей крик ніби підсвідомий, ніби мати забулася, що в хаті були полковник і товариші Василя, котрі не можуть і не мають права піти без нього. Ще материн зойк нагадував крик пташки, з гнізда якої забирали пташеня, єдине, що залишилося в неї.

— Я скоро, мамо! Ми повернемося. А за кілька днів... Та ні! Що це я? Завтра придуть сюди наші назавжди. Ми скоро...

Більше я не чув ні голосу матері, ні сина, бо вийшов у сні. На душу ліг камінь.

— Бачив? — поспитав мене Сухомлинов.

— Ти про що? — не зрозумів я його.

— Як мати дивилася на сина...

— Як і кожна мати б на її місці.

— Може. Отак дивилися на комбрига Гуменного генерали й полковники, які залишилися за Маничем. Я був тоді біля штабу.

Сухомлинов зітхнув.

— Ти захворів?

— Душа поболює, товаришу командир!

— Від таких болів у мене нема ліків. Не ти один ідеш туди. Всім нелегко. Але що вдієш? «Треба!» — сказали, і цього досить.

Мене трохи насторожила роздвоєність у поведінці Сухомлинова. То він дивився на нас трьох, мов орел з піднебесся, обурюючись тим, що «яйця починають учити курей», то вбирав голову в плечі, думаючи про щось сумне.

Ми влазили в танк, коли з хати вийшов лейтенант Рекало. За ним, накинувши хустку на плечі, мати. От і скінчилося її свято. Мати підняла руки догори. Хустка зсунулася з її плечей і впала на сніг.

Танки полишають хутір...

Степ наповнюється гуркотом моторів. Загін іде через поля, прасуючи снігові кучугури й залишаючи сліди від гусениць. Подекуди видніються тьмяні цяточки чорної землі...

Попереду бовваніє курган. Скіфська то могила, чи насипаний печенігами курган або монголами пагорб. Маячить курган серед степу. Скільки дозорів на ньому перестояло? Скільки війська пройшло повз нього на бистрих

конах? А в цю війну курган побачив і танки, почув гуркіт моторів.

Раптом спалахнули блискавиці і засвистіли снаряди. Шмаття землі, змішаної з снігом, посипалися на танк. Хтось з автоматників зойкнув. Востанне.

Перший убитий. Колона зупинилася, щоб іще почекати важкі танки й поховати автоматника.

Розгрібши сніг, солдати копали могилу. Земля тверда, мов креміль, лопати аж скреготіли. Мені вчувалася пісня, яку я почув малим давним-давно.

Чого ж місяць, чого ж ясний
Хмарами укrywся?
Чого вітер, чого буйний
Грізно розходився?

Чому ця пісня так запала в пам'ять? Тоді був вечір, у вікно заглядав місяць, що висів над принишклим і засніженим селом. Я дивився на той місяць і слухав сумну материну пісню:

Місяць бачив, як учора
Могилу копали,
А в могилу домовину
Стиха опускали...

Мабуть, то були слова першої пісні, яку я запам'ятав. Дивно, чому не про зайчика-степанчика, не про лисичку-сестричку чи про kota-баламута, а про місяць і могилу?..

Місяць золотив сніг, груддя мерзлої землі, вершину кургану й бліде обличчя вбитого двадцятилітнього Михайла Олександровича Онучкіна. Тепер ми знали його прізвище. Знали — він лєнінградець. Серед паперів був і невідісланий батькам лист.

Підгурський скинув шапку й щось сказав, прощаючись з Онучкіним. Онучкіна майор узяв до себе в батальйон з шеренги молодого поповнення, коли подана була команда: «Комуністи й комсомольці! Три кроки вперед!» І ось... хлопця нема в живих. За тиждень батько й мати отримують похоронну й останнього листа, в якому він просив не хвилюватися за нього.

За хвилину під курганом виріс горбик мерзлої землі. Майор Підгурський ще стояв, нахиливши голову. Він так добре знав Онучкіна, і смерть ця вразила його до глибини душі. А мені все вчувалися слова з пісні про

могилу Тараса Шевченка і місяць. Що могло єднати похорони поета-кобзаря і хлопця з Ленінграда? Мабуть, місяць. Мабуть, оце байдуже до земних подій світило.

Солдати один по одному відходили від могили, а я ще стояв у глибокій задумі й дивився на безмежне поле, що тануло в посрібленій місяцем безвісті...

За курганом височіли клуня і ожеред соломи. Там зупинилися автомашини. Шофери жваво перекидалися лайкою. На те була причина. Один ЗІС уже лишився без пального, а запасів — катма. З палим на фронті взагалі останнім часом сутужно, бо тили відставали й губилися серед хаосу, що зчинився. Полковник залишив ЗІС тут разом з чотирма бійцями. Курган був на півдорозі до Батайська, і бійці, які тут зостануться, покажуть дорогу головним силам, що вийдуть по нашому маршруту.

Поблизу штабної машини я зустрів Марину. Піднявши голову, вона дивилася у чорне, засіяне зорями небо. Десь далеко гули літаки.

— Наші? — спитала вона.

— Німецькі. Летять до Паулюса в «котел» із сухарями.

— Скільки війська їхнього потрапило в пастку!

— Ще б зав'язати в «мішку» кавказьких фрців, отоді був би порядок у танкових частинах!..

Крізь відчинені дверці радіорубки виднівся вогник і доносилося виття динамомашини. Ас ефіру працював на передачу, вигукуючи в мікрофон цифрові групи. Та ось умформер стих, і ми почули густий баритон Гуменного:

— Більше чекати не будемо, бо до ранку не встигнемо. Так і передай...

У критому кузові почулися важкі кроки. Двері відчинилися.

— Хто це тут тиняється?

— Це я — Волошко. І молодший лейтенант медслужби Маринка...

— Лейтенант Маринка! Гм... Ходите тут! — стрибнув на землю полковник. — Будемо рушати. І вже без зупинок.

— А важкі танки? — вихопилось у мене.

— Обіцяв бог дати, тільки казав заждати. Ви чули мою розмову з радистом?

— Так, — признався я.

— Кілька важких танків скупалися у Маничі. Пере-

права виявилася ненадійна... Та до ранку там мусять щось придумати,— ніби хотів переконати полковник, що без важких танків теж обійтися можна.— Але про КВ нікому ні слова!

— Єсть, мовчати!

— А полковник з тобою у дружніх стосунках,— сказала Марина, коли комбриг одійшов.

— Це правда. У мене давно помер батько, і я інколи уявляю, що він — Гуменний. Та це між нами... Бувай! Час уже до своїх! — подав я дівчині руку.

— І мені теж...

Я повертався до екіпажу схвильований, збуджений. Дивним трохи здавалося, що знайомі ми тільки години, а пережито ніби за роки. Мабуть, обставини конденсують і час, і почуття.

— Можна привітати нашого донжуана? — запитав Сухомлинов, коли я виліз на танк.

— А хто це такий — донжуан? — втрутився цікавий до всього Лісних.

— Начфіл корпусу,— пожартував я.

— Отой, з рудою бородою? — допитувався Лісних.

— Ну й кадри у тебе,— аж приплямкнув губами Сухомлинов.

— А чим же тебе здивував чи насмішив Іван Лісних? — поцікавився я.

— Про юшку з амурських карасів говорив і про те, як сом ледве не потягнув на дно ведмедя. Ну, й мастак заливати наш баштовий! Одне слово, вони у тебе обидва лірики! — зверхнім трохи тоном, але не злим мовив Сухомлинов.

— Не вірять, що я своїми очима бачив, як нещасний здоровенний ведмідь ледве вихопив свою лапу з пащі сома. А сом завдовжки во-о... Може, трошки коротший за нашого танка...— говорив Лісних.

— Чув? — звернувся Сухомлинов до мене, а поглянув на баштового.— Візьми його за руб двадцять. Такого і конферансьє не вигадає...

— Я радий, що ти повеселішав відтоді, як вийшли в похід. Що ж до кадрів, то у нас на 317-му повний порядок... Це добре, що ти встиг познайомитися з хлопцями,— говорив я зумисне серйозним тоном, немов не помітив глуму й зверхності до Охтеня і Лісних у цього біляштанного типа, з якого обставини ще зроблять людину, в що хочеться вірити, і я вірю.

— А встиг! Війна. Часу обмаль. У тебе ж онде за три зустрічі з молодшим лейтенантом медслужби по кілька хвилин — уже любов. Ти ж хоч цілувався з нею? Молодощ, як сказав би боцман з кінофільму «Танкер «Дербент». Якщо не цілувався, то не варто тебе й відпускати з машини... — щось дуже розбалакався наш кулеметник-радист.

— Справді, час на війні стиснутий до краю, немов пружина. Хвилини дорівнюють дням, місяцям, а може, й рокам. Можна й закохатися протягом тих хвилин, навіть стати справжнім танкістом! — відповів я.

— Навздогад буряків, щоб дали капусти. На мене натякаєш. Законно. Зразу видно, що закінчив десятирічку... З такими, як ти, старшина Мамалига має клопіт, — не збирався змовчувати Сухомлинов.

— Вірно. Старшині просто біда тут служити. Таких у нас половина бригади.

— Якби по правилах, то тобі б лише зараз пора служити в армії. А ти вже командир «тридцятьчотвірки»! — промовив Сухомлинов.

Мені здалося, що Сухомлинова дратувало і те, що Лісних був душевно простою, малоосвіченою людиною, і те, що я, закінчивши десятирічку, команду танком, дружу з капітаном Перликом і обіймаюся з Маринкою, і що Борис Охтень любив українські пісні, а відтак і історію свого народу. Чому в нього таке невдоволення всіма і, мабуть, самим собою? Може, Сухомлинов вважає, що при штабі він був випадково, що його покликання бути справжнім танкістом, командиром? Може, хотів, щоб його поставили командиром машини? Але ж бригада наша була вже цілий місяць у безперервних боях, і танків зоставалося мало, тож доводиться багатьом бути за старшого, куди пошлють...

Загін танків і автомашин покидав польовий стан під степовим курганом, що став для нас тимчасовим причалом, а для молодого лєнінградця Михайла Онучкіна останнім берегом у житті, останньою пристанню.

Місяць уже висів у зеніті. Була північ.

АТАКА

Від мотору йшло тепло. Я розстібнув комір. Хотілося спати.

Сухомлинов був зараз на місці командира машини, а я біля рації. Слухав ефір. Він теж дрімав. Раптом голос комбрига. Нашій машині Гуменний наказував взяти з найближчого хутора провідника.

«Тридцятьчетвірка» звернула з шляху і помчала понад лісосмугою.

Ніч кінчалася. Голубуватий місяць уже заплив на захід і висів десь над Азовським морем. Світало.

У бінокль я намагався розгледіти, чи є на хуторі німці. Та жодних ознак. Або солдати ще спали по хатах, або їх не було зовсім.

Зупинилися біля крайньої хати. Старий чоловік і хлопчина років чотирнадцяти викидали з ями сніг. Застромивши в замет лопату, старий підвів голову і отетерів від несподіванки.

— Мати моя!

— Свої, папашо! Свої! — гукнув я.— Вилазь!

Той ще боявся покинути сховище, і мені довелося сплигнути з танка й підійти до ями.

— Які це свої? — насторожено запитав старий.

— Хіба ти, папаню, не бачиш? Це ж червоноармійці! — радісно вигукнув хлопець.

— Та бачу. Час суворий...— сказав батько, вилізаючи з ями.— Не завадить зайвий раз і перепитати. Бо воно той... Петлю на шию — і будуть тобі «наші»...

— Це правда,— підтримав я господаря, щоб він не подумав, що ми вважаємо його боягузом.— Але ми все-таки свої... Як називається цей хутір?

— Цей?.. А-а? Воно той... Пустошкін.

— А де ж німці?

— Вчора по обіді знялися кудись.

— Та куди ж? До Манича ближче,— відповів син.— А в станиці Ольгинській їх до біса.

— А яму нащо розчищаєте?

— Час суворий... Все може трапитися,— відповів старий.— Якщо німців не буде, то їхні літаки можуть скинути бомби. Це у них запросто. Якщо стоятимуть німці, скинуть наші. Час такий... Погуркує на Дону. А ми люди стріляні...

— Та це так,— підтакнув я.

До танка збіглися люди. Найбільше — хлопчаків, котрі за роки війни навчилися розпізнавати танки й літаки навіть по силуетах.

— Наші прийшли!

— Танкісти! Гей! Сюди!

В очах дітей палахкотіли вогники.

— Наші! Червоні!

Давно я не відчував такої гордості, що ми — «наші, червоні», — як у ці хвилини. Щось схоже пережив я, коли мені було тринадцять років.

Одного літнього дня учні з нашого класу поїхали до Харкова купити підручники й зошити. Ішли Сумською вулицею, і раптом хтось вигукнув: «Хлопці! Погляньте, хто йде!» До нас наближався високий чоловік з русавою бородою. На його петлицях червоніли ромби, а на грудях гімнастерки сяяли ордени бойового Червоного Прапора.

Ми впізнали командуючого Харківським військовим округом, командарма 2-го рангу Дубового Івана Наумовича. Ми навіть забули про книгарню, куди поспішали. Наче по команді, чітким кроком хлопці пішли поруч з командармом, зазираючи в його обличчя. Нашою ходою милувалися перехожі... Зараз не пам'ятаю, по своїй волі ми розлучилися з командармом, чи цьому допоміг міліціонер. Але кожний з нас у ті дванадцять-тринадцять років був щасливий і гордий пройти поруч з полководцем, про якого читали в книгах...

— Ура! Наші!

— Тихіше! Не галасуйте! — підняв я руку й нарешті сказав про те, заради чого прибув сюди танк. — Нам треба провідника. На годину-дві. Не більше...

Натовп загудів. Хтось позадкував, натикаючись на інших хуторян. Двоє хлопчаків перемовилися між собою й стали вигукувати:

— Я...

— Ми проведемо вас...

— Воно той... Час суворий... На таке діло, хлопці, ви ще малі, — заговорив наш знайомий, давши синові запотличника. — Брись! — потім кивнув до хуторянина. — Ну як, Федот?..

— А було не було, Іване Олександровичу! — махнув рукою Федот, мов шаблюкою. — Як колись співали — «За Советську власть поїдем!»

Хтось у юрбі схлипнув, і я сказав:

— Не тужіть! За дві години провідники повернуться на хутір. Зрозумійте нас, люди. Треба!

— Час суворий. Треба поспішати, танкісти,— одяг рукавиці наш перший знайомий.

На цьому переговори й скінчилися. Тепер на броні танка, крім автоматників, були ще й селяни — Іван Ільченко та Федот Апришкін. Вони мали провести танкову колону до Батайська так, щоб не наткнутися на німецькі укріплення й гарнізони, щоб обминути протитанкові рови, викопані поблизу станиці Ольгинської ще минулого літа.

Колона наздогнала офіцера в шкіряній куртці й жінку в пальті й білій пухнастій хустці. Коли «тридцятьчотвірка» порівнялася з ними, німець козирнув і щось вигукнув. Та в ту ж мить перелякано закліпав очима. З танка до нього стрибнули автоматники.

— Ви знаєте цю краличку? — запитав я у провідників.

Жінка з жахом затулила руками обличчя, а Ільченко, примруживши око, сказав:

— Баба той... Нічого собі... Час суворий... Ми її не знаємо. Правда, Федот?

— Козак з бабою воює тільки дома,— відповів Федот Апришкін.

Те, що німецький офіцер був з жінкою, розлютило деякого з автоматників. Один схопив гауптмана за петельки й почав трясти його, мов грушу.

— Ти бачиш! Бачиш! — звернувся до мене Сухомлинов.— Ось через такого офіцера довелось і мені йти сюди... Хіба він не заробив, щоб дати йому в зуби? Так його! Так...

— Не смій! — рука полковника лягла на плече червоноармійця, що замахнувся на полоненого.

— Це ж фашист. Він, може, мою матір закатавав?..

— То й бий їх у бою!

Червоноармієць одійшов, а рука Сухомлинова так і залишилася стиснутою в кулак.

— Ти побив полоненого, і за це тебе із штабу в танк? — спитав я.

— Цього червоноармійця полковник уже не пошле нікуди, бо гіршої передової, ніж у нас, не придумати! — відповів Сухомлинов.— «Бий їх у бою!» Бити їх треба скрізь!..

— Святі слова,— підтакнув провідник.— Час суворий.

Гауптман виструнчився перед полковником. Гуменний узяв планшет, що висів при боці пілота, розгорнув карту й сказав:

— Хутір Леніна. Розповідайте...

Імені Леніна... В моїй уяві постав незабутній кадр з фільму Олександра Довженка «Щорс». Німецькі солдати піднімають на багнетах офіцера-кайзерівця. Де тепер їхня солідарність з революцією?.. Крім нас, ніхто не підніме на багнетах Гітлера. Так цей хутір іменували й німецькі топографи на своїх картах, виготовлених для льотчиків. Полонений говорив усе, що знав про Батайськ, аеродром і хутір Леніна. А знав він чимало. Як не-як, а командир ланки транспортних літаків «Юнкерс-52».

— Як бути з цією?

— Невже вона з наших?

— Ні!

— Не знаємо такої,— в один голос відповіли провідники.

Полковник Гуменний мовчав. Здавалося, він не звертав ніякої уваги на жінку, яка прикусила до крові губи й затулила обличчя руками.

— Роберт! Роберт! — гукнула вона у відчаї до пілота, що всідався на броню мого танка.

— Невже вона справді любить німця? — запитав здивовано сержант Лісних.

— От стерво! — сказав Апришкін.

— Очі твої безсоромні! — посварився провідник Ільченко.— Час суворий. Можуть і той... до стінки...

— Вірно! Стріляти таких! — гнівно кинув Сухомлинов.

— А ти хто? Прокурор? — втрутився у розмову мовчазний Охтень.

— Хе! Тобі її жаль? Ще б пак! — процідив крізь зуби Сухомлинов.

— Тихіше! Комбриг! — попередив я.

— Прийшов подякувати провідникам,— сказав Гуменний, розгорнувши планшет з топографічною картою.— Хутори Пустошкін, Резников, Слава Трудю, Чернишов, станиця Ольгинська залишилися позаду. Без пострілу ми вийшли на пряму дорогу до Батайська. Спасибі вам...

— Та ми що ж... Час суворий... Треба...— сказав Ільченко, привітно кивнувши мені.

— Ми ж козаки, товаришу полковник,— подав руку комбригові Апришкін.

«Що їх обох чекає дома, якщо сьогодні не прибуде механізований корпус? Адже німці визнають, що вони були провідниками у радянських танкістів. Посадять у тюрму?.. Розстріляють?..» — думав я, дивлячись на провідників, у яких воложилися очі.

Колона рушила. А Ільченко, Апришкін і жінка, про яку ми всі ніби забули, zostалися на дорозі.

«Ну що ж... Час суворий. Треба...» — вчувалися голоси провідників. «Ну що ж, війна...» — скаже, напевне, жінка, думаючи про свого німця. Хто вона? Хвойда? Зрадниця? Просто безвольна представниця «слабкої статі», котра буде потай людям твердити: «Війна всьому виною. Не я на Дон запросила німців, не я їх сюди пустила». А гауптман, здається, любить... І вона, мабуть, теж... Дивно!

До Батайська залишилось вісім кілометрів. Якби обрій не заволік серпанок, ми б уже бачили місто. Поки що за кілометр маячили дерева та дахи приземистих будиночків. Цей виселок на карті називається хутір Леїна.

З кількох хат кучерявився в небо дим. Від довгого хліва край хутора солдати вели напувати коней. Один ніс цебро. Зупинившись, він поглянув на танк і поплівся до криниці. Ще далі, на занесеній снігом колії, стояли два вагони-пульмани.

— Там є солдати! — торкнувся мого плеча гауптман.— Сто солдатів...

Танки, автомашини й бронетранспортери загальмували біля хат і хлівів, а дві «тридцятьчотвірки» зупинилися навпроти пульманів.

Минали хвилини, але пострілів не було чути.

З хат на вулицю автоматники виводили солдатів. Деякі не встигли одягтися і тюпали хто в чому.

Німці мали жалюгідний вигляд. З десяток таких вояків привела до вагонів-пульманів і Марина Павлихіна. У неї був ще помічник — цибатий хлопчина, весь обвішаний карабінами.

— Погляньте на цього героя! А наш фельдшер! Молодці!

— Як же тебе звати, хлопче?

— Москальов Ваня. Побачив у вікно танки, а за ними своїх друзів-однокурсників Вовку Корнева й обох Мишків...

— А де ж твої Мишки? — запитав хтось з автоматників.

— Онде. Трохименко і Руденко. Гусениці обмацують... А німці сплять у нашій хаті, аж посвистують. А тут тьотя Марина з автоматом на них. Я бігом до карабінів, повиймав затвори. Ніхто з них і не огризався,— кивнув Ваня на гурт полонених, яких старшина Мамалига підштовхував, щоб вони швидше лізли у вагон-пульман.

— Повезло вам з тьотею Мариною, що такі смірні фрїци попалися!

Автоматник обняв Москальова за плечі й спитав:

— Скільки ж ти класів закінчив?..

— Торік шість. А з осені на «канікулах»...— шморгнув носом Ваня.

Ванькові друзі, обидва Мишки — Трохименко і Руденко та Володя Корнев дивилися на нього, як на героя.

— Дозвольте нам провести ваші танки!

— Хоч до Ростова.

Підійшли ще люди. Двоє із них — Іван Смородін і Григорій Миндарев розповіли про окупантів, про козацького офіцера Синяпкіна, який маскувався до війни в личині колгоспного конюха й умивався тільки на День Конституції. Коли ж прийшли німці, білий козацький офіцер Синяпкін з'явився перед колгоспниками чисто поголений, у штанях з лампасами, з шаблюкою. Тиждень тому вивіз дівчат і хлопців на каторгу...

— Досить скаржитися! Танкісти поспішають, а ви, як баби на батайському базарі! — втрутився жіночий голос.— Скажіть, де нам копати окопи?..

— Оце розмова! — похвалив жінку Гуменний.— Всім, хто тут залишаються, готуватися до оборони!

Майору Підгурському було наказано силами сотні автоматників, кулеметників, петеєрівців, а також чотирьох танків і бронемашин зайняти кругову оборону плацдарму по рубежу — балка Мокрий Батайськ, польовий стан, хутір Леніна, балка Сухий Батайськ. З цього плацдарму можна помітити наземні війська з будь-якого напрямку. Мотострільці не повинні пропустити жодної німецької автомашини, підводи, жодного пішого солдата й місцевого жителя. Бійцям і хуторянам закопати-

ся у землю. Техніку замаскувати соломою. Використати кожен ожеред на полі, кожну складку місцевості. Роботи багато, і її треба розпочати негайно...

Я підійшов до Марини й сказав:

— Ти полонила фріців не зброєю, а своєю вродою. Одігрій автомат і витри насухо масло.

Марина почервоніла й призналася:

— Ніколи не стріляла з автомата. Як трапилося, що я їх узяла в полон, і сама не знаю,— розвела винувато руками.

Її обличчя було миле і напрочуд вродливе в променях червонуватої заграви, що розлилася густою фарбою на сході. Мені хотілося сказати Маринці стільки теплих слів. Хотілося сказати: «Люблю!» Але я розумів, що слово це не гармоніювало з гуркотом моторів, з короткими вигуками, лайкою, метушнею, з усім цим напруженням, яким жив танковий загін і весь хутір... Біля Марини вже з'явилися санітари. У них свої клопоти. Їх чекала робота, що вимагала нервів, уміння й мужності.

— Маринко, мила, люба снігуронька! — сказав я, дивлячись на неї і на ранкову заграву нового дня.

— Щастя тобі! Щастя! — відповіла Марина таким голосом, ніби вже ніколи не думала зустрітися зі мною, ніби санітари й лікар забирали її з собою кудись далеко й назавжди.

І мене також підхопив вихор. Я тільки й чув:

— Гей там! Скоріше!

— Чого гав ловиш! Миттю на броню!

— Пі-і-шли!

Час не ждав, і танки з автоматниками на броні та два бронетранспортери покинули хутір...

В широкий долині пробуджувалося місто. То там, то там з димарів будинків струмили в небо димки. На станції гули й чхали парою локомотиви. Мчав з Кавказу ешелон.

Танки тримали курс на аеродром. Мій 317-й ішов поруч з машиною Семена Кузінова. Я знав Семена так, ніби і виріс разом з ним біля Бердянська, на березі лагідного Азовського моря. З його розповідей я уявляю місто. Воно ніби велетенський корабель, що ось-ось мав відчалити від крутого берега. Семен влітку сорокового готувався до захисту диплому в машинобудівному технікумі, водночас подав заяву до військкомату з проханням

прийняти в танкове училище. Такий час. Тоді багато хлопців йшло в льотні, танкові, артилерійські й морські училища.

Восени настав час прощатися з домівкою і Семенові. Незабутній день і останній вечір для кожного, хто йшов на військову службу. Гомін сп'янілих людей, добрі побажання і спів дядьків, колишніх рекрутів. Ту пісню співають, мабуть, скрізь:

Последний нынешний денечек
Гуляю с вами я, друзья...

Зі станції Семенів поїзд мчав до Волги. І знову пісня:

Ой машина, ти железна,
Куди милого завезла?
Гей-гей, охо-хо-хо!
Куди милого завезла?

А вагонні колеса все стукали, а стовпи перед вікнами все проносилися мимо, немов прожиті дні. Кому не знайомий такий стан душі хлопців, які призивалися до армії?..

В танковому училищі Семен із запалом узявся за навчання. Деякі дисципліни були йому знайомі ще з технікуму і давалися легко. Дні минали швидко. Курсанти оволодівали технікою водіння танків.

Літній табір розташувався неподалік дачної зупинки трамвая. Табір оточували високі пагорби, порослі лісом. У вихідні дні, немов десантники, з горбів до табору спускалися горожани, що приїздили провідати рідних і знайомих. Купками сідали на зім'яту траву й починали снідати разом з курсантами. У Семена не було ні близьких, ні знайомих серед місцевих. Він ходив на залиту сонцем галявину і там давав волю своїм мріям, спогадам і пісням.

О третій годині ранку 22 червня Семен заступав на варту.

Тишу порушував свист птаха та стукіт дятла, схожий на кулеметний дріб. Лець шепотіло листя на деревах. Іноді налітали свіжі струмені повітря і, торкнувшись обличчя, щезали. Тиша вселяла в Семенове серце тривогу. І марно: саме в той час фашистська авіація бомбардувала Київ.

Вранці курсанти стояли біля гучномовця і слухали повідомлення про напад фашистської Німеччини на Ра-

дянський Союз. Кожен хотів якнайшвидше потрапити на фронт, не запізнитися. Дехто побоювався, що гітлерівську армію наші війська встигнуть розгромити без їхньої участі.

Опівдні училище споряджало на фронт першу танкову колону. Проводжати її вийшли всі мешканці міста. І дівчата теж. Стояли вони засмучені, задумливі. Багато з них востаннє бачили своїх коханих хлопців. Біля Семена мовчки дивилася на ешелон низенька, зігнута роками бабуся. Кінчиком хустки стара витирала сльози. Хто вона? В училищі не вчився ні її онук, ні син. Та яке це має значення! Сувора, мовчазна у горі бабуся здалася в ту мить Семенові уособленням матерів усіх солдатів.

Курсанти Семенового року ще навчалися. Однак усі відчували, що день, коли поїдуть на фронт, не за горами. Це сталося 8 серпня 1941 року. «Виходь шикуватися! З речмишками!» — пролунала команда. Хлопці сіли в кузови автомашин і поїхали до пристані.

Коли пароплав відчалив, людський гомін на березі потонув, неначе в хвилях. Милувався красою Волги, її звивистим руслом, крутими, порізаними ярами берегами і Семен Кузінов. Сонце сховалося за Жигулями, а в каюти ніхто не заходив. Курсанти дивилися в далину, наче виглядали звідти свою долю.

Опівночі пароплав зупинився у Сталінграді. Курсанти мали на тракторному заводі отримати танки. Жителі якимось особливо тепло ставилися до молодих танкістів. У перукарні, біля кіоску, в якому продавалося холодне й ароматне «Жигулівське» пиво, навіть у трамваї поступалися місцем.

В ті дні ворог був уже біля Києва, перейшов на лівий берег Дніпра, на Центральному фронті захопив Смоленськ, на півночі рвався до Ленінграда. Тож у цехах день і ніч гриміли крани, гупали молоти. Всюди пахло розпеченим залізом, ацетиленом і холодною бронею.

Після обкатки на танкодромі колона «тридцятьчетвірок» була укомплектована. В цю колону механіком-водієм і потрапив Семен Кузінов.

Поїзд все далі й далі йшов на захід. Поспішаючи на фронт, хлопці навіть не уявляли жахів війни. Біля станції Вязьма побачили глибочезні вирви від бомб, шматки зігнутих вибухами рейок, перекинуті й розтрощені вагони, зруйновані станційні будівлі. На одній станції стояв санітарний поїзд, і Семен побачив біля вікна танкіста

з перев'язаними руками і головою. Тільки очі в нього були відкритими. На петлицях обгорілої гімнастерки емблема «2 СТУ». Кузінову і друзям важко було впізнати в ньому колишнього старшину курсантської роти училища, котрий поїхав на фронт першим ешелоном. Під час атаки танк його був підпалений. Старшина, весь обгорілий, ледве встиг вискочити. Тепер їхав у тил лікуватися.

В ті хвилини Семен Кузінов уперше подумав, що танк, навіть такий, як Т-34, горить і кожного з танкістів у бою може спіткати така ж доля, як і старшину курсантської роти.

Чим ближче до фронту, тим повільніше посувався ешелон. Часто зупинявся. На одному полустанку почали розвантажуватися, а потім представник військової частини повів колону в ліс, що зеленів за два кілометри від станції. До переднього краю ще залишалось п'ятнадцять кілометрів, але гарячий подих фронту вже відчувався і тут. У небі кружляли свої і ворожі літаки, спалахували повітряні бої, під час яких падали, перевертаючись, наші двокрилі «чайки», тупоносі «ішаки» і значно рідше «месершміти». Глухо стугоніла артилерійська канонада.

Танковий полк, куди прибуло поповнення, стояв у густому сосновому лісі. Командир батальйону капітан Гуменний з почервонілими від безсоння очима приймав поповнення. Кузінов потрапив у його екіпаж. Полк виїшов у напрямку Єльня — Вязьма. Дедалі гучніше лунали артилерійські постріли й вибухи снарядів, пахло згарищем і чадом. Неспокійно було і в безхмарному небі. Раз по раз над головами тріскотіли кулеметні черги, ревли мотори. По більшаку потоком ішли на схід вози, машини, люди — голодні, втомлені, налякані. Як тільки з'являлися німецькі літаки, люди розбігалися в усі боки, падали в кювети. Коли загроза минала, знову виходили на шлях і йшли, йшли на схід.

Боляче було дивитися на біженців, які залишили все, що мали, і з дітками брели з рідних місць. По обочині дороги жінка вела на налігачі корову. Її донька трималася за поділ матеріної спідниці. Бідне не йшло, а волочилося за матір'ю. Інша жінка несла поранену дитину й ридала так, що було чути й крізь гуркіт моторів...

Давно те було. Скільки води збігло відтоді й пролилося крові. Наприкінці листопада сорок першого року Се-

мен Кузінов і я зустрілися в танковому батальйоні капітана Гуменного.

І те минуло... А сьогодні танки полковника Гуменного йдуть на штурм Батайського аеродрому. Тільки шість — проти ворожих гармат. Шість танків в атаці, чотири в обороні, а навкруги, на сотню кілометрів на схід і тисячу на захід та північ — територія, захоплена ворогом.

Танки вже обійшли аеродром і тепер прямували вздовж залізниці, між стінами зруйнованих і недобудованих споруд. Кожен екіпаж знав своє завдання і прислухався до сигналів по радіо, придивлявся до башти командирського танка, на якій міг з'явитися сигнальний з прапорцями й подати знак.

«Як почуває себе зараз Сухомлинов?..» Мені хотілося заглянути всередину машини, та треба пильно стежити за артилеристами на аеродромі. Тільки б не сполохати їх. Із зенітними гарматами жарті погані. Вони мають велику пробивну силу і в стрільбі точні. Коли ж обслуга досвідчена, то танкістам зовсім сутужно.

Чоло вкрилося рясними краплями поту. Холоне у грудях серце. Здається, воно б'ється в унісон з двигуном. Швидше б! Скоріше б уже в бій!..

— 317-й! Іди на гармату праворуч! — продублював Сухомлинов команду полковника.

— Єсть!

Охтень веде машину прямо на артилерійську позицію. В перехрестя об'єктива ловлю зенітку.

— Броневійним!

Лісних вийняв з касети снаряд, послав його в казенник і доповів.

— Єсть, броневійним!..— і, як завжди під час бою, вилаявся: — Ідять його мухи!..

З лівого флангу на артилерійську позицію вискочив 306-й танк механіка-водія Михайла Гущинова. Ось уже згинаються у дугу лапи одної зенітки, падає на землю зі скреготом тумба з стволом. Жодного зайвого руху. Дії машини розраховані до десятої долі секунди. Тріщить друга гармата. Заметушилися артилеристи. Вони лаштуються вдарити по танку Гущинова.

— Коротка! — наказую я Охтеню.

Танк зупинився, хитнувся. Натискую на педаль спуску ногою. Постріл... Та ось ворожий снаряд черконув по башні нашого танка. Машина наповнилася їдким димом.

— Нас підбили! — раптом заволав Сухомлинов. — Горимо! — і кинувся до верхнього люка.

— Ти що? Здурів?

Я схопив радиста за шолом, а потім за вухо.

Сухомлинов опустився на своє місце. Поруч стояв баштовий Лісних, тримаючи в руках снаряд. Танк наш зовсім не горів. Просто пахло порохом. Це «відкриття» зсудило Сухомлинова. Він увесь зіщулювся.

— Броненішим! — подав я команду.

— Єсть, броненішим! — відповів баштовий, клацнувши затвором.

У цю мить автоматників з броні неначе зміла морська хвиля. Опинившись на землі, вони, як сніговий вихор, подалися до бліндажів. Я ще натискую педаль спуску ногою. Гримить постріл...

Сухомлинов, напевне, думав тепер не про страх, а про те, що за панікерство йому може влетіти від Гуменного. Бути зараз у танку важче, ніж дати полоненому фріцу по морді.

Десь вибухають гранати. Тонко завивають осколки. Захлинаються автомати. Вибухи. Полум'я гасає по всьому аеродрому. Стежки й доріжки до літаків льотному складові перетяті мотострільцями. Всюди шумує білий вир метких, невтомних десантників.

На великій швидкості наш 317-й мчить до артилерійської позиції. З бліндажів ще вискакують підняті несподіваною тривогою зенітники.

— Сухомлинов! З кулемета!

— Єсть, з кулемета!

Це був голос людини, яка ковтнула холодної води після спраги. Сухомлинов б'є по гітлерівцях, що квапляться до зенітних гармат. Це його перша в житті бойова черга з танкового кулемета.

— Молодець! Так і тримати! — гукнув я Сухомлинову, а потім до баштового: — Осколочним!..

Меткі руки Лісних, ляскіт казенника і збуджений голос:

— Осколочним! Ідять його мухи!..

Не зупиняючи машини, б'ю по гарматі. Нехай снаряд і не попаде в ціль. Важливо не дати гармашам опам'ятися. Тріскотить мій кулемет, спарений з танковою гарматою. Строчить короткими чергами кулемет Сухомлинова.

— Брнебійним! — гукнув я, помітивши, що одна гармата вистрілила по 306-му.

— Єсть!..

Танк з ревом і скреготом наче прилип до землі. Я прицілився і натиснув ногою на педаль спуску. Постріл. Крізь скельця стереотруби видно, як снаряд розпорів тумбу гармати. Німець-командор, який наводив зенітку по горизонту, впав, а гармата уткнулася стволом у землю. Комбригів танк теж ударив осколочним, і над гарматою підлетіли солдатські каски.

Ще коротка зупинка. Постріл. Тепер діватися нема куди — ні танкістам, ні артилеристам. Зупинитися лиш на мить — значить підставити танк під смертельний удар. Від крутих поворотів, різких рухів машини ледве втримуємося. Щоб не впасти, упираємося і головою, і ногами в броню.

Їхній снаряд знову черконув по башті, посипалися іскри й шматочки броні. Запахло гартованою сталлю. Ох-тень різко повернув машину вліво. Вчасно. Мимо танка пронісся ще снаряд.

Секунди. Долі секунди. Від них залежить життя і смерть, перемога і поразка. Одна з гармат ударила в лобову броню 306-го. Однак «тридцятьчотвірка» не зупиняється і не звертає. Мов поранений вепр, танк таранить гармату, розчавлюючи під гусеницями солдатів...

— Вперед!..— гукаю і я.

В голові ніяких думок. Кожен діє ніби за інстинктом.

Звідки така швидкість у рухах, така реакція на кожну відповідь ворога, здатність робити в бою те, що раніше здавалося неймовірним?.. Мабуть, у ці секунди сконденсовується все: знання, досвід, риси характеру, воля, енергія, яка, можливо, розрахована на цілі роки, а тут спалахує, як вольтова дуга, на кінцях якої зосереджена величезна напруга.

До гармашів залишалися кроки. Солдат жбурляє на танк в'язку гранат з довгими дерев'яними держакми і тут же падає, збитий кулеметною чергою. Тепер у артилеристів брав верх не розсуд, а інстинкт самоохорони. Вони кричали, плакали, затуляючи обличчя і голови руками. А танк розвертався, підминаючи їх під гусениці, трошачи ящики та прилади.

Як важливо вміти володіти зброєю, реагувати на зміну ситуацій. Зараз це доводять автоматники, кулеметники, петеерівці, які хвилину тому десантом

висадилися з танків. Майже ніхто з ворожих пілотів і техніків не пробився до літаків. Їм перепиняли шлях. Льотчики й не звикли до бою на землі. Техніки, охоронники аеродрому, мабуть, уперше бачать так близько радянські танки. Аеродроми — об'єкти тилу і в разі небезпеки евакуюються заздалегідь. Нинішній ранок був для них спокійний: фронт же далеко! Ця обставина морально обеззброїла пілотів, техніків, солдатів, коли сюди несподівано увірвалися ми...

Тим часом взводу капітана Перлика було нелегко проти гармат, що причаїлися у котлованах на тім боці аеродрому. Багато часу не треба, щоб артилеристи привели до готовності гармати. Одну «тридцятьчетвірку» вже облизують гнучкі, як змії, язики полум'я. Через верхній люк вилазили обкурені димом танкісти. Одного взяли на руки — убитий.

Поцілів німецький снаряд і в 318-й танк мого друга Кузінова. Охоплена полум'ям машина виходила з бою, стріляючи по ангарові й бензобаках. Стиснулося серце: неже в цьому смолоскипові, що мчав, рвучи дротяну огорожу, згорить екіпаж Кузінова?.. Однак на роздуми нема й хвилиночки: комбриг уже кличе 317-й за собою.

І два танки помчали до літаків, що вишикувалися вздовж стартової доріжки.

Ну що танк проти «юнкерса», коли той у небі? Кулеметом його не зіб'єш. З гармати не поцілиш. А клятий «юнкерс» гасав над самісінькими баштами. Танкістам тільки маневрувати та сподіватися на те, що не кожна навіть десята бомба може попасти в ціль.

А зараз, піднявши гармати, мов слони хоботи, комбригова й наша «тридцятьчетвірки» кинулися на товстопузих транспортників на землі. Відсікали хвостове оперіння, і літаки звалювались, б'ючись фюзеляжами об землю, спалахували вогнем після бронебійних і запалювальних снарядів і куль.

— А, їдять вас мухи!

— Оце ж вам, прокляті!..

Та ось 317-й одрубав хвоста літаку, що стояв крайнім, і вискочив у поле.

Увесь аеродром, неначе вінком, був оточений вогнищами. Горів навіть сніг, залитий бензином...

Висунувшись з люка, я обвів очима поле, шукаючи танк Семена Кузінова. Ага... Онде. Полум'я погасло, дим розвіявся. Однак з танка ніхто не виходить. Невже

нешастя?.. Та ні. З люка вилазить, стає на броню Семен. Помах руки привітний, повільний. За Кузіновим ще один. Цей — поранений. До краю знесилений висунувся через передній люк і механік-водій: впав у сніг. Погасили пожежу. Кузінов за півтора року горів уже тричі...

Ми не встигли витерти з чола піт, як Гуменний уже дав команду рушати до залізниці. Вдалині прогрімів вибух. Я подивився в бік Дону. За крайніми будиночками здійнявся вгору вогняний стовп. Це подали свій голос мінери-підривники. Та ось пилюка над мостом уляглася. «Чи живими залишилися мінери? Як дістануться вони назад? А може, то була їхня остання робота, яку чомусь солдати всіх родів військ називають «помилкою мінера»...

— Скоріше!

— Час не жде! — підганяв нас по радіо комбриг.

Так. Час уже працював на противника, в розпорядженні якого були резерви, територія. Підійшло б сюди підкріплення, головні сили!..

Я обернувся назад. Над аеродромом ще клубочився дим, спливаючи у чорну хмару, яка велетенським крилом насувалася на Батайськ, до якого залишалося декілька кілометрів.

— Хлопці! — звернувся я до екіпажу. — З вас хтось кричав: «Горимо!»

Лісних поглянув на Сухомлинова, але нічого не сказав. Ніяково й мені було за товариша. Але чого не трапляється на війні. Подібну мить я теж пережив, коли наші танки вперше зішлись з німецькими. Я тоді злякався і ледве не вистрибнув з машини.

Хвилини чи мить страху пам'ятаються все життя. Вони, як віхи з написом: «Обережно! Заміновано», мов ями-ловушки, в які ти потрапляв і борсався, наче впольований звір. І тому страхи, якими б серйозними й кумедними збоку вони не здавалися, лишалися завжди супутниками пройденого тобою.

Малим я дуже боявся гусаків, бо один «сичало», зустрівши мене на вулиці, добряче подзьобав, та ще й на додачу набив крильми. Собаки мене менше лякали, бо не витримували мого погляду, а од сичання гусака серце калатало, — навіть коли йшов з дому в танкісти.

Взагалі я не відрізнявся з-поміж ровесників хоробрістю, але ризикнув переплисти уздовж трикілометровий ставок, стрибав з верби у воду вниз головою, навіть

не вмiючи тримати своє тiло, бо стрибали старшi хлопцi. Я рятував тонучого, пiрнувши у воду, не роздягаючись, тодi як старшi ще скидали на березi черевики i штани. Я умiв тiльки плавати, а не рятувати, i тому ледве й сам не втопився. Але секунди були вигранi, i нас обох витягли на берег.

Нiколи я не затiвав бiйку на вулицi: не вистачало смiливостi. Не раз я чув: «Та вiн боiться першим!» Я боявся, коли ватага хлопцiв iшла на баштан або по моркву. В дитинствi ми любили моркву так само, як кавуни, яблука й грушi. З великою, червоною i солодкою морквиною в кишнях хлопцi приходили навiть до клубу й хрумтiли, смакували нею, як дехто соняшниковим насiнням. Я боявся цих «заготiвель» i не так дробовика, зарядженого сiллю, як того, що сторож або хтось iнший, упiзнавши мене, розповiсть про цю «операцiю» батьковi i мене спече сором... Боявся уночi йти через кладовище, а коли доводилося, то пробiгав його з такою швидкiстю, що стугонiла земля пiд ногами. Боявся, аж поки не поховали там мого батька. Вiдтодi цвинтар став у моїй уявi тихою пристанню, куди припливають час вiд часу, похитуючись на людських плечах, «човни» з померлими.

За десять рокiв у школi я боявся тiльки одного вчителя, лисого, з сивими, коротко пiдстриженими вусами i в окулярах — математика. Вiн був суворий, вимогливий. Вiн навiть учив колись мого батька. З трепетом думав про цю людину тому, що вона викладала не тiльки арифметику, а й алгебру в сьомому класi. Над тою алгеброю не одна дiвчина сидiла цiлими ночами, так нiчого й не збагнувши. Менi думалося, що алгебраїчними сполученнями лiтер, цифр i знакiв досконало може користуватися тiльки надлюдина. Навiть фараони, iмператори i полководцi в моїй уявi були мiзерними проти великого знавця алгебри. Математики — майже володарi свiту!..

Зате з iншими вчителями я намагався в мiру можливостей вступати в дискусiї на очах усього класу. За це мене не любили, намагалися приперти до стiни, доводячи, що Волошко «малий ще вчити ученого їсти хлiба печеного». Це примушувало мене вчитися настирливо, що трапляється у дванадцять-чотирнадцять рокiв не з кожним учнем. Я викликав увагу й гнiв учителя на себе, переживав i страждав вiд цього i, будучи не раз битий

справедливо і несправедливо, виносив з цієї бійки ще більшу впертість до навчання і бажання взяти колись реванш у диспуті з учителем.

А в листопаді сорок першого року я переходив лінію фронту. Особливого страху не було, бо фронт тоді на Харківщині не становив суцільної мережі укріплень, густих дротяних огорож, підступних мінних полів, хоча по селгах і було чимало німецьких військ. Боявся я простудитися, бо був у рваних черевиках, у благовській одержі — сірому піджаку з звичайної матерії поверх гімнастерки. Шюю і чиряки на ній, а також чорні петлиці з трьома трикутничками ховав від вітру й очей шерстяний шарф, що дала мені під Полтавою одна селянка. А дощі все йшли і йшли. Я майже не висихав. Злягти у тилу німців — смерті подібне, бо фашисти нещадно розстрілювали місцевих жителів, які насмілювалися переховувати поранених і хворих червоноармійців або навіть дати їм шматок хліба.

І ось я, мокрий, у чиряках, голодний, тремтячими пальцями пишу звіт-пояснення у селянській хаті під Куп'янськом за всі чотири місяці війни. А потім допит...

Товариш, що не вірив мені, був схожий на отого, про якого плів дезертир. «Не може бути, щоб, ідучи по Україні, ти не зайшов додому!» — дивувався він. Хіба йому втямки, що мені краще крізь землю провалитися, чим лупати очима перед матір'ю за відступ своєї армії, чим стояти перед нею, мов жебрак. Мій слідчий знав, що є наказ наркома всіх танкістів і пілотів, де б вони не з'являлися, відряджати у танкові й авіаційні частини. Але йому хотілося показати переді мною зверхність свого становища, своєї професії. Я не міг стерпіти образи і вже був готовий на все... Та раптом до хати вскочив військовий з двома шпалами. Я підвівся і став струнко. Я здавна поважав людей, які дивляться іншим прямо у вічі. В школі ми навіть грали в «хто останнім моргне». Ось як я з майором.

— Танкіст?

— Не знаю тепер, хто я. І в артилеристах був. І з прикордонниками в атаку під Києвом ходив. А починав танкістом війну, — байдуже відповів я.

Майор зітхнув і, дивлячись на моє худюще, бліде обличчя, сказав докірливо лейтенанту:

— Краще б нагодували сержанта. — Він дістав з польової сумки краєць хліба з салом і простяг мені. —

Підкріпись... Завтра поїдеш до Москви. Там зараз дуже потрібні танкісти.

Мій слідчий був прикро здивований, а майор сказав йому:

— Навіть коли б цей хлопець був не в обірваній гімнастерці, а в новенькому німецькому мундирі, все одно видно, що він наш! — І звернувся до мене: — Що? Нагнали тут на тебе страху?..

«Ой же цей страх!»

— Ти не чув, Борисе, що хтось кричав: «Нас підбили»,— запитав я вдруге, бажаючи поставити крапку в цій неприємній історії у бойовому житті старшого сержанта Сухомлинова.

— Не чув! — рішуче відповів Охтень.

— А мені... Самі знаєте, амурський ведмідь на вухо наступив,— сказав Лісних.

— То, виходить, мені приверзлося? Можливо...

Сухомлинов помацав своє вухо й полегшено зітхнув...

У долині тривожно вили гудки. У церкві били в дзвін.

Зігнані німцями на окопи люди бігли з поля до своїх домівок. Почувши постріли й вибухи на аеродромі, їхні конвоїри втікали. «Танки! Радянські танки на аеродромі!» В Ростов не проїхати: висаджена в повітря секція мосту, скопище автомашин, підвід шумливим потоком хлинуло на Азов.

— Ахтунг! Русіше панцерваген! — тривожно сповіщали ворожі телефоністи й радисти.

Тріщали й ламалися, мов сірники, телеграфні стовпи, шматувалися дроти, а з ними обривалося і наполохане виття сигналів.

— Панцерваген! Русіш! — лементував голос німецького радиста на нашій хвилі.

— Заткни йому пельку, Сухомлинов!

— Боюся, що влетить нам за такі дипломатичні переговори!

— Опікся на молоці, так тепер і на воду студиш! — натякнув я на те, що Сухомлинов дав ляпаса полоненому офіцерові, за що й потрапив у «добровольці».

Раптом втрутився Охтень, вигукнувши:

— Гей, фріце! Кричи «капут!»!

Німецький радист прокартавив:

— Некорош Іван!

— Ой дай, жінко, нагая,— проучити німчая! — не забарився з відповіддю Охтень.

В ту ж мить у навушниках почувся голос полковника: — 317-й! Припинити самодіяльність! Підтягнись!

На колії горять вагони, поруч лежить паровоз, він ще дихає вогнем і сичить паром. Вдалині мчать німецькі бронетранспортери з причепленими гарматами. Звідкись стріляють їхні мінометники. Вибухають цистерни, розливаючи вогонь на сотні метрів. Спалахнув ще один легкий танк. З нього ніхто не вийшов.

Та ось із башти командирського танка прапорцями просигналили: «Дій, як я»,— танки повертали в степ, до хутора Леніна.

Йшли через розгромлений аеродром. На броню машини забирали поранених та вбитих танкістів і мотопіхотинців. Загиблих ми ніколи не залишали на полі бою, а, загорнувши в плащ-палатки, вивозили на броні, щоб поховати по-людському.

На нашій «тридцятьчотвірці» лежав Василь Рекало. Вітер раз по раз одгортав кінець плащ-палатки, і я бачив обличчя мертвого. А ще ввечері його очі світилися радістю зустрічі з матір'ю. Навіть не віриться, що вчора Василь зустрівся з матір'ю, пригощав нас у своїй хаті. Мабуть, мати ще й тепер відчуває тепло синових рук і ще довго, може, все життя вчуватиметься їй Василів голос.

Лопотить край плащ-палатки, похитується танк на грудді зраного ще весною поля, котре восени не довелося засіяти. Башти танків повернуті жерлами гармат на аеродром, і тому здається, що машини задкують.

Біля лісосмуги вже чорніли вириті окопи, ями для землянок, бліндажів і дзотів, які накривалися дошками, брусками, дверима, алюмінієвими уламками з крил і бортів «юнкерсів», диктом, лінолеумом й іншим добром, яке можна було вивезти з аеродрому. Люди розгинали спина тільки тоді, коли поглядали на безхмарне небо, що таїло в безмежній блакиті страшну грозу.

Незабаром грім ударив. Тривожно пролунала над хутором, над полем, по екіпажах бойових машин — повітряна тривога. З півдня, напевне, від Єйська летіли фашистські бомбардувальники.

І почалося... Першим ударив по пікірувальнику старшина Кузінов. Осколочний снаряд вибухнув поблизу. Літак хитнувся, мов потрапив у яму, нахилив крило,

показавши чорні хрести, свастику і цифру «21». Та ось «юнкерс» вирівнявся, вистрілив з гармат і кулемета по танку й пронісся, ледве не зачепивши черевом верховіття дерев у лісосмузі. За асом з цифрою «21» летіло ще три «юнкерси».

— Ідять його мухи! Не попалися вони на аеродромі! — з жалем махнув рукою сержант Лісних.

Ревуть сирени. Свистять і виють бомби. Бабахкають гармати з літаків, лопотять по броні кулі. Бомби по сто, двісті і п'ятсот кілограмів рили, нівечили поле. Величезні віяла осколків, перемішаних із землею та снігом, билися, як хвилі, в борт танка.

Сержант Лісних не бачить, що діється в небі, а тільки чує вибухи і стрілянину, і йому здається, що бомби ось-ось розтрощать танк. Зіщулившись, Лісних хреститься і, окрім «Ідять його мухи...», ще щось шепоче знекровленими губами. Замурзаний, облитий потом Сухомлинов силкується стріляти по літаках, забувши, що кулемет б'є тільки вперед і по горизонталі. Але Сухомлинов мусять щось робити, щоб не піддатися розпачу, відчаю у ці пекельні хвилини.

Дві бомби летять прямо на нас.

— Вперед! — гукнув я Охтеню.

— Єсть!

Тінь від літака накрила танк. Ревуть сирени. Виють бомби і вриваються у землю позаду танка.

Я витираю спітніле чоло рукавом. На мить погляд зупинився на 318-му. Стерв'ятник з цифрою «21» ще знущався над нерухомим танком Семена Кузінова, мов шуліка над здобиччю. Кузінов, висунувшись з люка, полоснув по «юнкерсові» автоматною чергою. Здивований такою зухвалістю танкіста, фашистський ас вивів бомбардувальник на коло, готуючись до нового зальоту. Тепер пілот з щасливцю цифрою «21» летів прямо на нерухомий танк. Громами вибухали одна за одною бомби. Сніг навкруги танка почорнів. Низенькі деревця з посіченими стовбурами й гілками тряслися, мов у лихоманці.

Та навіть у нерухомий танк бомбою поцілити не просто. Це розумів і пілот і вчетверте залетів, мабуть, тільки для того, щоб нахилити сторч крила й посваритися з кабіни кулаком.

Сеня Кузінов тої ж миті показав фашистському асові дулю...

З десяток «юнкерсів» і «хейнкелів» висіли над хуто-

ром, над полем. Німецьке командування розуміло, що одні танки прийти до Батайська не могли, що у них є база і тил десь у районі хутора Леніна. І тому з люттю й жорстокістю бомбували й обстрілювали хати, хліви, скирти, все поле.

— Запалити димові шашки! — подав команду Гуменний по радіо.

— Димові шашки!..

Щоб запалити, треба зачекати, коли пролетить нова хвиля літаків. Наша «тридцятьчетвірка» виконує «танок» на снігу. Аж не віриться, що танк здатний на такий карколомний рух. Від напруження страшенно болить шия; весь час доводиться задирати голову, щоб стежити за небом. «Коли вже це скінчиться?!»

Намагаючись обдурити ворога, три, а потім уже й чотири екіпажі запалили на броні танків димові шашки. Стелівся густий дим і від танка Кузінова. Я вже готовий був вилізти із шашкою на танк, як два літаки кинулися на нашу машину, стріляючи з гармат і кулеметів.

— Ліворуч! — наказав я Охтеню, а потім: — Стій. Назад. Ще...

Танк зупиняється і тремтить, як наполоханий вовками кінь. Дві бомби зі свистом увігнулися в мерзлий ґрунт. Машина аж підскакує, піднята вибухом. Лісних похапцем хреститься і мимрить:

— Їдять його мухи!..

Прямого попадання нема — отже, танку ще не кінець.

Поки літаки розверталися, я виліз на броню і запалив димову шашку. Тепер і наш Т-34 зачадив густим димом, який змішувався з димами, що клубочилися на інших танках і бронетранспортерах.

Скинувши бомби й розстрілявши всі набої, німецькі пілоти нарешті вгамувалися і повернули на південь. Танкісти заходилися обмацувати самих себе й машини. У нашої — обірване крило над гусеницею. В іншій ще на аеродромі пошкоджено кінець ствола гармати. Тепер не вистрілиш. Цей танк втратив боєздатність. У третій машини розбита гусениця.

Ремонт доведеться робити своїми силами, до того ж негайно. Пошкоджені танки були накриті брезентами. З повітря намети нагадували горбики, заповилені пилюкою. Під брезентами й почали працювати танкісти.

Екіпаж Кузінова міняв вибиті траки. Щоб їх замінити, треба послабити гусеницю, трохи відгвинтивши

лінивець, а Кузінов підсмалив руку, і вона була зовсім безсила. На допомогу прийшли хлопці з інших екіпажів.

— Може б, ти з'їздив у санпункт,— сказав я Кузінову, кивнувши на руку, якою він раз у раз хапав сніг, щоб затамувати біль.

— Замінімо траки, доллемо мастила, тоді вже.

— Ти ж весь час стромляєш руку в сніг...

— До весілля заживе.

На іншій машині відпилювали кінець ствола гармати. Леза ламалися, мов сухе ломаччя під ногами, і їх доводилося щохвилини терпляче замінювати.

Наш танк був поки що чи не найщасливіший, бо відбувся тільки подряпинами, і Гуменний посилав 317-й на хутір, щоб одвезти поранених і вторувати через засніжене поле дорогу для автомашини, яка підвезла б боеприпаси. Бій на аеродромі поглинув майже всі снаряди, і кожному екіпажу треба поповнити боекомплект. На хутір поїхав сам комбриг.

У балках, у польовому стані, серед поля і на хуторі чорніли сліди недавнього бомбування. Кілька вантажних машин і дві хати згоріли. Посеред третього подвір'я, де стояла машина зі штабною радіостанцією, стирчав тільки димар. Пошкоджена й сама рація. Тепер радист не може приймати сигнали з фронту. На цьому ж подвір'ї кулеметною чергою з «юнкерса» вбито командира мотострільців майора Підгурського. Знову — не вірилося. Ми всі звикли до того, що кулі й осколки обминали його. Ще вночі Підгурський був на похоронах свого бійця Михайла Онучкіна. А сьогодні поховують і його самого, і лейтенанта Рекала, і ще кількох танкістів та автоматників.

Серце стискає сум. У вухах ще лунають живі голоси майора Підгурського, лейтенанта Василя Рекала. Перед очима постать матері, яка прощалася минулої ночі зі своїм сином на хуторі. Чи думала вона, що її поцілунок буде останнім?..

Вітерець горнув по снігу аркуші з учнівського зошита. Я згадав про подарований вчора старшиною Мамалигою загальний зошит. Хто зна, коли тепер зможу написати навіть листа?..

Автоматники зняли з броні тяжко пораненого Михайла Гушинова і понесли до хати, в якій розташувався санітарний пункт. Маринки там не було. Мені незручно було спитати про неї хірурга.

Між піччю і малесеньким вікном лежали поранені. В одного нога була взята в гіпс. У другого — забинтована голова. Третій, накритий рядном, стогнав.

Хірург оглянув Гушинова, кивнув на операційний стіл, що стояв посеред світлиці, і сказав:

— Інструменти!

Гушинов навіть не стогнав: такий був знесилений і знекровлений. Як він зміг ще роздавити п'яту Zenітку?.. «Мабуть, жив у хвилини бою тільки отим «треба», в якому злилося все, на що він був здатний, і те, чого в душі Гушинов не підозривав і сам. Війна...»

Я був трохи спантеличений тим, що в санчастині не побачив Марини. Ще більше здивувався, коли сказали, що вона зараз допомагає пораненим німецьким солдатам.

— Я збігаю до пульманів. Якщо затримаюся, зупини там машину.

— Гаразд! — підморгнув Охтень.

Бомби і кулеметні черги пошкодили й пульман. Чимало німецьких солдатів убито й поранено. Фашистські пілоти, звичайно, знали, що ранком на хуторі були їхні солдати, які не могли ні провалитися під землю, ні вознестися на небо, ні втекти. Тепер біля вагонів-пульманів метушня. Троє німецьких солдатів тикали у відро квачі й малювали на зшитому з кількох шматків білому полотнищі червоний хрест. Живописці були так заклопотані, що навіть не глянули на мене, хоч один з них раз у раз задирав голову догори. О! Коли фрїци згадали про міжнародну угоду не обстрілювати й не бомбувати санітарні поїзди, машини, медпункти і госпіталі.

— Маринко! — гукнув я крізь розчинені двері пульмана.

Дівчина поралася з цибатим німцем-санітаром над пораненим. Вона передала німцеві пляшечку з якоюсь рідиною і вийшла з вагона.

— «Рама»! — заволав раптом автоматник-конвойний.

Німці заметушилися. Двоє малярів полізли на дах вагона. Третій ще домальовував червоний хрест. Поглядаючи на небо, цей третій подав простираadlo нагору. Інший ніс від рейок каменюки, щоб придавити кінці полотнища з червоним хрестом. Солдати метушилися, гелготіли, товплячись біля вагона.

У цю мить за спиною зупинився наш Т-34, і Лісних вигукнув:

— Гей там! Братці-автоматники! Несіть сюди снопи, та прикриємо танк.

Літак-розвідник гув далеченько. Наші солдати й німці, чим могли, накривали танк. Один полонений не пожалів навіть ковдри, щоб замаскувати машину. Тут вони були з нами солідарні.

Маринка і я сіли біля «тридцятьчетвірки», наче під стіжок соломи. Мої ноги набрякли, важкі, мов гирі. Коли випростав їх, у колінах захрустіло.

— Старість — не радість! — зітхнув я, гірко посміхнувшись.

— Важко було на аеродромі? — спитала Маринка.

— Та було... — я дав дівчині плитку шоколаду. — З ресторанчика на аеродромі...

— Спасибі. Ваші хлопці всюди встигають.

— Ще б! Знають, що перша заповідь у солдата — не відриватися від кухні!

Маринка глянула вгору. В небі ревів потужно «фокевельф».

— А друга заповідь?

— Не потрапляти на очі начальству... Та в нас такий командир, що весь час сам перед очима... Ввечері зустрінемося, Марисю?

— А німці?

— Вони ж уночі не воюють...

Гуділа «рама», вистежуючи наші позиції серед поля, між скиртами, біля лісосмуги, на хуторі. Повітря чисте, і цей гуркіт чути далеко-далеко.

— Я думала про тебе. А ти?

— І я...

Це була неправда, бо прожиті години на аеродромі, біля залізничної станції були до краю напруженими. Коли в людини нема часу, кажуть, що ніколи й угору глянути. Мені ж — навпаки: не було коли опустити голову, все стежив за небом і триклятими літаками.

— Думав про тебе, — повторив я і взяв білі тонкі Маринчині пальці й притулив до своєї щоки.

— Люди ж... Німці! — зашарілася дівчина.

Обернувшись до пульманів, я побачив давно неголене руде обличчя. Мені здалося, що німець дивився на мене глумливо. Це розсердило мене. Я міг зараз набити солдатів морду, як Сухомлинов. Міг полоснути з пістолета над його головою й подивитися, реготатиме він тоді чи ні. Але я не замахнувся на німця, хоча пальці стиснули-

ся в кулак так, що аж посиніли. Я... став читати німецькою мовою вірш Гете, який вивчив ще у восьмому класі:

Бродил я лесом...
В глуши его
Найти не чаял
Я ничего.
Смотрю, цветочек
В тени ветвей,
Всех глаз прекрасней,
Всех звезд светлей...

Ніколи не читав так натхненно, як перед очима гітлерівцями, з котрих мало хто й знав, чий це вірш. Я вважав себе на голову вищим від них, хоча толком поговорити з німцем не міг, тому що знав мало слів.

— Який чудовий вірш! — раптом вигукнула Марина. — А тепер поглянь на німців, на рудого... Ну, і здивував ти їх. Молодець! Тобі вже час... Коли ж тепер зустрінемося?

— Не знаю, — відповів я, тяжко зітхнувши, і подав руку Сухомлинову, щоб вилізти на броню танка.

— Щось наш екіпаж розбалакався з фрїцами. Вранці по радіо Борис полаявся з їхнім радистом, тепер командир виступив з художньою самодіяльністю перед полоненими! — насмішувато мовив Сухомлинов. — То, може, проспіваеть їм кватетом «Вольга-Вольга, мутер Вольга?..»

Я не відповів: думав про Маринку і її пальці, тепло від яких і зараз відчував на щоці.

Танкісти не тільки вояки, а й трудівники. Мабуть, солдатам будь-якого роду військ не доводиться отак ще, після бою, працювати й поратися біля машин. Хто не зайнятий ремонтом, переносить у танки снаряди.

Радисти-кулеметники набивають диски набоями. Мотопіхотинці копають окопи. Спітніла сорочка прилипає до спини. Навіть згадка про лазню викликає сверблячку по всьому тілі.

— Оце б у баньку не завадило. А потім розпареним — у сніг. Красота! — аж плямкнув губами Лісних.

— Досить і того, що попарили тебе німці. Ходімо до Кузінова, — нагадав Охтень.

Полковник Гуменний повернувся на поле разом з замполітом Морозовим і старшиною Мамалигою.

— Полагодили рацію, товаришу полковник?

— А головні сили прийдуть сьогодні?

— Ми вже в'язи собі поскручували, все дивимося на північ та на схід, а наших нема й нема!

— Чи прийдуть вони?

У цих запитаннях — крик душі, біль за пережите й за долю всього танкового загону. Гуменний дістав кисет і став неквапливо розв'язувати. Виток за витком... Отак і життя: з бою в бій, з бою в бій... до остаточної розв'язки. Полковник дивився вдалину.

Я не пам'ятаю хвилини, відколи служу разом з Гуменним, коли б у нього бракувало душевного вогнику, що завжди іскрився в розумних і трохи лукавих карих очах. Чому ж зараз він ніби ховає очі?.. Полковнику тяжко.

— Покійний майор Підгурський в останній радіограмі на той бік фронту передав: «В районі хутора Леніна, під Батайськом, здобули плацдарм. Аеродром розтрощено. Вийшли на залізницю. Чекаємо головні сили. Стояти-мемо до останньої можливості...»,— говорив, ніби читав текст присяги, комбриг Гуменний.— До останнього подиху стояв на бойовому рубежі і наш славний майор.

Старшина Мамалига насипав полковникові в кисет тютюну, Гуменний вертів цигарку.

— Німці дуже наполохані нашим візитом. Про це свідчить і їхнє бомбардування. Але вони не знають головного... Що скаже про цю ситуацію старшина? — зупинив він погляд на Борисові Охтеню.

— Німці розв'язують задачу з трьома невідомими: скільки нас, чому ми тут і як довго будемо,— відповів Охтень.

— Правильно! — ствердив комбриг.— Щоб німці й надалі не знали, скільки нас, ми повинні добре замаскуватися. Ну, й ще...

— Ні за яких обставин ніхто з нашого загону не повинен потрапити в полон! — сказав хтось із нас.

Всі добре знали, що наша армія за півтора року втратила чимало полоненими і що майже всі полонені туди потрапили не за власним бажанням. На війні, де б'ються кількомільйонні армії, часом полону уникнути важко. І все ж полон — велике нещастя для воїна вже тому, що солдат не може виконати свій обов'язок перед народом зі зброєю в руках.

— Наш загін виявився сильніший, ніж він є насправді. І це завдяки раптовості. Тепер раптовості вже не існує, а це підриває, зводить нанівець перевагу наших танків. Та в нас є ще один козир — ворог не знає, скільки нас і навіть — хто ми. І німецькі полонені, й жителі думали, що ми партизани або повітряні десантники. Розгром аеродрому, вихід на залізницю засвідчив, що ми — серйозна сила. Так? — поспитав комбриг у Лісних.

— Так точно!

— Ви хоробрі солдати. За вас червоніти не доведеться. Фронт від нас поки що за сто двадцять кілометрів. Ми самі утворили тут свій фронт, і кожен з нас на цьому фронті знає все... Ви мене зрозуміли? — запитав Гуменний.

— Так точно!

— Зрозуміли...

Гуменний поглянув навкруги і запитав у Кузінова:

— Що скажеш?..

— Хіба в статуті записано, щоб полковники питали поради у рядових?

— Ти не такий уже й рядовий! І мусиш знати, що ні в якому статуті не написано, щоб рядові носили на плечах не голови, а порожні казанки...

— Тоді слухайте, товаришу полковник. Треба покинути балки, одійти ближче до хутора. Скоротити фронт, бо німці можуть просочитися крізь нещільну оборону, — відповів Кузінов.

— Ні! Треба втримувати рубежі, на яких стоїмо. Ми не повинні чимось показати німцям, що ми їх боїмося, — сказав Охтень.

— Сюди б повітряний десант! А з ним роту мінерів для початку, щоб пошматували залізницю і перекрили шосе! — вихопився я.

— А ти? — звернувся комбриг до іншого.

— Раз уже важкі танки не пройшли й затримується мотомехкорпус, то треба по-партизанському.

«По-партизанському...» Тепер доля кожного залежала не лише від нальотів ворожої авіації, майбутніх боїв, а й від отих ста кілометрів, що відділяють нас од фронту. Сто кілометрів. Кожному хочеться відчутти лікоть, плече товариша і свого командира Данила Гуменного, з яким нас усіх так міцно зв'язала доля.

— Товаришу полковник! Німецькі бронетранспортери прямують на аеродром! — доповів спостерігач.

— Нехай собі!..

У цих байдужих, як здалося нам, словах увесь Данило Гуменний — неквапливий, мудрий, мужній, предки якого, за висловом Миколи Васильовича Гоголя, були народом, сповитим і злеліяним війною. І хоча війна — явище дуже страшне, Гуменний воював неначе з усмішкою, навіть у таких боях, що випали нам учора, сьогодні і, якщо доживемо, завтра. Ні про Охтеня, ні про Сухомлинова, ні про мене ніхто не скаже, що «цей народився для війська». Більше солдатської кебети, впертості, вміння з нас, чотирьох танкістів 317-го, мабуть, в амурського рибалки й мисливця Івана Лісних. А ось про полковника Гуменного кожен, хто знає його, скаже, що цей виростав для війни, що служба в збройних силах — головна його професія. Та й не тільки у Гуменного наших днів. Його предки давним-давно займали командні пости у війську Запорозькому, водили на татарів, турків, ляхів козацькі сотні і полки, про що свідчать дорогі реліквії тих часів — козацький пістоль і шабля, що зберігаються дома і з діда-прадіда передаються новим поколінням Гуменних.

Ось так і жили Гуменні: билися з ворогом, сіяли гречку й пшеницю, тримаючи мушкети за плечима, і знову билися. Тому війна і була у них повитухою, і, може, їхнім основним життям, в усякому разі, вищим проявом їхньої діяльності. Тому й не дивно, що запорозькі козаки воювали з натхненням, вигадкою, вміли не лише бити, а й від усієї щирої душі сміятися над ворогом.

— Бронетранспортери вже на аеродромі! — надійшло тривожне повідомлення від спостерігача.

Перехопивши мій пильний і нетерплячий погляд, Гуменний підморгнув, мовляв, не тужи! Його чорний вус по-змовницькому здригнувся, і я посміхнувся, хоч на душі було зовсім невесело. Ось таким полковник нагадував мені мого батька, котрий так і не діждався, поки я виросту, рано померши від хвороби. За цю схожість я любив Гуменного.

— Отак би й давно... Козак, як не сало їсть, не турка рубає, так нузи шукає! — підійшов до мене Гуменний і поклав на плече руку. — А ти щось, Волошко, якийсь накасаурений. Не годиться перед новим боєм...

— Це правда, — з гіркотою у голосі мовив я. — Веселе життя: не встигнеш вийти з бою, як готуйся вже до нового...

— А ти ж ще й командир! — сказав Гуменний.

— На жаль...

— Не прибуднійся. Ми тут — фронт. І твій 317-й ніби танкова бригада...

— А ви командуєчий фронтом,— додав я весело.

— Угу...— підморгнув Гуменний.— Тож уявляй себе комбригом, Волошко.

— Я б з охотою уявляв, товаришу полковник, але ж за такого комбрига ніхто не ішачитиме біля танка. А ремонт потрібен до зарізу...

Хлопці зареготали. А Охтень сказав:

— Роботи у нас вистачить на добрих півдня. І фріци можуть зірвати весь план...

Борис Охтень говорив так, ніби йшлося про ремонт тракторів перед весною, а фріци були постачальниками запасних деталей, від яких залежав отой план.

Від роботи мліли руки, боліли ноги. Вкрай стомленими нас і застав під наметом капітан Морозов.

— Кінчаєте? — запитав він.

— Все тут можна кінчити тільки на заводі,— відповів Охтень.— Ну, а в першому бою ще потримається машина.

— Знаєте, чому я завітав до вас?

— Скучили за танкістами. Ви ж тепер більше з мотострільцями,— відповів Лісних.

— Вірно,— сказав капітан Морозов.— Ще прийшов сюди ось з якої нагоди... Сьогодні — дев'ятнадцята річниця від дня смерті Володимира Ілліча Леніна. Може, хто з вас у новий бій піде комуністом? Напишіть заяви. Особисто я можу дати рекомендації вам трьом,— звернувся капітан до Охтеня, Лісних і до мене.— Не відмовиться і капітан Перлик, і старшина Мамалига, і танкісти, котрі лікуються зараз у госпіталі.

Ми мовчки витирали руки, поглядаючи то один на одного, то на Морозова.

— Листа боюся написати дівчині, а тут... таку заяву,— сказав задумливо Лісних.

— А Охтень?

— Мабуть, напишу. Щось дуже серце неспокійне,— відповів Охтень.— Та ще такий день...

— Так. Цього дня 1924 року в партію йшло поповнення ленінського призову,— сказав комісар.

Охтень вийняв з польової сумки зошит, вирвав з нього аркуш і, поклавши папір на крило танка, написав:

«В бою вважайте мене комуністом.

Б. Охтень, механік-водій
гвардійської танкової бригади.
Хутір Леніна, під Батайськом.
21 січня 1943 року».

— Хочу поговорити,— сказав я капітану Морозову. Ми вийшли з-під намету, де ремонтувався танк.

— Як би вам пояснити...

— Говори, спробую зрозуміти...

— Я ще не доріс, товаришу комісар...

— Закінчиш війну — довчишся...

— Ще мало зробив, щоб бути комуністом.

— Ти був у боях, кілька разів поранений, горів у танку...

— Горіти танкістові на роду написано. Я вважаю, що оцю неймовірно тяжку війну виграємо тільки тоді, коли вся гітлерівська армія буде знищена. Вся! Можете уявити, скільки кожному треба воювати! Серцем я комуніст з шкільної лави. Це мрія кожного хлопця... Ось вийдемо на державний кордон, визволимо Україну, Білорусію, тоді я й напишу заяву в партію!

— Хай буде по-твоєму. Взагалі, у нас із тобою нелегка програма... Хлопці збираються обідати! — кивнув Морозов, коли ми зайшли до намету, на Лісних і Охтеня.

— Лосятини б сюди або ведмежатини. І юшечки з кети не завадило б! — прицмокнув губами Лісних.— Або ікри свіженької.

— Чого захотів!

— У нас у Пермському, чи то пак, у Комсомольському це просто. Картопля та кета — амурська їда,— сказав Лісних.— Оце б юшечки зварити! Приїжджайте до нас, на Амур, я вас почастую юшкою, після якої облизуватиметеся все життя... Уявіть собі! На кожного члена скіпажу ріжу великими шматочками одну картоплину і опускаю в холодну воду. Одразу ж кидаю й цибулю. Коли закипить — лавровий лист, перець і сіль. Потім першу порцію риби — касатку і сомика. Коли вона вивариться — закладаю конька і чебака. Виймаю рибу і третім залпом опускаю сазана і карася... Варю, поки не побіліють очі, і ще трішечки. Потім знімаю казанок з вогнища і виймаю рибу, виливаю в юшку ложку горілки і... їжте на здоров'я...

— Горілку? У юшку? — запитав Охтень.

— Щоб була гостріша на смак... Та! Ще кидаю кріп. Головне в ющі — бульйон! — розхвалював свої кулінарно-рибальські здібності Лісних.

— Ну, досить! Наївся гарячої амурської юшки, тепер покуштуй і мерзлої баранинки. Вгамуй свій апетит! — застеріг баштового механік-водій Охтень.

— Приземляйтеся і ви, товаришу комісар! — запросили танкісти капітана Морозова.

Охтень різав хліб бережливо, як людина, що знає цінну хлібові, бо вирощувала його сама. Так само різав хліб колись і мій дідусь. Я люблю житній хліб. У наших краях у стиглому житі пірнали з головою косарі, коні з жатками і навіть трактори. Жито... Скільки про нього складено пісень.

— Скажи, старшина, скільки ти за час роботи в МТС виорав гектарів? — поспитав Морозов Охтеня.

— Поле — ого-го! Завширшки з Бельгію! — усміхнувся Охтень.

— Гм... Сам підрахував?

— Моя Галя займалася арифметикою. Відмінниця вона була. Красуня на весь район. Наталку співала. Я вихопив її з десятого класу. На другий день після випускного вечора, — полинув у спогади Охтень.

— І вона пішла за тебе? — здивувався Сухомлинов.

— І за три роки народила двох синів, — підморгнув він. — Як і вона, чорняві обоє...

Ми їли баранину з сухого пайка й консерви з німецьких трофеїв. Гарячу страву їстимемо завтра вранці, якщо доживемо. Напевне, про це думав і Лісних, бо сказав:

— Воно б жити ще можна, якби не прокляті літаки та бомби, їдять їх мухи... Як скажені! Прямо по головах гасаять. Чого вони на нас отак в'їлися, товаришу комісар?

— Відомо чого. Наш комбриг носить шапку з червоною каймою. Фашисти, як розлючені бики, бачать червоне і давай садити бомбами, — відповів жартом капітан Морозов.

— То сказали б комбригові, нехай би він шапку зняв, — засміявся і Лісних.

Чи то розмова з Морозовим, чи наш нічний рейд і бої вранці, чи, може, зустріч з Маринкою, чи все разом узятє — із сонцем і місяцем, що проводжали нас у по-

хід,— раптом примусили мене вийняти з польової сумки зошит, подарований Мамалигою. Я написав: «Я — 317-й...»

Одна за одною фрази лягали на аркуш. Короткі, довші й зовсім обривисті. І з кожним реченням в уяві зринали події, розмови минулої ночі й нинішнього півдня. Не звертаючи уваги ні на кого, я сидів, схрестивши ноги, й писав. Злива вражень! Хотілося розповісти своїм побратимам, взагалі людям, саме звідси, з танка, з нашого важкого рейду. Якби встигнути й зуміти написати хоча б часточку того, що складає душу танкіста і його роботу на війні.

Подій, спогадів учорашніх, сьогоднішніх і далеких у часі — безліч. І все ж із того хаосу зринають події, люди, думки і шикуються у словесні рядки на папері. Слова й речення ці, мабуть, чимось схожі на отих добровольців, котрі на заклик майора Підгурського зробили три кроки вперед, щоб піти в танковий десант...

Я похукав на пальці і перехопив погляд товаришів.

— В альбом Марині Павлихіній? — скептично відгукнувся на мою роботу Сухомлинов.

— Може, і в альбом!

— Пиши. Буде можливість, прочитаєш після вечері. Вірю, що вийде,— запевнив капітан Морозов.

— Чому вірите?

— Що не допишеш ти, додумаємо ми. І буде правильно, бо ми ж не лише слухачі, а й герої,— сказав комісар і підвівся з брезента.— Та, мабуть, доведеться тобі зробити перерву. Розумова праця втомлює,— з іронією і жалем додав він.

У небі зачувся гуркіт моторів. Зі ступу летіли бомбардувальники.

— Повітря! Повітря!..

В небі знову «юнкерси». Ас на літаку «21» цього разу полював за нерухомим танком капітана Перлика.

З боєм у серці я подивився на схід, куди сягнула біла площина ступу. З боєм тому, що дива не сталося. Нам на допомогу не летіли ні винищувачі, ні транспортні літаки, не йшли ні танки, ні бронетранспортери механізованого корпусу.

Полковник Гуменний уже бавиться шворкою, якою затягнутий кисет, ніби цим він зупинить час. А хижак «21» став знижуватися, щоб покінчити з нерухомим тан-

ком. Злетів раз, удруге. Спершу стріляв з кулеметів. Потім з гармати.

— Хоче довше помучити. Бомби, гад, приберігає! — сказав Лісних.

Справді, пілот приберіг бомби на четвертий заліт. Та й не тільки бомби. Несамовито завили сирени. Та ось «юнкерс» уже не пікірував, а летів метрів на три-чотири від землі. Ще мить — і танку загибель. Здіймається стовп землі й диму. І раптом — лівого крила у «юнкерса» як не було. Розламавшись на шмаття, крило упало на землю, а «юнкерс» ще протяг трохи й теж звалився на поле.

Оце дивина! Ще ніколи не бачив таким радісним сержанта Лісних. Він кричав «ура!», погрожував кулаками «юнкерсам», що літали над полем.

— Ха! Виплигнув з розбитої кабіни. Ах ти ж паразит гітлерівський!..

Поки льотчик дзигною вертівся на снігу, з танка вискочив капітан Перлик і побіг до підбитого літака. Пілот не дждався танкіста й упав мертвим. Мабуть, не витримало серце.

Капітан Перлик узяв у пілота планшет, пістолет і шлем. Другий з екіпажу «юнкерса» був ще живий. Та капітан Перлик не встиг підійти до пілота: над покаліченим літаком робив коло інший «юнкерс», і Перлик подався до танка.

Літак знижувався над полем.

— Невже сяде, їдять його мухи? — запитав у мене Лісних.

— Виручає свого! — сказав Охтень, який через передній люк бачив, як приземлявся «юнкерс».

— Не сяде, а танк капітана розіб'є...

Сухомлинов не договорив: літак ось-ось мав приземлитися. І в цю ж мить капітан Перлик вистрілив з танкової гармати по «юнкерсу». Під крилами літака раптом випорснув вогонь, дим... І за три-чотири секунди — вибух.

— Ура! Капітану Перлику! Ур-ра! — горлав не своїм голосом Лісних.

— Чиста робота! — похвалив Охтень. — Не допомогло фріцу й очко — «21», написане на борту літака.

— А хоробрий гад з другого «юнкерса»! — мовив Лісних, дивлячись, як палахкотів літак, а під ним сніг.

— Знову летять. Будь уважний, Охтень!

З ревом і свистом перед танком увігналося дві бомби. Світ раптом захитався, мов від землетрусу.

Страшна мить у житті кожного з чотирьох. Сухомлинов щось кричить Охтеню. Напевне, наш доброволець у всьому винуватить Охтеня, але, будучи безсилим, стогне.

— Нащо я сюди?.. Чому прийшов у цей проклятий танк?.. Нащо вдарив фірца?.. І де взявся той комбриг? Нащо? Чому?..

Сухомлинов, хоча й не хреститься, як Лісних, але слова його були схожі на сповідь.

З рота, носа і вух у мене потекла кров. Танк падав у прірву...

— І все через шапку комбрига!.. Та бог милостивий — не прийняв нас ні в рай, ні в пекло!..

Це були перші слова, які я почув після вибуху бомби.

— Чого мовчите? — знову заговорив Лісних.

— Охтень! — гукнув і я. — Що з мотором?

— Та... Заглох! — відповів Охтень. — А днище ніби погнуте.

Від серця відлягло: Охтень живий.

Очунявся, неначе від сну, й Сухомлинов. Він закашляв і з жалем сказав:

— А цього могло б і не бути!..

На щастя, мотор завівся одразу. Розгойдуючи танк вперед-назад, Охтень витягнув машину з вирви.

По полю від танків слався дим. То курилися шашки, запалені екіпажами, щоб обдурити німецьких льотчиків.

Бомби, скинуті на наш танк, були останніми. «Юнкерси» і «хейнкелі» полетіли геть, потягнувши тонесенькі струмені спрацьованих газів.

До самого вечора працювали, як каторжні. Раз у раз підводили голови й поглядали на північ. На обрії жодної темної цяточки. Не йде нам підмога. А на аеродром тим часом прибували німецькі бронетранспортери й танки.

Першими наш спокій порушили стерв'ятники, і над степом знову повисла чорно-багряна хмара і призахідне сонце ставало дедалі червоніше. На сході з-за обрію впливав місяць.

Старе починалося знову. Але всьому настає кінець. Закінчилося й бомбардування. Цього разу воно було не таке жорстоке, і спільним зусиллям танкістів було зроблено все, щоб завтра у строю залишилось шість танків з десяти, що прийшли ранком під Батайськ.

Спати. Спати. Ми були наче викручені віхті. Більшість автоматників, артилеристів комбриг одіслав на хутір. Ці спатимуть у хатах, мов боги. Третина мотострільців залишалася на ділянках оборони. Ці мерзнутимуть, як цуцики, поки їх не підмінять.

Екіпажі бойових машин вкладалися на жалюзях танків. Щоб не закоцюбнути, ми прогріватимемо мотори танків щогодини. Я вмовився біля Івана Лісних. Він щось бурмотів на сон грядущий, а потім сказав:

— Підведися, бо віддавиш об броню вуха! — Він підклав під мою голову жмут соломи.— Все. Лягай...

Товариші засинали. Я вже нічого не чув. Склепив повіки. Спину гріло тепле тіло танка...

МІСЯЦЬ БАЧИВ, ЯК МОГИЛУ КОПАЛИ

...Не знаю, скільки хвилин проспав. Не пам'ятаю, що снилося. Та коли перевертався зі спини на бік, відчув, як до мого чола, до волосся обережно доторкнулись чийсь пальці. Вони трохи пахли якимись ліками. Пальці лягли на брову, ледь-ледь помацали перенісся, а потім тепла долоня затрималася на моїй щетинистій щоці. Ще мить, і пальчики (то була жіноча рука) притулились до губів.

Милі, ніжні пальці, ніби чимось схожі на саму Маринку.

— Ти? — зрадів я і вмить опинився біля неї на снігу.

— Приходила до поранених...— шепотіла дівчина.— Потім... Ти лежав крайній, і мені здалося, що ти от-от упадеш, я й підійшла...

Маринчин голос здався мені шепотом струмочка десь у лісі, під явором. У лісі... І мені уявилося, що ми серед дубів, кленів, густої ліщини, високої трави й папороті. Крізь листя ледь проціджується сонце.

— Ти стогнав. Мабуть, снився жахливий сон.

— Не пам'ятаю. Спав як убитий...

Вона хотіла ще щось сказати, але я затулив їй уста поцілунком. А потім ми затамували подих, боячись, щоб не почувли нас хлопці, що спали на теплій броні.

— Милій...

Від її шепоту наче усміхнувся й місяць. Пройти б з Маринкою через все життя! Життя прожити — не поле перейти. У житті, як на довгій ниві... Чому народ порівнює життя з полем? Може, тому, що на полі колоситься жито, а жито теж життя...

— Твоя щетина поколола всю шоку,— ображено сказала Маринка й притулилася до моєї долоні.— О! І ця шорстка, мов кора дубова.

— Рука — не біда. Скоро й душа стане як кора,— зітхнув я.

— У тебе не стане,— усміхнулася дівчина.

— Звідки ти знаєш?

— А знаю. Це я відчула, коли ти виступав перед німцями.

— Ото була комедія! Наче біс смикав мене за язика.

— Ніякої комедії. Ти весь ніби світився, такий був натхненний, гордий, недосяжний для німців. Ти з одвертою душею, яка ніколи не стане шорсткою, мов кора. Мабуть, у кожного в житті є мить, коли все, чим багата душа, видно на лиці, в очах, у самій постаті, в голосі...

Вдалині лунко стукотіли колеса вагонів. З Кавказу до Багайська йшов ешелон. Тож виходило, що наш загін прийшов сюди даремно. Нас не підтримали, і залізниця уже діяла. Клятий стукіт німецького поїзда будяком упився в серце. Маринка менше за мене знала, що значило гуркотіння поїзда, і шепотіла:

— Яке дивне життя. Оцей танк. Хлопці на ньому. І я з тобою. І місяць ясний і вічний...

Дівчина поклала голову на мое плече.

— Життя прожить — не поле перейти. А у нас сьогодні навпаки: поле перейти, відстояти в бою — жити! — шепотів я.

Я гладив Маринчину голову. Сум краєв серце. А журитися не хотілося, і я жадібно припав до її вуст, ніби пив воду з маленького джерельця. Пив воду і... бачив у тому джерельці небо, хмари і світ, в якому були вона та я. Всім серцем, усім еством відчув, що бути поруч з такою дівчиною, цілувати її, відчувати, як пульсує кров,— це щастя.

— Хлопців розбудиш...— прошепотіла схвильована Маринка.

— Нащо будити? — почувся раптом голос.— Хіба через таких виспишся. Цілюються, аж місяць тремтить від задрощів!

Я одразу пізнав голос Семена Кузінова, який підійшов до нашого танка. Кузінов тихим і врочистим голосом промовив:

— У день народження Марині наш полум'яний гвардійський танкістський привіт!

— Привіт! Привіт! Привіт! — наче футболісти перед матчем, вигукнули хлопці.

— Чий танк горить? — схопився Охтень.

Сердешний спав найміцніше від усіх, і не лише тому, що вночі прогрівав разів зо три мотор, а й тому, що він був байдужий до нашого шепоту й поцілунків.

— А-а! — похитав головою Охтень, збагнувши, де він і хто біля нього.

Маринка збиралася іти.

— Спасибі за привітання! Гарні ви хлопці.

— Тільки базікали великі! — зауважив Охтень.— Таких гарних не орють, не сіють, самі ростуть.

— Душа твоя селянська. Не орють, не сіють...— зіронізував Сухомлинов.

— Ого! — підняв руки Охтень.— Вас тільки зачепи! Такі розумні, хоч бери причіплювачами до трактора без курсів.

Хлопці перевзувалися, вмивалися снігом. Треба бути бадьорими весь день, який би він тяжкий не виявився.

Кухарі привезли в термосах гарячий суп з бараниною. Хлопці краями на скибки хліб. Однак ми жили цього ранку не тільки хлібом насущним. Всіх тривожила думка: чи налагодив за ніч радист зв'язок з фронтом. Всі хотіли знати, коли прийдуть сюди наші військові частини...

Як і вчора, тільки ще довше, місяць затримався на обрії, чекаючи, поки зійде сонце. Та не дочекався, бо на сході виднокрай був засланий сірими хмарами і тонув десь у задонських степах чи в крижаній купелі Азовського моря.

Полковник Гуменний запросив командирів екіпажів і груп у наспіх обладнаний командний пункт. Ми йшли, гадаючи, що нам сповістять радісну звістку, прийняту

радистом штабної рації. Але оптимізм змінився тривогою. Радист ще й досі колупався у приймачі, і комбриг не знає, що думають на фронті, прийде сюди військо чи, може, й ні. Полковник розіслав карту.

— Дивіться,— сказав він, звернувшись до танкістів і командирів мотострілецьких взводів.

Карта як карта, розмальована зубчатими синіми й червоними лініями позиції обох супротивних сторін, покреслена червоними стрілами й перетята голубими стрічками Волги й Дону. Яюсь по-іншому, приємніше стає на серці, коли погляд зупиняється на великому голубому шматку — Азовського і Чорного морів. Мабуть, голубий колір викликає спокій і навіть такі ж голубуваті мрії.

На карті видно весь бойовий шлях нашого танкового з'єднання за минулий місяць. Від міста Котельниківського корпус прорвався на сто п'ятдесят кілометрів на захід, утворивши «мішок», який тепер закріплювався головними силами армії й розширювався за рахунок визволених станиць Зимовники, Морозовська, Цимлянська. Німці прагнули перехопити горловину «мішка» й зав'язати в ньому радянські частини, що увійшли туди. Наш корпус мав ліквідувати спроби противника форсувати річку Манич. Коли танковий корпус і війська 2-ї гвардійської армії розтягували й вигинали «мішок», радянські війська на далекому півдні перейшли в наступ, витіснили фашистів з північних схилів Кавказького хребта і визволили Будьоннівськ, Георгієвськ, Кисловодськ, П'ятигорськ, Железноводськ, Мінеральні Води. Поки танковий корпус бився на Маничі, біля Верхньосолоного й Нижньосолоного, радянські війська на Північному Кавказі витурили ворога з Єсентуків, Черкеська, Невинномиська, Дивного, Петровська й наближалися до Ставрополя і Армавіра. В ці дні на Дону «мішок» уже став «луком», з якого можна пустити «стрілу» в напрямку Ростова, щоб перетяти шляхи відступу німецьких полчищ з Північного Кавказу. На нашій ділянці фронту утворився Ростовський напрямок.

«Стрілою», пущеною у вузол схрещення комунікацій противника між Кавказом і Донбасом, і був наш танковий загін. Однак для рішучого удару по Батайську потрібні неабиякі сили. Та ні мотомехчастини, ні повітрянодесантні батальйони не з'явилися на захопленому танкістами плацдармі.

Слухаючи полковника й дивлячись на карту, я подумав, що Гуменний викликав нас тільки для того, щоб підкреслити всю значимість нашого рейду для подій на фронтах усього півдня. Полковник не лише грамотний командир, але й психолог. Ми не знаємо, чи є ще де комбриги, які розгортають перед командирами екіпажів і відділень оперативну карту і розказують про становище на ділянках фронту, з якими пов'язана доля танкового загону. Як і вчора, так і нині зі штабу фронту — жодних вістей. Гудуть тільки фашистські літаки і танки біля аеродрому. В цій обстановці комбриг вирішив повідомити командирів екіпажів і груп про стратегічне значення появи тут десяти танків і двох рот мотострільців.

Гуменний помовчав, наче збирався з думками, і повів далі:

— А тепер уявіть собі: триста тисяч фашистів паряться у Сталінградському «котлі», і вдвічі більше гітлерівських солдатів можуть опинитися відрізними від Ростова, від України, а потім і оточеними на Північному Кавказі. Це означає, що нашим фронтам легше буде йти до Дніпра й далі на захід...

Полковник говорив захоплено, гаряче, ніби доповідав вищому командуванню, а не інформував старших сержантів, старшин і лейтенантів.

— Було б так! — сказав комбриг, згортаючи карту. — Тепер кожен з вас розуміє, що на нас дивиться історія...

За час війни не раз доводилося чути від політрука оці слова. Але тоді вони мали абстрактний зміст. Фронт великий, на фронті мільйони солдатів, і ніяка історія не втримає в пам'яті отаку силу подій та імені її творців.

Рейд танкістів Гуменного під Батайськ, можливі перспективи для Червоної Армії на південних фронтах були справді незвичайні. Коли б сталося так, як думав полковник, — не виключена можливість, що війна закінчилася б на рік, півтора раніше...

А тим часом противник на броньовиках і метких танкетках сновигали по степу, намагаючись якомога ближче підійти до наших рубежів.

Наші позиції стали їм більмом на оці. Якщо вчора вороже командування не ризикнуло або не мало сил йти в наступ, то сьогодні воно вирішило будь-що знищити новоявлений плацдарм. Коли згадати, що говорив полковник Гуменний про перебування загону під Батайськом, то можна не сумніватися в тому, що подібне

думали й вороги, боячись приходу сюди танкового з'єднання і нашої мотопіхоти. Після розвідки фашистське командування повело атаки поблизу лісозахисної смуги.

Шість танків застигли у котлованах, виритих учора ввечері. Над поверхнею стирчать, немов гриби, лише башти. Танк капітана Перлика бовванів посеред балки Сухий Батайськ. У машині Перлика розбита ходова частина, яку не можливо в цих умовах відремонтувати.

Зв'язок між групами в обороні великого плацдарму здійснюватимуть піші зв'язківці. Були у нас й умовні сигнали за допомогою прапорців та різнокольорових ракет. Від старшого офіцера до солдата — всі розуміли незвичайне становище в тилу ворога, і кожен відчував відповідальність за свої дії...

Перші вісті комбриг отримав від одинадцяти автоматників, які стояли в обороні на чолі з капітаном Морозовим: «Бачу переважаючі сили противника. Приготувалися зустріти фронтівців. Нас мало. Але ми гвардійці і честь гвардії не зганьбимо. Ворог не пройде. Будемо стояти до останнього. Морозов».

За кілька хвилин спалахне бій і на нашій ділянці. Між бровами у баштового Лісних виступили крапельки поту. Я помацав свій лоб. Він теж вогкий.

Через оптичний прилад видно, як розсосереджуються танки противника. Кожному з нас немало доводилося пережити танкових боїв і сутичок. Але щоразу хвилюєшся, ніби потрапив на фронт уперше. Мабуть, це од відчуття, що небагато з нас залишиться живими після цього бою.

Танків у них більше десятка. За ними — піхота, ще далі — бронетранспортери. Ось уже випорснули димки з жерл баштових гармат, а за дві-три секунди гримнули постріли, і ворожі снаряди вибухнули біля наших котлованів. Німці снарядів не жаліють, б'ють, навіть не зупиняючи машин.

Я подивився на башту з цифрою «301». З люка просигналили: «Дій, як я!» Отже, комбриг може затіяти щось раптове, і треба бути готовими до всього.

Ворожі танкісти стріляють, ніби змагаються, який екіпаж випустить найбільше снарядів. Постріли гримлять безперервно, бо до них ще додалися й залпи артилерійської батареї.

— Поглянь, командире, на небо. Нема там ще клятих «юнкерсів»? — запитав Лісних.

— Нема. Танки йдуть на зближення! — попередив я.— Бронейним!

— Єсть, бронейним!

Загриміли гармати. Стугоняють крупнокаліберні кулемети. Кілька їхніх танків у хмарах диму. То робота Семена Кузінова та екіпажу 306-го танка, який вчора на аеродромі роздавив п'ять зенітних гармат. Тепер старшина Михайло Гуцинов лежить на хуторі й прислухається до пострілів своєї «тридцятьчотвірки». Екіпаж комбрига теж підбив ворожий танк.

Та це не зупинило атаки. Ось перший їхній вал ніби пірнув у сніг. Піхотинці шезли у вибалку. Полковник Гуменний подав клич, і його танк виринув з котлована. Ніби снігові вихори, котилися з гори в улоговину наші танки. Минуло півхвилини, хвилина. «Тридцятьчотвірки» раптом зупинилися і залпом зустріли ворожі танки. Ще залп...

Противник не чекав від нас такого ривка. Більшими в кілька разів силами ворог хотів нав'язати нам бій, а вийшло навпаки. Гуменний своїм кидком перехопив ініціативу. В розгорнутому строю ворожих танків, серед піхотинців відчувається розгубленість. Натужно ревуть мотори. Тепер танки б'ють з усіх видів зброї. Постріли з гармат, тріскотнява кулеметів, вибухи ворожих снарядів. Раптом ворожий снаряд збив оптичний прилад на башті. Лісних одразу ж кинувся його замінити. Над танком свистіли осколки. Лісних лише раз глянув на небо, звідки найбільше боявся лиха. Та літаків поки що не було, і наш Іван неквапливо кинув: «Порядок!» — і зайняв своє бойове місце.

Щілини переднього люка забивалися снігом. Охтеню вести танк ставало дедалі важче. Щоб краще орієнтуватися, Борис трохи відкрив передній люк. Сильний удар по лобовій частині танка відкинув люк.

Охтень, нахилившись на лівий бік, став повертати танк, уникаючи прицільного вогню по відкритому люку. Від різкого повороту люк став опускатися вниз. Охтень негайно зачинив його, застопоривши болтом.

Напруження наростало. Ми з Лісних вистрілили бронейним ще в один танк, і той закрутився на місці на одній гусениці. Снаряди, що попадали в нас, поки що не пробивали броню. «Може, вони осколочні, а не бронейні?» — подумав я, і тої ж миті ще один снаряд улівив у башту. Від цього удару скрикнув Охтень.

— Що з тобою? — з острахом запитав я, бо, якщо танк зупиниться, — смерть.

— Та... болт по спині...

Тепер ясно: ворожий снаряд зрізав болти погона башти. Через оптичний прилад я побачив своїх. «Тридцятьчотвірки» працювали кожна за трьох, за чотирьох. Комбригів 301-й зупинив ще одну машину, і та спалахнула. Ворожі танкісти поквапливо вискакували, утікаючи геть від підбитої машини. Виповз ще танк. Відчуваючи на собі вогонь 317-го і 301-го, німець ривком сіпнувся убік і заховався за тільки-но підбитий, задимлений танк. Охтеня ледве встиг розвернути машину, як танк, що його покинули солдати, з страшним гуркотом розлетівся на шмаття, вибухнувши від своїх же снарядів і пального. Тепер ворожі танкісти, які хотіли прикритися димом підбитої машини, вискочили через люк і дали тягу, залишивши свій танк напризволяще.

Кидок чотирьох «тридцятьчотвірок» і двох «малюків» до уловини вирішив фінал бою. Фашистські танки відступали. Відповзала й піхота. Наші машини теж почали задкувати до своїх котлованів.

Та ось зненацька з-за диму вискочив ворожий танк і зупинився навпроти комбригової машини. Майже одночасно гримнуло два постріли — наш і їхній. Їхньому танку порятунку не було. Але й він устиг поцілити в бензобаки комбригової машини. Вже вихопилося полум'я і розлилося по гусениці, поповзло до башти, облизуючи цифру «301». До танка повзли старшина Мамалига й мотострільці.

— До 301-го! — наказав я Охтеню.

Минають напружені секунди. З підбитого танка ніхто не вилазить. Невже там усі вбиті?.. Наш танк мчить з несамовитою швидкістю. Залишилося метрів тридцять.

— Охтеня! Стій! Сухомлинов, залишайся командиром машини!

Мов ошпарений, я вискочив через люк з танка й упав на землю. Підвівшись, одразу кинувся до 301-го, пригинаючись від осколків. Мамалига уже видерся на броню. Підбіг я і ще кілька бійців. З відкритого люка, з щілин валив смердючий дим.

— Товаришу комбриг!

Ми заглядали всередину танка. Хтось уже вповзав усередину машини. Відповіді не було. Та раптом голос, немов з того світу:

— Беріть!

Автоматники підхопили під руки танкіста, закривавленого з голови до ніг. Його голова безсило билася об груди. Чути кашель і хрипкий голос:

— Візьміть і цього...

На шиї пораненого напружувалися жили, обличчя кривилося у гримасах. Пораненого передали на руки бійцям. Я кинувся до люка й гукнув не своїм голосом:

— Та скоріше! Снаряди вибухнуть!..

Кілька рук підхопило комбрига. Він не встигав ковтати повітря. Але й тут воно було перемішане з гарячим димом. Змокриле обличчя було чорне. Біля вух плями від опіків. Шкіряний реглан полковника горів.

— У сніг! У сніг! — горлав Мамалига. — Лягай!

Загримів вибух. Башта підскочила вгору і впала, уткнувшись стволом гармати в сніг. Танк весь спалахнув, загоготів, немов його вкинули в мартенівську піч. Хвилину тому так палахкотіла німецька машина, конаючи від своїх же снарядів і свого пального. Тепер загинув наш 301-й.

З переляком і подивом в очах ми дивилися на свого Гуменного. А він, мружачи очі, ховав погляд, немов за все, що сталося з 301-м, був винуватий він сам.

— Дайте закурити, — раптом попросив комбриг.

До нього простягнулося кілька рук з кисетами і папером.

— Ще б півхвилини, і ми б не встигли витягти вас з танка, — сказав хтось із нас.

— Якби ви витягли мене раніше, то двоє поранених горіли б зараз у вогні, — сказав полковник, затягуючись димом.

Від цієї правди похололо в грудях, а в декого на закопчених димом щоках наче проступила блідість. Мимоволі хотілося спертися на чиєсь плече, відчутти лікоть товариша, і моя рука намацала плече Сухомлинова.

— Кріпись, — сказав я, бо інших слів зараз знайти не міг.

— М... Так... Тут тридцять секунд врятували життя комбригові і пораненим. А надовго?.. Там дурний випадок і теж секунди, в які помітив мене комбриг біля полонених фріців. І в обох випадках від секунд залежить людська доля, залежить бути чи не бути. Дивний світ! А на війні особливо. Все на випадковостях, — міркував уголос старший сержант Сухомлинов.

— Чому все на випадковостях? Комбриг у танку був не випадково. Не випадково він висадив з підбитої машини своїх товаришів, а сам вийшов звідти останнім...

Бій згасав. Догорало полум'я і на 301-му.

Гуменний дивився на поле, думаючи про щойно пережите й прийдешне.

— Поранених — на хутір. Убитих теж, — стомленим голосом мовив він, розстібаючи комбінезон. — Як на твоєму танку? — звернувся до мене.

— Ще тримаємося.

— Тільки три «тридцятьчотвірки» на ходу. Ох, як же мало! Як мало! — повторив Гуменний, тручи рукою спітнілого лоба. — Ще один такий бій, і всі танкісти стануть піхотинцями...

— Коротче, — втрутився зі своїм улюбленим слівцем Мамалига. — На хуторі є сотня коней. Та ще перехопили обоз на Сальській дорозі. Можна й кавалерійський ескадрон сформувати.

Наш старшина справді служив за трьох, встигав усюди, інколи був навіть за ординарця у комбрига. Мамалізі, мабуть, і на роду написано бути старшиною в армії, як Гуменному — воєначальником.

— Дожилися. Танкісти на конях, — з сумом мовив я, уявляючи себе в сідлі.

Вогонь на танку комбрига вже згасав. Недавній красень Т-34 тепер стояв чорний, з обірваними крильми, з пошматованими гусеницями і без башти, якийсь химерний. Танк був мертвий. Він оддав перемозі все і тепер залишиться тут, на полі, мабуть, до кінця війни. На війні нема непереможної зброї. Бувають тільки нездоланні духом люди. Дуже шкода бойової машини. Коли б кожен танк зробив хоча б частку того, що накоїв ворогові 301-й, наша армія вже була б десь у Німеччині.

Гуменний, а за ним і ми підійшли до мертвого танка. Комбриг без смушевої шапки з червоною каймою, його волосся метлялося на вітрі. Шапкою полковник гасив вогонь, і вона згоріла. Бійці схилили голови, як перед бойовим другом, що поліг у бою.

Прощай!

Мабуть, отак прощався колись київський князь Олег зі своїм другом конем на берегах Дніпра-Славутича; мабуть, отак прощалися предки Гуменного — запорозькі козаки з кіньми, які були порубані шаблями чи поко-

лені списками. Понуро дивився полковник на обгоріле залізяччя, що півгодини тому було крицевим тілом танка.

Свого часу Гуменний водив у бій батальйон, полк, бригаду. Бували дні, коли він командував десятками танків. Навально вривалися бойові машини в розташування ворога, і «почерк» Гуменного незабаром помітило наше командування. Примітили його вже восени 1941 року й вороги. Про це розповідали німецькі полонені. Тактика Гуменного (тоді він воював на північний захід від Москви) ставила перед їхніми командирами загадки. Засади, пастки, які влаштовував Гуменний танками, знищуючи німецьку техніку, наводили панічний жах на солдатів противника. В перерві між побойщами хлопці Гуменного встигали змести з шосе на обочину розбиті й спалені бронетранспортери, автомашини, мотоцикли й чекали на нову колону. Атаки Гуменного на скупчення ворожих механізованих частиндесь у селі, вибалочку були несподівані, бо його екіпажі використовували для маскування все — кілька кущиків, хліви, хати, стіжки сіна, і вели бій на цілковите знищення техніки й живої сили ворога...

Я зиркнув на полковника, а він на мене. Обидва зітхнули. Було над чим замислитися. Уславлений комбриг тепер командує лише кількома танками. Як змінюються на війні масштаби, ситуації!

— Без шапки холодно. Ідіть на хутір,— насмілився я сказати полковнику.

— Ні, Волошко! Поки буде на ходу або стрілятиме хоч один танк, я залишаюся з танкістами!..

Мамалига подав комбригові нову кубанку.

— Приміряйте. Вам до лица. Справжній кіннотник, як комбриг Григорій Іванович Котовський.

— О! Без червоної кайми! Тепер фріци нас не будуть бомбувати,— сказав полковник, зиркнувши на Івана Лісних.

Поки Гуменний приміряв кубанку, Мамалига витяг баклажку і почав відгвинчувати пробку, Лісних не забарився підставити кружку.

— Один шкалик, товаришу старшина! На честь «особой дальневосточной...»

— Коротче! — жартома відповів старшина і звернувся до Гуменного: — А оце, товаришу комбриг, для вас... тепла водичка. Я зіллю.

Іван Лісних закам'янів з простягнутою рукою, а потім невдоволено, мов ображене дитя, якому не дали цукерки, сховав посудину за пазуху й прошепотів:

— Цей Мамалига! Зустрівся б він з амурським ведмедем, побачив би я його усмішку!

— Це з тим ведмедем, якого сом за лапу вхопив? — спитав я.

— А! — махнув Лісних рукою.— Замість того, щоб захищати честь екіпажу, ще й ти, командире, на мене... Той ведмідь був так переляканий, що, зустрівши б на березі нашого старшину, одразу б сів на задні лапи по стоящі струнко і заспівав: «Расскажи, расскажи, бродяга, чей ты родом, откуда ты?..» А ось той ведмідь, що з тигром вступає у бій або верхи на вепрові мчить,— справжній ведмідь!

Хлопці сміялися, а Мамалига тримав чистий рушник і зливав на руки полковникові.

Гуменний не встиг витертися, як примчав броньовик, що дивом ще уцілів. Вискочивши з кабіни, до полковника біг, спотикаючись, радист.

— Є зв'язок! Є! — гукнув він, подаючи командиріві телеграму.

— Молодчина!

Я розумів збудження і радісне хвилювання радиста, котрий забув зараз навіть про ту скруту, в яку потрапив наш загін, про спалені й підбиті танки і жив тільки почуттям того, що домігся двостороннього зв'язку.

Полковник прочитав телеграму раз, удруге й сказав:

— Цього вже я не чекав від них...— і до всіх нас: — 5-й мехкорпус не прийде. Обстановка на фронті різко змінилася. Нам наказують повернутися в розташування своїх військ. З Маницького напрямку на Батайськ — Ростов іде п'ятдесят ворожих танків...

Це була страшна правда, що вразила нас громом. Скільки зусиль, мук, крові! Які перспективи відкривалися перед нашими фронтами, коли б замкнути Північно-Кавказьке угруповання німців! Яка це була смілива, розумна ідея. І ось вона не доведена до кінця, до завершення. Хто винен? Чи справді за півдоби німці стали такі могутні, непробивні на лінії фронту, що 5-й мехкорпус не пішов за нами? Чи, може, після того, як противник обстріляв частини цього корпусу... до штабу пішли донесення з передової про «переважаючі сили, про велике скупчення бойової техніки німців...» А в штабі

армії не бачили тієї обстановки, не перевірили, прийняли це повідомлення за чисту правду, і операція, яка могла стати воістину історичною,— зірвалася. А може, у 5-го механізованого корпусу таки були причини не піти по слідах танкового загону Гуменного під Батайськ... «Ні! Якби там був командиром Гуменний, то не залишив би нас у біді...»

Перед полковником виструнчився зв'язківець.

— У сухій балці з півсотні їхніх автоматників повзуть до «тридцятьчетвірки» капітана Перлика.

Танк Перлика діяв, як нерухома вогнева точка, прикриваючи нашу оборону з флангу. Снарядів у Перлика залишилося лише кілька штук, і йому, звичайно, треба допомогти відбити атаку. Так думав, певне, полковник, бо запитав мене:

— Скільки снарядів?

— Три! — відповів я, перемовившись з Лісних.— Броньбійні.

— Мало. Підкиньте з інших машин.

Бійці забігали від танка до танка, а Гуменний сказав:

— Забери екіпаж капітана Перлика на свій танк і рушай до хутора. Будемо відходити...

— Єсть!

Час не просто минав, а летів, бо на ділянці оборони капітана Перлика німці покvapливо й настирливо просувалися до саодинокого танка. Перлик бив з гармати, з кулеметів. Йому допомагали мотострільці. Але фашисти не зупинялися. Наш екіпаж запасся ще кількома снарядами, бо на інших машинах боеприпаси були витрачені в минулому бою, і помчав по полю до 306-го.

— Скоріше! — наказав я Охтеню.— Коротка... Осколочним!..

Танк вистрілив кілька разів по піхотинцях, що повзли до Перликової «тридцятьчетвірки». Гітлерівці зупинилися. Я подумав, що вони злякалися моїх пострілів. Та помилився. Вони завмерли, бо віддалік з двох купок соломи раптом спалахнули вогники. А ще за секунду-півтори задимів танк нашого капітана.

Перлик виносить вбитого товариша. Ворожі артилеристи припинили вогонь по 306-му і перенесли на нас. Снаряд ледве не вліпив по гусениці нашої машини, а їхні автоматники встигли оточити капітанів танк.

Напружуючи всі сили, я тримав на прицілі гармату з довжелезним стволом і натиснув ногою на педаль

спуску. Попав! Солома задимілася. Та в ту ж мить гармата пустила гострий, як жало, снаряд, і він влетів у машинне відділення. Затріщало, зашипіло й запахло сірчаною кислотою.

— Мотор?..

— Дай обдивитися,— озвався Охтень.

— Рушай, інакше зараз смерть! — закричав Сухошлинов.

Але танк не рушив, і більше по нас поки що не стріляли.

— Прокляття! Розтрошений акумулятор! — вигукнув Охтень.

...А капітан Перлик ще стріляв, стоячи на колінах. Автомат йому вже не потрібен: нема набоїв. Він викинув останній диск. Тим часом солдати посміливішали і, перестрибуючи через трупи, ще наблизилися на десяток кроків. Перлик уже лежав: так багато куль пробило його ноги. Та в капітана був ще пістолет, і Перлик став стріляти в упор. Ще постріл... ще... Останній собі в голову...

Тим часом фашистські солдати, наче згряя голодних вовків, накинулися на капітана Перлика. Я затулив очі, щоб не бачити знуцання над мертвим.

— Охтень! — не пам'ятаючи себе, закричав я. — Вперед! Роздави бандитів!

Але танк наче примерз до снігу. Двигун мовчав.

— Бронейним! — гукнув я, цілячись у «кобру».

— Нема. Ні бронейного, ні осколочного! — в розпачі вигукнув баштовий Лісних.

Ми чекали пострілів. Але «кобра» теж мовчала. Охтень спробував завести мотор з допомогою балона із стиснутим повітрям. Даремно. Охтень обливався холодним потом, але ніяких наслідків.

— І балон розбитий...

Довоюювався і 317-й. Снарядів нема. Кулеметні диски вистріляні. Є ще гранати, автомати й пістолети. Є наказ — іти до лінії фронту. Чому?.. Хто зараз відповість. Та й не тільки зараз. Можливо, ніколи не буде дано відповіді на запитання, чому наші війська не підтримали танковий загін гвардії полковника Гуменного.

Далеким тепер став від нашого танка і хутір Леніна. «Юнкерси» обписували небо струменями диму, як учні класну дошку крейдою, запалили хліви й вагон-пульман з полоненими.

Противнику не вдалося взяти в полон капітана Перлика. Та вони відсікли вогнем наш танк від групи мотострільців, які були в балці.

— Що трапилось? 317-й, чому зупинилися? — запитав по радіо комбриг Гуменний.

— Я — 317-й! Розбитий акумулятор. Нема повітря в балоні.

— Протримайтеся до темряви!

Йти зараз двома танками до нашого, щоб узяти на буксир, безглуздо. Тепер усе залежало від того, протримаємося ми до вечора чи ні. І я передав:

— Я — 317-й! Вас зрозумів.

Всього лише три слова: «Протримайтеся до вечора». А в нинішній ситуації — це вічність. Це життя й смерть танка, екіпажу. «Протримайтеся до вечора». Доки смеркне, пройде вічність...

Вони чомусь не поспішали знищувати танк. Ми задралі верхній люк і стали ждати, що буде далі.

Солдати тим часом перемовлялися. З тої розмови ми зрозуміли, що серед них був обер-лейтенант і людина, яка розмовляла російською мовою.

— Ну, й попали ми, як курка в борщ! — з безнадією промовив Сухомлинов.

Його голос, напевне, почули й за танком, і хтось сказав по-російськи:

— Гей там, у танку! Ви билися, як справжні лицарі. Німці цінують військову доблесть противника. Та зараз у вас іншого виходу нема, як здатися в полон. Життя гарантоване...

Ми презирнулися.

— З ким маю честь розмовляти? — запитав я.

— Мене уповноважив пан обер-лейтенант.

— А хто ж ви? Швед з нейтральної держави? — запитав я.

— Я офіцер лейб-гвардії Донського кавалерійського полку! — з серцем промовив донський козак.

— Ми воюємо з німецькою армією, а не з військом Донським, — сказав я навмисне здивовано.

Біля танка настала мовчанка. Мої слова, мабуть, збили пиху з офіцера війська Донського, і він з люттю вигукнув:

— Гей, ти там! Прикуси язика! Він тобі ще згодиться потім!

— Повинні ж ми знати, хто у нас посередник! — вів я далі, аби хоч якось виграти час.

— Може, це той самий Синяпкін, про якого говорили на хуторі? — втрутився Лісних.

— Звідки ви знаєте? — розгублено запитав козачий офіцер... — Ну... Синяпкін я! Жив. І житиму ще, дасть бог. А ви вже майже в домовині, якщо не послухаєте пана обер-лейтенанта.

— О! Офіцер козачий? Теж лицар! А сядеш на їжака без штанів? — не втримався Охтень.

— А-а! Хохол подав голосочок! Заспіваш ти в мене не тієї! — злобно процідив Синяпкін.

— Як вишкребка батюшки царя і Російської імперії ми не можемо визнати тебе, Синяпкін, за особу, котра може бути посередником між гвардійцями-танкістами Червоної Армії і німецьким командуванням. Так і передайте пану обер-лейтенанту...

Біля танка знову почалися перемови. Синяпкін пропонував не панькатися з нами. «Що діяти? Як вчинили б ви на нашому місці, комбриг Гуменний? — мов блискавиця, гасала думка.— І чому тут командир я, а не хтось інший?»

Від страшних думок я опустил голову й машинально розстебнув планшет. Там лежав загальний зошит, початий мною вчора. Думка на мить прикувалася, мов ланцюгом, до цього зошита в коленкоровій обкладинці. Колись у такому зошиті я писав щоденник, писав про друзів, дівчат, учителів, про бачене й прочитане, що хвилювало хлоп'яче серце. А вчора під час обіду біля лісосмуги... раптом захотілося, щоб про пережите в цьому рейді дізналися товариші, люди.

Мов у лихоманці, я розгорнув зошит і написав:

«21 січня 1943 року. Хутір Леніна...»

На мене поглядали здивованими очима Сухомлинов, Лісних і Охтень.

— Ти пишеш?!

— Щось та треба робити. Ти ж, Борисе, сам якось казав, що жоден ледар ще не прожив до глибокої старості!

Зверху грюкали по броні прикладами.

— Якщо не здастися, німці сплять танк! Ви чуєте? — звернувся до нас Синяпкін.

Я подивився у стереотрубу й побачив солдатів, що несли від скирти оберемки соломи.

— Треба вилити пальне,— злякано прошепотів Сухомлинов.— Як увірветься в бак вогонь, то й небу буде жарко.

— Охтень! — гукнув я.

— Виливати?..

Я завагався з відповіддю. Горіти однаково, чи під соломою, чи в суміші з пальним. Однаково, коли нашим грішним тілам судилося бути спаленими. Дивний світ! Охтень, Сухомлинов, Лісних і я загинемо у вогні, а покидьок, козачий офіцер Синяпкін, буде жити!.. Я схилився над зошитом.

— Та ти з глузду з'їхав? — вигукнув Сухомлинов, схопивши зошит.— Виливай солярку!

— Віддай! — гримнув я на Сухомлинова і до механіка-водія: — Не спорожняти баки!

— Командир збожеволів! — в розпачі вигукнув Сухомлинов.

— Якщо ми зараз виллемо пальне, то втратимо всяку надію зрушити з місця.

— Не треба виливати! — підтримав мене Лісних.

— Я так гадаю...— не хотілося вірити й Охтеню, що це останні хвилини в нашому житті.

— Він гадає! — перекривив механіка-водія Сухомлинов.— Стратег знайшовся! Через тебе...

— Що через мене?

— Танк зупинився...

— Притримай язика за зубами! А то я...— накинувся на радиста-кулеметника Лісних.

Знову стукіт зверху.

— Пан Синяпкін? — запитав Лісних.

— Він самий...

— І батько твій теж син козачий?

— То й що?

— А те, що ти — хрін собачий! — вилаявся Лісних.— Донський козак — це гвардії лейтенант Рекало, а ти — недоносок!

На танку примовкли. Мабуть, Синяпкін консультувався з німцями, або ж згадка про якогось лейтенанта Рекала зачепила за живе.

— Вам німці дарують життя, хоч ви того й не варті! — вів своєї Синяпкін.

— Як же не варті! Тільки-но казали, що ми лицарі!

— Якщо не здастесь, то німці спечуть таких лицарів, як гусей. Ха-ха-ха!

Я припав очима до тріплекса — оптичного прилада. Крізь скельця бачив обер-лейтенанта в оточенні солдатів. Обер-лейтенант змерз, бив ногу об ногу і раз у раз поглядав у бік аеродрому. Сюди прямувало два танки. Нарешті обер-лейтенант заговорив, показуючи п'ять пальців.

— Фюнф минутен...

Так. Це був термін ультиматума. Від обер-лейтенанта знову біг до танка козачий офіцер Синяпкін.

— Гей там! Хохол! — звернувся Синяпкін, напевне, до Охтеня. — Підеш додому. Земельку отримаєш...

Ще залишалось чотири хвилини. Танк оточений. Німцям потрібний полонений. Ми знали про це, ще коли фашисти стріляли по капітанові Перлику, цілячись не в серце, не в голову, а в ноги. Ми ще можемо вилізти й розстріляти патрони. Нас повбивають у сутичці, і ми вмеремо солдатською смертю, як вмирають мільйони. Та когось можуть поранити. А це вже біда... Час іде невблаганно, і хвилини, відпущені нам для життя, тхнуть, як сніжинки, що падають у вогонь.

А я пишу далі нерівними, широкими літерами. Пишу...

Спливають секунди й хвилини, даровані ворогом. Секунди й хвилини. Але думка не підвладна часу. Мабуть, у неї швидкість стрімкіша від радіохвиль. І тому кілька хвилин — теж солідний час.

У мертвих фашисти повиймають нутрощі. Повидовбують очі. Повирізають на спинах п'ятикутні зірки. А за кілька днів про глумлення над тілами чотирьох танкістів напишуть у газетах, бо ж ми не безвісти пропадемо, а помremo майже на очах у своїх бойових товаришів.

Сухомлинов ніби вгадує мої думки й говорить:

— А може, німці... Вони ж теж люди... Є міжнародне право...

Справді. Маринка допомагала пораненим німецьким солдатам, я, дурень, читав їм вірша, а вони... Залишилася ще хвилина чи півтори до того, коли востаннє загрюкають у броню, щоб почути відповідь.

Рукавом я витер холодний піт.

— Як рація? — запитав я Сухомлинова.

— Що передати?

— Нічого.

— Нащо ж запитуеш?

— Так...

Тиша. Я відвернувся і затулив рукою обличчя. «Мамо! Мамо!.. Якби ти знала!» Злякавшись, що мене почують, я затамував подих. Хтось схлипував і зітхав, наче ковальський міх. То Борис Охтень.

— Ти чого?

— ...Ще й діточок двоє. Чорняві обое,— відповів він словами пісні.— Що буде з Галею без мене, з малими дітьми?

Охтень тихо, наче про забутий сон, розповідав про свою любов і дітей... А мені ввижалася Маринка, її руки, лагідні, милі пальці. І кожен пальчик чимось схожий на саму Маринку. Відчуваю ці пальці на щоці, на перенісці й на губах. Маринчині пальці були ще вночі для мене відкриттям чогось нового. Які ж то були неповторні хвилини! Невже то був сон? Невже це кане за хвилину у вічність разом зі мною!..

«Марино! Мила...»

Відколи служимо разом, Охтень не був балакучий. Мабуть, це від передчуття близької смерті. Мабуть, це тому, що він багато мовчав раніше.

Лісних відвернувся, щось шепоче.

— Перерахуй, Ваню, гільзи. Може...— сказав я йому.

Я знав, що жодного снаряда з шістнадцяти нема в танку. По пам'яті можна розказати, який снаряд і куди поцілів, яким промахнулись. Але ж треба нам щось робити, щоб не збожеволіти...

Сухомлинов і Охтень почали знову поратися біля акумулятора. Лісних рахував порожні гільзи.

— Ти ж переплутав! — сказав я Лісних.

— Ще раз почну, їдять його мухи...

— По-моєму, в якійсь касеті має бути снаряд.

— Дванадцять, тринадцять...

— ...Бувало принесе вона в поле до трактора вечерю,— веде своє Охтень.— А сонце вже зайшло. Тільки заграва палахкотить. Пурхають перепели...

— Шістнадцять, товаришу командир! Всі гільзи порожні!

— Охтень! Часом ти не припас на чорну хвилину один осколочний?

— Не мороч голови! — з серцем мовив Охтень.— Коли вже ти хочеш, щоб танк завівся, то попроси німців, нехай попхнуть...

Знову запала тиша. Я думав про рідний дім, тепер уже недосяжний, як інша планета. Про Маринку. На хуторі після бомбардування така тиша, як і в нас, у танку. Як важко буде Маринці пережити нашу загибель. Та хіба тільки їй? А комбриг Гуменний? Всі бачать наш танк — і німці, і свої. Хоча б якась надія...
— Ще не кінець, хлопці! Вище голову! — раптом сказав я.

Не знаю, чи зміг би я взятися за цю непосильну ношу — підтримувати людську гідність у товаришів іншим разом, чи вистачило б у мене самого душевних сил. Але нині я — командир. За нами стежать очі й вуха ворогів і друзів. У нас є радіо.

Так! У нас є радіостанція. Я схопився за цю думку. «Ми не розвіємось, як попіл по вітру, хоч наші трупи й будуть спалені. У нас є радіо, і ми передамо свої останні слова в ефір, своїм...»

У броню застукали.

— Гей там! Надумали? Залишилося півхвилини! — хизувався, ніби конферансьє на підмостках, Синяпкін.

Ми дивилися то один на одного, то вгору, звідки стугоніло. Я увімкнув радіостанцію. У навушниках шурхотіло. Потім пролунали голоси німецьких радистів. «Що діяти? Як нам бути?» — хотілося запитати по ефіру в комбрига.

Наші кулеметники й автоматники розпочали вогонь, бо помітили, що німці загрозово заметушилися біля нашого танка. Ворожі солдати вигукували: «Фоер! Фоер!» Та говорилося не про вогонь з гармат, не про команду стріляти з автоматів, а про звичайнісінький вогонь, яким горить дизельне пальне.

— Безглуздя! Як же мені не хотілося йти на цей танк!

Сухомлинову не хотілося на цей танк! А мені? А Лісних? А Охтеню?.. Хіба нам хотілось у цей рейд? Хіба ми бігли наввипередки, щоб потрапити в машину, якій судилося згоріти? Не хотілося. У хвилини, коли нам чотирьом залишалось жити менше, ніж встигне згоріти цигарка, кожен бачить причину своєї загибелі в іншому.

Хотілося кричати в цьому безвиході: «Чому я тут командир? Чому я повинен вирішувати долю кожного? Я нікого не тримаю — ідіть у полон!» Я подивився на товаришів, а потім згорнув зошит і всунув його в гільзу від снаряда. Там написано три-чотири сторінки від 19 по

21 січня 1943 року. А останній день занотовано кількома фразами. Останній день...

«Тут не згорить!» — подумав я, ніби від зошита залежало наше майбутнє. Потім рішуче увімкнув передавач рації.

А німці все грюкали в броню, стріляли з автоматів і горланили, неначе п'яні.

— Я — 317-й... Я — 317-й... — повторив у мікрофон, вмонтований у шлемофоні. — Ви мене чуєте?

— Чуємо... Ми вас чуємо, — озвався комбриг Гуменний, немов Тарас Бульба до свого Остапа перед страпою.

Німці вже двічі палили танки з нашої бригади, що в силу різних причин потрапляли до них разом з екіпажами. Так було і восени 1941 року під Москвою, коли вони хотіли полонити екіпаж нашого побратима Вані Костюченка. Німці не почули від танкістів: «Здаємося». Не побачили вони трьох хлопців з підведеними вгору руками. Останнім словом танкістів була пісня робітників усіх країн — «Інтернаціонал». Так було й у воронезьких степах влітку сорок другого року, коли німці хотіли полонити паш КВ разом з екіпажем. Так що нам не першим гнівно кидати в обличчя фашистам: «Ні!» і співати «Інтернаціонал»...

Я поклав руку на плече Охтеня:

— Ну...

Борис завжди розумів мене з півслова. Але зараз, у передсмертну хвилину?.. Тихо-тихо він почав:

Копав, копав криниченьку
Неділеньку-дві..
Любив козак дівчиноньку
Людам — не собі!..

Охтеня підтримав Лісних приспівом, який співали солдати, маршируючи в запасних полках.

Раз, два... Калина!
Чорнявая дівчина
В саду ягідки рвала!

Дим ліз у вічі, продирався в горлянки. Та з піснею було неначе легше, і Охтень, Лісних, Сухомлинов підхопили:

Раз, два... Калина!
Чорнявая дівчина
В саду ягідки рвала!..

Не вірилося, що ми однією ногою вже стояли в могилі. Охтень співав далі:

А вже з тої криниченьки
Орли воду п'ють...
А вже мою дівчиноньку
До вінця ведуть...

І, замість приспіву «Ой жаль-жаль...», Охтень вигукнув:

— Прощай, Батьківщино! Прощай, Галю!..

— Ти мене чуєш, Маринко? — додаю і я.

Мені здалося, що я гукнув ще: «Люблю тебе!» А може, й не встиг. Висунувши ствол автомата у щілину, дав чергу. Лісних стріляв у днище одиночними пострілами. Охтень — крізь передній люк. Я кинувся до перископа і завмер біля скельців. До нас задкував їхній танк Т-4. З бронетранспортерів сплигували солдати і офіцер з високою кокардою. До офіцера підбіг обер-лейтенант і щось доповів. Той зробив рукою рішучий знак.

— Пісня наша ще не доспівана... — прошепотів я товаришам.

Навкруги танка бігали солдати, метушилися, галасували, як на пожежі.

«Невже ці солдафони без втручання майора спалили б нас? Чи в старшого лейтенанта був план залякати наш екіпаж до кінця, щоб хоч кого-небудь викурити з танка?» — думав я, витираючи мокре чоло.

— Гей, там! — кричав Синяпкін. — Чи, може, покінчили з собою, як і личить комісарам у такій мишоловці?.. Пан майор особисто хоче...

Та нам уже байдуже, що хоче пан майор чи й сам диявол. Ми вже побували на тому світі. В душі порожнеча...

Переговори не відбулися, і фашистські танкісти, зачепивши трос за гак нашої «тридцятьчетвірки», вирішили потягти танк на буксирі. Нащо їм ждати, поки здадуться танкісти, коли можна взяти танк цілісінький з усім екіпажем. Це ж більше, ніж обвуглені трупи танкістів!

Поки німці поралися з тросом, Охтень ворожив важелем у коробці передач і пильно стежив за їхньою машиною.

Та ось їхній танк заревів і рушив, натягуючи трос. За «німцем» посунувся і наш Т-34.

Солдати аж танцювали від захоплення. Вони горлалили, погрожували кулаками в бік хутора, наче дикуни,

що спіймали мамонта. Деякі лоботряси навіть пхали наш танк.

Вже пройдено з десяток метрів. Ворожі танкісти увімкнули вищу швидкість. Охтень теж зловив мить і перевів важіль з нейтральної на першу передачу і... за кілька секунд мотор нашого танка раптом затуркотів, стріляючи газами.

«Чах... чах... чах... Ч... чах... тр-тар-р-р...» Це була пісня. Ні з чим іншим цей гуркіт не порівняєш. Пісня, яка кликала нас до боротьби, до свободи.

Солдати, які штовхали танк, з переляку попадали в сніг. Вони ще не збагнули, не второпали, що сталося. Вони не розуміли поведінку полоненого танка, що вже стріляв спрацьованими газами. Мотор ревів дуже, впевнено, хоча «тридцятьчетвірка» ще повзла за їхнім танком.

«Бути чи не бути?» — подумав кожен з нас, дивлячись на механіка-водія. Охтень додав газу, ніби збирався обігнати «німця», а потім обережно перевів важіль з першої передачі на нейтральну і на задню. Знову машина загурчала так дуже, що, здавалося, розлетиться на шмаття. Це був момент, коли пересилювався опір німецького танка. Трос ось-ось обірветься, і ми вільні. Та сталевий канат виявився на диво міцний, і наша «тридцятьчетвірка» потягла за собою німецьку машину. Танки тепер помінялися ролями. Тепер їхній був на буксирі у нас.

— «Німець» іде за нами! — вигукнув Лісних.

— Гранати! — сказав я Іванові, відхиляючи трохи верхній люк.

Лісних висмикнув з «лимонки» запобіжну чеку і жбурнув гранату через верхній люк. Потім другу...

— Швидкість!

Та механік-водій сам розумів і знав, що йому робити. Він відчував мотор, машину, як жокей коня, і знав, коли додавати газу, коли стишувати хід, коли переводити двигун на інший режим. Гра «хто кого перетягне» не сподобалася німецьким танкістам. Їхній мотор слабіший від нашого. Їхній танк Т-4 уже немов на налігачі в Т-34. Наша машина пересилює їхню, хоч як не намагаються фашисти зупинити свою.

Сухомлинов з переднього люка дав автоматну чергу, а Лісних кинув ще дві гранати через верхній люк. 317-й повертався до своїх, тягнучи на буксирі німецький танк.

Такого повороту в ході вже майже вирішеної на користь німців операції, яку вони затіяли, щоб полонити танк, не чекали й наші товариші на хуторі. Що вже говорити про німців! Ситуація змінилася. Це з усією гостротою відчули гітлерівські танкісти. Тим паче, що подібні випадки не передбачені в їхніх інструкціях, статутах. Першим вистрибнув командир машини. За ним баштовий і останнім механік-водій. Втікали через горішний люк, бо через нижній небезпечно: хтось міг потрапити під гусениці власної машини. Т-4 залишився без екіпажу.

Лісних аж тіпався від радості і тряс кулаком, ніби підганяв мотор.

— Швидше! Ідять його мухи!.. Давай, Борисе!..

Отямившись од усього побаченого й від вибухів «лимонок», німці залягли і здійняли скажений вогонь. Та автоматники нам уже не страшні, а ось протитанкова «кобра»... Пройти б ще метрів сто п'ятдесят, і нас уже не дістати. Цей відрізок ми йтимемо неймовірно довго, бо на причепі, як кайдани на ногах — ворожий танк.

— Я відчеплю «німця»! — попросив Лісних.

— Давай! — гукнув я, і до Охтеня: — Коротка. І ривок назад.

Танк зупинився, сіпнувшись за інерцією. Потім здав назад. Іван Лісних уже поповз до гака, на якому висіла петля сталевого троса. Автоматники застрочили ще дужче. Але кулі вже не долітали до танка. Тоді втрутився кулемет, і свинцеві градинки залопотіли по броні. Трос упав на сніг, і в ту ж мить Лісних схопився за стегно, але другою рукою він устиг схопитися за ствол гармати. Я кинувся назустріч і допоміг Іванові пролізти через люк у танк.

— Скоріше! Скоріше!

Нас могла врятувати тільки швидкість, тільки маневр. Уже залишалось сотню метрів, щоб вислизнути із зони прицільного вогню.

— Охтень! Подай, милий, голосочок!

— Борю, вперед!

— Ну ж бо... Давай... Жми, машина ти залізна!..

Гармаші біля «кобр» виявилися бувалими стрільцями-командорами. Вони вдарили гострим, як жало, метким, як промінь, кумулятивним снарядом у танк. Машина залякла на місці, і я зрозумів, що це вже назавжди.

З свого місця я упав на днище танка, де качалися порожні гільзи, схопився й кинувся до Охтеня. За димом нічого не бачив. Моя рука шугнула кудись у порожнечу. Борис Охтень лежав на днищі танка мертвий...

«Горимо!»

Ось тепер ми справді горіли. Тепер треба рятуватися якнайскоріше. Але я, схопивши плащ-палатку, став бити нею полум'я. Облитий дизельним пальним, я загорівся. Дим в очах, дим в горлі. Вогонь повзе по комбінезону, підкрадається, мов гадюка, до шиї. Полум'я знизу тягнеться до люка. Видно тільки малесенький шматочок неба, який одразу ж затьмянів од диму.

— Геть з танка! — гукнув я Сухомлинову й Лісних. — Ну!..

Вони збирались надто повільно, і я кричав на них, лаявся і бив, бив плащ-палаткою полум'я.

Та ось Сухомлинов і Лісних щезли за хмарою диму. Ось-ось вилізу і я. Та сили мене залишали. Триклятий вогонь, якого ми боялися, коли пімці обкладали танк соломою, таки підстеріг і глузував з мого безсилля. Крізь такий вогонь бійці в сорок першому пробивалися до лісу, несучи поранених. Ні... Тоді було легше. Тоді навкруги було поле, а тут, як у печі.

Ще кілька секунд і... кінець. Мов з того світу, я чую голос: «Як вона там буде без мене?..» Це голос загиблого Охтеня. Лунали ще якісь голоси. Тягнулися чийсь руки. Але я бачив це немов уві сні. Я впав на днище танка. В уяві річка і білий сніг.

Річка і білий сніг... Мабуть, вони в цю страшну, передостанню мить життя стали отою силою, що підняла мене. Я викинув руки догори, за щось ухопився і... вилетів через верхній люк на броню. Тільки зараз відчув і побачив, що мене за руки тримали Кузінов і Мамалига.

Жадібно хапнувши повітря, я стрибнув з танка і став котитися по снігу, збиваючи полум'я з комбінезона.

Руки й обличчя пекло. Але думка, що ти живий, гнала вперед, і я знову повз і котився...

За спиною вдарило громом і, як з кратера вулкана, вихопився стовп вогню й диму. Це востаннє салютував наш 317-й, в якому вибухнув бак з пальним.

«Як добре, що навкруги сніг і сніг...»

В холодному небі сяяв трохи приплюснутий місяць і мерехтіли зорі, а на хуторі танкісти копали могилу.

І в ці ж хвилини з Маницького напрямку на Батайськ йшло півсотні німецьких танків. П'ятдесят проти двох «тридцятьчетвірок» і двох «малюків»!..

А з неба дивився місяць, як танкісти копали могилу, а потім опускали загорнених у плащ-палатки мертвих воїнів.

Перед пришиклим строем мотострільців, танкових екіпажів, перед пораненими, що лежали на санях і на броні обох «тридцятьчетвірок», перед жителями хутора стояв, ніби перед судом, опустивши голову, полковник Данило Гуменний.

— Товариші! Гвардійці! Ви зробили все, що могли, виконуючи завдання командування. Навіть більше, ніж могли. Ми отримали наказ іти до фронту на з'єднання зі своїми військами. «Чому? — хочете запитати. — Чому на схід?» Ми солдати, і наш обов'язок виконувати наказ. Можливо, в тому, що ми тут здійснили, і був увесь сенс нашого рейду... Німецьке командування поспішно перекидає під Батайськ — Ростов механізовану дивізію...

Всі мовчали.

— Спасибі вам за мужність! Я гордий, що мені випала доля командувати такими танкістами, автоматниками, кулеметниками, мінометниками, петеєрівцями, такими солдатами...

— Служимо Радянському Союзу! — неголосно поклалося по хутору.

— Спасибі і вам, люди хутора Леніна, за те, що ви всі були з нами пліч-о-пліч у ці тяжкі години, дні... — полковник Гуменний вклонився гурту селян.

Настала тиша. Посвистував вітерець. Фуркнув кінь. А в небі, як золотий, такий ясний місяць.

Комбриг Гуменний дивився на пагорбки мерзлої землі, змішаної зі снігом. А потім став називати прізвища. Майор Підгурський, капітан Перлик, лейтенант Рекало, Михайло Онучкін, старшини, сержанти... рядові... і Марина Павлихіна... п'ятдесят їх загинуло на плацдармі під Батайськом.

— Хай буде вічною пам'ять загиблих у бою за Радянську Батьківщину танкістів, мотострільців і жителів хутора Леніна...

— Пухом їм земля! — сказала якась жінка.

— Хай живе наш гвардійський прапор — прапор Леніна! Смерть німецьким загарбникам! — підняв угору й стиснув кулак полковник Гуменний.

Знову запала тиша. Її розкололи постріли триразового салюту на честь загиблих.

— Поранених і полонених у середину колони! Взводи і відділення повинні бути готовими до бою! — наказав полковник Гуменний і легко сів на сірого коня, якого тримав за вуздечку старшина Мамалига.

Жінки раптом загукали:

— А як же ми?..

— Та коли ж ви й повернетесь?..

— Що тепер буде?..

— Та коли ж ви повернетесь?

Ці голоси я чув, ніби крізь сон. Боліла нога, щеміли підгорілі руки, щоки. Боліло, мліючи й стискаючись, серце. Кінь, що стояв за танком, фуркнув і глипнув великими зволоженими очима. Здавалось, що в них блищали сльози. Я погладив його теплу морду.

— Як уві сні! — шепотів я, думаючи над усім, що сталося, й над смертю Маринки. Вона була вбита, коли подавала допомогу пораненому. Вона була вбита в день свого дев'ятнадцятиріччя. Мені уявилися її пальці, тоненькі, лагідні, теплі. Уві сні вона пестила мене, а я цілував її пальці, губи. То був сон...— Яка ж ти жорстока, війно, щоб убити ще й Маринку...

— Товаришу танкіст? Чуєте, товаришу...

Я підвів голову і побачив біля танка Ваню Москальова. Хлопець витирав рукою сльози.

— Жаль тьотю Марину,— сказав Ванько і тяжко зітхнув.— А ми ж думали, що ви прийшли сюди назавжди!..

— Ми повернемося, Ваню! Тримайтеся...

— А завтра на хутір прийдуть німці, Сипякині, поліцаї...— втрутився інший сумний голос.

— І партизани від нас далеко. Тяжко нам доведеться...

Це говорили Миндарев, Смородін, які весь час допомагали нам з цілим гуртом хуторян. Всі вони знали, що фашистська армія буде розгромлена, про це свідчили й бої на хуторі Леніна вчора, сьогодні. І все ж відхід наш був відступом, нехай і тимчасовим. А відступ кладе печатку смутку на обличчя людей, сутулить, згинає їхні постаті, затьмарює сльозами погляд.

— Ждемо! Жде-емо-о! — гукали юні донські козаки.

— Жаль тьотю Марину,— сказав Ваня Москальов, притулившись до мого плеча.

Більше ні Ваню Москальова, ні Мишка Руденка, ні Мишка Трохименка, ні Володю Корнева не довелося зустріти нікому з танкістів і автоматників нашого загону. Ваню, Володю, обох Мишків фашисти потім схоплять, повезуть у Ростов і там сплять — за те, що вони діти з хутора Леніна. Хлопчаки не встигли стати ні танкістами, ні трактористами, ні рибалками. Вони пішли з життя звичайними чотирнадцятирічними хлопчиськами з донських степів, але сила духу їхнього була незвичайна, яку не здолали ні фашисти, ні їхні посіпаки синопкіни.

«Жаль тьотю Марину...» Який нещасливий цей день — 21 січня! Це ж коли народилася Маринка Павлихіна, сумно й тривожно гуділи гудки заводів, фабрик, паротягів по всій країні: помер Володимир Ілліч Ленін. Тяжкий для нас і через дев'ятнадцять років...

Мимо танка пройшла група полонених німецьких солдатів. Багато з них на милицях, деяких несуть на носилках. Із забинтованою головою і рукою зупинився біля танка пілот, якого ми зустріли з жінкою учора вдосвіта на дорозі. Гауптман пізнав мене й зупинився.

— Це ви? Ви читали Гете? — тихо запитав він.

Я подивився на пілота байдужим поглядом і не відповів.

— Чого тобі, фріце, ще треба! — з серцем проговорив Іван Лісних. — Хто вас просив на нашу землю?..

Німецький капітан нахилив голову й побрів за своїми.

Чотири танки, обоз з трьох десятків саней і півста вершників покинули хутір Леніна під Ростовом. Погуркують мотори. Посвистують полозки на снігу. Фуркають коні. Не натрапити б на великі гарнізони й на оті п'ятдесят танків, що йдуть знищувати нас — бійців гвардії полковника Гуменного.

З люка висунувся до пояса старшина Кузінов. Він стежить за безкраїм степом, в якому раз по раз спалахують освітлювальні ракети й темінь розколює кулеметна стрілянина. Танк звертає на польову дорогу.

Я дивлюся на коня, що тягне сани, на яких лежать поранені, і нишком ковтаю сльози.

«Яка ж ти тяжка, ДОРОГО, в січневу ніч сорок третього року через донський степ!..»

АВТОГРАФ СЕРЖАНТА ЦИБУЛІ

Повість

*Завжди живій пам'яті Леоніда Бикова,
першого читача цієї повісті, кіноактора
і режисера — присвячується*

Но покуда вздох в запасе,
Толку нет о смертном часе.
В муках тверд и в горе горд,
Теркин жив и весел, черт!

Олександр Твардовський

А ПОЧАЛОСЯ ТАК...

Нарешті він вибрався з багнистого лугу й сів на пеньок. Поклав на землю довгу, як козацька піка, протитанкову рушницю, яку підібрав, переходячи лінію фронту, роззувся і став виливати воду із німецьких чобіт.

Густа, як дьоготь, водиця полилася з халяви. Мокрі пальці ніг дрібно тремтіли, мов від радості, що вирвалися з чобіт на волю. Він дивився на пальці й підморгував їм, наче розумним істотам.

Стомлено зиркнув у той бік, де стугонить і бабахкає, а потім на небо, безмежне й голубе. Очі мружаться. І не так від сонця, як від почуття, що по сей бік фронту навіть небо не те, та й саме сонце тепліше, миліше, і дихається тут легко, на повні груди. І він тихим, сповненим урочистості, яку може зрозуміти лише той, хто був у ворожому тилу і знає ціну землі на своєму боці фронту, прочитав два рядки з улюбленої ще з шкільних років поеми:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

— Стій!

— І не збираюся бігти. Сидю, мов гриб!

— Гм...— мугикнув червоноармієць, змірявши невідомого з босих ніг до голови, на якій з-під пілотки стирчав їжакуватий чубчик.

— Угу,— піддакнув другий, свердлячи поглядом босоногого.

— По чоботях і по пиці видно, що шпигун, лазутчик! — розсудив перший солдат.

Од цих слів у затриманого великі пальці на ногах зіщулились.

— Шпигун? З петеерівським ружжом? — здивувався другий червоноармієць. — М... мабуть, н... ні!

— Нас не обдуриш. Народ ми пильний. Петеерівська гвинтівка? Та німці партійні й комсомольські квитки підроблюють, а рушницю для них — раз плюнути. І не розсуждати! До капітана його! Кінчай тут вигріватися на сонці!

— Хоча б чоботи дали висушити...

— Не розсуждати!

— А взагалі ви вгадали. Та не дуже. Йду з ворожого тилу не до капітана, а до полковника...

Босоногий узяв у руки чоботи, протитанкову рушницю й поплентався попереду двох червоноармійців. Він хотів уголос повторити афоризм про свою долю і свій шлях широкий. Та не встиг роззявити рота, як солдат, який, певне, збирався стати ефрейтором, попередив начальницьким тоном:

— Не розсуждати!

Його привели до хати. У світлиці за столом сидів капітан, заклопотано перегортаючи папери. На привітання капітан не відповів. Мабуть, не дочув.

На покуті висіли образи. На широкій липовій дошці було намальовано запорозького козака з довгими вусами, чуприною-оселедцем. Козак сидів під деревом, схрестивши ноги. В руках кобза. Над ним на гілляці шабля, у землю встромлений спис. Поруч рушниця напихваті. Козак не лише грав на кобзі, а й варив куліш у казанку над вогнищем. Затриманий аж носом шморгнув і запитливо зиркнув на капітана, чи не сполошив, бува, його. Але в того своя робота, і затриманий втупив очі у картину. Там були ще й чарка, і кварта, і ложка — все, що козакові й солдату в дорозі знадобиться. Прип'ятий до дуба гривастий кінь басував, вигнувши шию. Неподалік занімів, вистежуючи ворога, гостровухий песик. Дивлячись на цю картину, хлопець ледве не вигукнув від радості: «Здрастуй, козаче!»

— Чого це так весело тобі? — нарешті проговорив капітан, одклавши папери. — Ну-у...

— Та ось знайомого зустрів... між образами. Самого козака Мамає!

— А-а! Ще не встигли винести святих на горище. Тільки-но фронт пройшов, — сказав капітан, примру-

живши око.— Цей Мамай, либонь, не з петлюрівців, гайдамака?

— Козак Мамай народився в Запорозькій Січі і ось вже чотири сотні років ворога б'є, пісню співає, горілку п'є і в ус не дме!

— Чотириста років? — аж шию витяг вперед капітан.— Одначе мастак ти брехати! Та у нас жартами не одбудеш.

— Він з тої сторони фронту, але божиться, що свій,— доповів червоноармієць.

— Подивимося, який він наш із їхнього тилу,— розсудив капітан.— Розкажуй, як на сповіді. Ім'я, прізвище і те де... Вас тут багато всяких, а я один!

— Сержант Антось Цибуля!

— Цибуля? — капітан потер свого зморщеного носа.— Твій прадід був цибуляшником? Торгував, мабуть, цим вітаміном?

— Яка різниця від того, яке носиш прізвище на війні?

— То це не справжнє твоє прізвище? — насторожився капітан.— А що несеш у торбі?

— Хірургічні інструменти і порошки,— сказав неправду Цибуля.

Насправді там була маленька рація, а йому не хотілося про неї тут говорити, бо він, колишній прикордонник, знав дисципліну. На кордоні Антось звик звітувати тільки перед начальством застави, а тут, в армії, перед тим, хто посилав його з цією ж радіостанцією у німецький тил. Все ж говорити треба. Та й Цибуля був з тих людей, які за словом до кишені не лізуть, і він спитав:

— З якого року починати розказувати, товаришу капітан? З дня народження чи, може, від років колективізації?..

В цю хвилину капітан узяв яблуко й укусив. Мабуть, воно було кисле, бо рота йому перекошило.

Співчутливо скривився й Антось.

— Певне діло, від колективізації, бо з усього видно, що ти білогвардійщини не застав.

— Так точно. А в роки колективізації ходив пішки під стіл. Не розкуркулювався.

— А батько?

— Батько одразу став свідомим середняком і, довго не мудруючи, подався до колгоспу.

— А дід?..

— Дід схожий на отого козака. Не дотяг, сердега, до тридцятих років. Бабуся казали, що й помер од горілки й червоного перцю, яким закусував. Запікся. А я так думаю...

— Як?

— Помер дід від суспільно-економічних умов періоду розквіту проклятого капіталізму в Росії. Герої Максима Горького Челкаш і Сатін, котрий ото виголосив: «Людина — це прекрасно. Людина — звучить гордо!» — і то спилися...

— Слухай, Цибуля! Ти мені не співай лазаря! До чого тут Челкаш?.. Не смій чіпати класиків! — розгнівався капітан, рішуче розстебнувши верхній гудзик гімнастерки, звільнивши таким чином свій кадик з полоуну тісного коміра. — Коли ти пішов до армії?..

— За особистим наказом наркома оборони. Збирався вчитися по електричній справі. Та самі знаєте, в армії перед війною з'явилася така могутня техніка, що без нашого брата десятикласника й студента нею ніяк не оволодіти. Тож я прямо в прикордонники. Спершу на старий кордон, а влітку 1940 року на річку Прут. Нашим заставам довелося битися з полком порушників ще другого січня 1941 року. Один наш проти їхніх десяти. Хіба не чули?

— Не чув.

— Дивно, — знизав плечима Антось. — Дивно, що про ту потасовку не написали в газетах. Бувало, десь на кордоні затримують контрабандиста, схоплять шпигуна і... статейка. А ми перебили з дві сотні королівських вояк, а преса ні гу-гу. Начальник прикордонного загону, мій нинішній командир, полковник Корчак за той бій годинником мене преміював. Ось... — дістав з кишені годинничок. — Кіровського заводу. Правда, не цокає. Побував у воді.

— Все це давні заслуги! — зауважив капітан.

— Вірно. У мене тільки і є заслуги минулі. Що ж до нових, капітане, то ще будуть... На війні, як і на тяжкій роботі, аби не лінитися... Отож наша й сусідня застави одбивалися од ворога на річці Прут. Хоч прізвище у начальника застави Тельонок, але голова у нього дай боже! Дев'ять днів стояли на рубежі супроти величезної орави, озброєної автоматами, мінометами, гарматами, аж очерет шумів. Ну, а потім... Самі знаєте — раптовість їхня, стратегія наша. Фронт опинився за двісті

кілометрів за нашою спиною, і ми, грішники, побрели туди, де сонце сходить. Своїх наздоганяти...

— Зажди, як розігнався! — перебив капітан і з підозрою в голосі продовжив: — Три місяці ти був на окупованій території ще в 1941 році? Гм...

— Так точно! Потім у саперах, у полковій розвідці, у госпіталі, у запасному полку. Там зустрівся знову з полковником Корчаком. Він підбирав собі кадри. І ось я повертаюся з роботи. По дорозі знайшов ПТР. Зовсім справна. Ще послужить комусь...

— Гм...— недовіжливо мугикав капітан.— І в 41-му, і зараз, у 43-му! Сам напросився туди вдруге?

— У всякого своя доля і свій шлях широкий... допоможіть мені зустрітися з полковником Корчаком.

— Так, так,— повеселів капітан, міркуючи про своє.— Я й думав, що ти туди за власним бажаннячком, а не по наказу. З населенням прикасався? Був у контакті? І з німцями теж? — покvapливо запитав капітан і далі: — Тебе ще два роки тому німці завербували. Вгадав? Нас не проведеш! Ти втерся нашим в довір'я, а може, ти полковника Корчака й зовсім не знаєш? Це легенда. Скажеш, я тебе не розкусив, голубе?

Антось ледве не вигукнув від здивування. Здалося, що й козак на портреті заблимав очима від такої несподіванки, поклав кобзу й зареготав, узявшись в боки. Та нашому сержантові було не до сміху: капітан цілком серйозно продовжував:

— Ти нахапався військових таємниць і... топ... топ... до них... А тепер знову до нас за відомостями! Га? Скажеш — ні? Знаємо оце «ні». Тоді, чому ти не застрелився, як справжній патріот, коли потрапив в оточення? А присяга? Діло твоє, сержанте, пахне «табаком»...

Хлопець звів благальні очі не на Миколу-угодника, не на матір божу з двома немовлятами й не на спасителя, а на козарлюгу, котрий все ніби сміявся з того, що сержант потрапив у таку халепу. Діло справді пахне «табаком», а втрачать йому нема чого. До того ж Цибуля був ображений, що його, розвідника й прикордонника, отак зустрів капітан, котрий, мабуть, знудьгувався по справжній роботі. Антось вирішив поставити крапку на цьому допиті і раптом виструнчився:

— Р... рядовому й сержантському складу пістолет н... н... не... положено! А з цього ружжа пробував — не вишло.

Якась мить, і Антось поставив протитанкову рушницю на долівку, навів дуло в бік груби, загнав патрон у патронник. Цибуля не помітив, що здивування капітана переросло в переляк. Постріл. Куля пробила комин, і звідти повалила густа, чорна сажа. Антось кинувся до ствола рушниці й підставив голову під дуло. Потім випростався й зітхнув:

— Будь хоч яким патріотом, а за кулею не встигнеш. Це все одно, що доганяти вітра в полі...

І сержант, і капітан стали обидва чорні, мов сажотруси. Блищать лише очі. Потемніло, ніби від горя, й лице козака на картині. Тільки святим апостолам, матері божій з немовлям було байдуже до цієї okazji, бо їхні обличчя ховалися в рамах під склом.

І капітан, і сержант раптом усміхнулися. Перший розгублено, а другий винувато.

Умитися капітанові допомогли солдати, котрі примчали на постріл, зачувши дзенькіт шибок. Антось же лише витерся рукавом гімнастерки, вилинялої від сонця й солоного поту.

Капітан почав знову:

— То, значить, Цибуля? Щось прізвище...

— Ще в школі хлопці казали, що в мене революційне прізвище, бо коли дати понюхати розрізану цибулину під самісінький ніс буржуазії, то вона одразу одверне пику. Сльози на очах в імперіалізму! Це ж мрія всесвітнього пролетаріату,— пояснив сержант Цибуля, бо знав ще змалку, як важливо мати в період будівництва соціалізму революційні, а не якісь попівські чи буржуазні прізвища.— О! — раптом гукнув він і кинувся до вікна, побачивши знайомого.— Товаришу полковник!..

Капітан не встиг розправити ремінь і причепуритися, як Цибулю наче вітром здуло.

— Це я... сержант Цибуля...

Полковник Корчак, високий, кремезний, з лицем дуже схожим на обличчя благородних комісарів часів громадянської війни, яких Антось бачив ще в дитинстві у кінофільмах, з подиеом дивився на чорномазого хлопчину.

— Ти що, в ролі мавра виступав на самодіяльній сцені чи сажу трусив? А я з ніг збився, тебе розшукуючи.

— Бойове завдання штабу фронту виконав, товаришу полковник! — відрепортував Цибуля.

— Спасибі! — потиснув сержантові руку полковник Корчак.— Від командування й від мене особисто.

— Служу Радянському Союзу! — виструнчився Цибуля.

— А за розбиту піч і за відсутність витримки в розмові з капітаном — десять діб гауптвахти,— додав полковник.— Теж від мене особисто.

— Винуватий. Осічка трапилася. Я ж не відав, що ПТР заряджена,— виправдовувався Цибуля.— Що піч та ще влітку?.. Обійтися можна... А що я діяти мав, коли тут, у капітана, діло мое запахло «табаком»?..

— Тепер пахне порохом, димом і гауптвахтою! — докорив полковник Корчак.

Антось тяжко зітхнув і лагідно погладив довгий ствол рушниці ПТР, мовивши філософським тоном:

— Яку штуковину одклепав славний робітничий клас!..

Идучи до автомашини, полковник Корчак все позирав на сержанта, ніби вперше його бачив. Та ось він заговорив:

— Поки відпочиватимеш, доведеться тобі тимчасово розпрощатися з сержантськими погонями...

— Ще б! — гірко посміхнувся Цибуля.— На гауптвахті «відпочивають» не лише без погонів, а й без ременя.

— На гауптвахті відсидиш після війни... А зараз треба збиратися знову туди. Тепер зрозумів? — запитав полковник.

— Угу. Зворушений вашою турботою,— відповів Цибуля і, поміркувавши, продовжив: — А-а-а... капітана можете дати?

— Ого! Куди сягнув! Та заради конспірації не жаль.

— Ну?! А майора?

— Нащо так високо?

— Нащо? Зайду до капітана у чині майора і поставлю його по стойці «струнко». О! Здорово буде!

Антось Цибуля перед полковником був щирий і не утаював намірів щодо майорського (нехай тимчасового) звання. Пахло тут помстою в межах, дозволених статутом, де сказано, що треба вітати старших.

— Відпочинеш кілька днів і... Цього разу ти будеш не один, а з шістьма апостолами,— почав говорити про насущне Корчак.— Завдання складне, але ти хлопець, якому в рот пальця не клади, і вже знаєш сито й решето.

Та й будеш теж з головатими людьми. Підеш командиром.

— А як не справлюся?

— Справишся, товаришу майор! — поклав полковник руку на засмальцьоване сажею плече Цибулі. — Бо ти ще змалку знаєш такі науки, як «можна» і «не можна». А школа і війна тебе навчили ще й третій науці, яка називається філософським словом «треба!» — підморгнув Корчак.

— Цю філософію я знаю. Вона зводиться до того, що треба бити, гамселити, дубасити ворога всякими засобами і в будь-якому місці...

— А місце це тобі відоме ще з літа 1939 року, — нагадав полковник Корчак.

— Район старого кордону? — здивувався Цибуля.

— Так. Колишня смуга нашого прикордонного загону. Там знайомі тобі всі стежки, а головне — люди. Без них у ворожому тилу по-справжньому воювати не можна, товаришу... майор, — говорив полковник, пригадуючи свою службу прикордонника в тих краях.

— Гм... — мугикнув Цибуля. — Там у нас було дуже багато друзів. А якою славою користувався серед хлопчаків наш зелений картуз. Це навіть заманливо з'явитися там знову. Через чотири роки... От тільки стрибнути з літака наче боязно. На голову я слабкий, — турбувався Антось. — Мабуть, мігрень, як і у мами моєї.

— Переживеш, — заспокоїв його полковник. — Не тобі одному страшно стрибати з літака. Не на стадіон же. Ковтнеш таблетку пірамідону і...

ВІЙНА «СПИСУЄ» І МІГРЕНЬ

Заклопотаний Антось Цибуля схилився над топографічною картою, розісланою на столі. Він дивився то на знаки й кольори, якими розмальована карта, то... в шматочок дзеркала на свої майорські погони з білою зіркою, що блищала між темними смужечками. Од того блиску часом світлішала убога селянська хата, а газова лампа із щербатим склом ніби перетворювалася на кришталеву люстру.

Молодий майор підпер рукою щоку. А ось замріятися не встиг: на порозі з'явився Корчак, а за ним двоє військових і дівчина в гімнастерці.

— Знайомтесь, товариші! Це і є майор Цибуля. Слідпит. Мінер. Шофер. Радист. Разом служили на кордоні.

Антось підвівся, а полковник продовжував:

— Знає трохи німецьку мову.

— Може, знав би краще, так на уроках німецької мови в школі часто грав у шахи,— признався Цибуля.— Тепер доводиться жалкувати. Але й з такими знаннями воювати можна!

— М... м... майор? — прошепотіла дівчина, глипнувши темними повіками, які на мить сховали ясні очі.

Цибуля почервонів, як маківка серед зелених кущів картоплі. І не так знітився Цибуля від того, що дівчину здивувало його майорське звання, як від погляду променистих її очей.

— Майор? — прошепотів хлопчина у гімнастерці з розхристаним коміром, крізь який виднівся смугастий тільник. Він нахилився до дівчини:

— Знаємо ми порядки у розвідників: причепили Цибулі погони майора, щоб вороги боялися. А так... На вид... Більше старшини я б йому не дав...

Цей серйозний підкоп під авторитет нового командира вчинив Микола Чорномор, котрий по довоєнному паспорту був звичайнісіньким Козловим із Воронезької області. Матроси завжди схильні перебільшувати своє «я», часом вважаючи свого мічмана рівнею із сухопутним полковником, мовляв, генералісімус Суворов і той здав екзамен тільки на мічмана. Отож і колишній Козлов, нинішній Чорномор, зирив на Цибулю, як орел з піднебесся на ягня, що заблукало між скелями.

Та Антось все почув. Вуха у нього насторожі, і він не забарився з відповіддю:

— Ще Олександр Сергійович Грибоедов казав: «Чини людьми даються, а люди можуть обмануться». Вивчав же у восьмому класі «Горе от ума»?

— Я й так знаю, що не штука наука, а штука — розум,— сказав матрос.

Чорномор назвав Цибулі своє нове прізвище з такою впевненістю в голосі, ніби Чорне море він переходив убрід.

— До війни — слюсар, фрезерувальник. Потім був на крейсері. Був у розвідці під Одесою й Севастополем. Тричі лежав у госпіталі.

Цибуля міцно потиснув руку Чорномору й сказав:
— Радий познайомитися з представником революційного флоту.

— А це Олена Павлівна. Радистка і навіть уповноважена від ЦК комсомолу України! — взяв полковник Корчак за руку русявеньку дівчину з бистрими й допитливими очима. — Шануйте її, хлопці десантники!

— Що не людина, то видатна особа. І де ви, товаришу полковнику, тільки відшукуєте такі кадри? — поцікавився майор Цибуля.

Олена Павлівна ще не помітила, що Антосеві очі випромінюють лукавинки, й думала про свій нелегкий шлях до парашутної групи...

Після закінчення курсів радистів Оленку викликали до Москви, де перебував Український партизанський штаб. Якраз формувалася нова група для роботи на окупованій ворогом території.

Оленка була на сьомому небі, коли начальник штабу сказав секретареві одного підпільного обкому партії, що вона летить з ним радисткою. З надією й радістю вона дивилася на лагідне, по-батьківському добре обличчя секретаря обкому.

— А що мені там з діворою робити!

Цей тихий і спокійний голос вразив Оленку, мов раптовий землетрус. Це Оленка — «дівора»!

— Я закінчила дев'ять класів. Я першою записалася гнати худобу з Дніпропетровської області в Саратовську. Я першою пішла там на курси комбайнерів. Працювала на жнивах по двадцять чотири години на добу. Першою подала заяву в місцевий райком комсомолу, щоб мене послали в армію. Закінчила школу радистів. Я першою...

Не допомогло. У секретаря обкому партії була своя думка. Олена Павлівна, твердячи «я першою», побрела, вмиваючись сльозами, з кабінету начальника штабу. В ту хвилину вона вирішила пробратися у літак зайцем, коли відряджатиметься якась група. Та її заспокоїв полковник Корчак:

— На милування нема силування, і силою колодязь копати — води не пити, Олено Павлівно. Не схотів тебе взяти секретар обкому в свою групу, то пошлю я тебе з хлопцями. Справжні орли. Прикордонники. Моряки. Мінери. Розвідники. Вищого класу хлопці! Гордість Збройних Сил і Вітчизни...

Та тепер вже Оленка бачила, що в очах майора Цибулі ховається щось лукаве. Він раптом запитав у полковника:

— Невже не можна було прислати хлопця? Берігти Олену Павлівну можна десь і в штабі. Не обов'язково для цього її посилати чортові на роги. Врешті я й сам би впорався і як радист...

Всього сказаного було досить, щоб в очах Оленки майор Цибуля перетворився у недруга, який поступається хіба що перед супротивником на війні. І ще такого називав полковник орлом.

«Мабуть, у школі цей орел без підказок і дихнути не міг. Дай такому диктант, то наробить стільки помилок, що й пальців не вистачить полічити. А фразу Чацького запам'ятав, щоб козирнути своїми знаннями!» — Так хотілося випалити все це йому у вічі.

А Цибуля тим часом питав про інше:

— А ви пробували, Олено Павлівно, тримати зв'язок з низької місцевості, з болота на своїй рації?

— Ще ні!

— Ваш інструмент діятиме, якщо антену почепити на куш, а не на високе дерево? — питав Антось таким голосом, ніби він був учителем фізики.

— Ще не знаю!.. — не могла ж говорити неправду Оленка.

— А треба знати, — повчальним тоном зауважив майор Цибуля.

«Овва! Який знайшовся винахідник радіо! Попов!» — мало не вигукнула дівчина.

— А якщо, замість дротів, у гнізда антен увіткнути палець? Діятиме рація?.. — не вгавав Цибуля.

Оленка кліпала променистими очима, шукаючи відповіді. Шоки її розрум'янилися, мов яблука пепін-шафранний. Нарешті сказала:

— Діятиме, якщо до клеми «антена» притулити вашого язика, товаришу майор!

Полковник Корчак вирішив спрямувати бесіду в наймирніше русло і заспокійливо сказав командиріві групи:

— Не тужи передчасно, майоре. Олена Павлівна хоч і маленька пташка, а кігті гострі. Вона ще себе покаже...

— Та вже видно оті кігтики!.. — ледь чутно зауважив Цибуля.

— А це Петро Громовий,— назвав полковник Корчак третього новачка.— Кращий випускник партизанської школи мінерів. Навіть з консервної банки зварганить міну. А мінер-інструктор — ударна сила партизанів.

Майор Цибуля з цікавістю свердлив очима цього невеличкого на зріст, худенького чоловічка, якого, здавалося, міг повалити вітер у три бали, й, подаючи йому руку, сказав:

— Від такої ударної сили тремтітимуть не лише фріци в окрузі, куди полетимо, а весь фашизм зуб на зуб не попаде!

— Ще б! — підтвердив полковник, ховаючи посмішку.— Я знав, кого підбирати. З малої хмари та великий грім. Хоч річка невеличка, а береги рушить. Вірно ж, товаришу Громовий? Ну, а завтра до вас прибуде ще три чоловіки. Теж всі були і на коні, і під конем. Серед них і санінструктор. Цей чоловік уже вийшов з комсомольського віку,— не забув нагадати Корчак.

— Жонатий? — обережно поцікавився майор Цибуля.

— Донька восени до школи піде.

— А тут на війні вся молодість мине! — мимовільно вигукнув Цибуля.— Нема коли й одружитися!..

Оленка не без іронії зиркнула на майора й, нахилившись до Чорномора, мовила тихо:

— Хоч одним оком побачити ту, на котрій нема часу оженитися нашому майорові!

Оленка цими словами хотіла віддячити Антосеві за те, що він проти її приходу до групи, за те, що засипав її такими запитаннями з радіотехніки, з яких би сміялася вся школа радистів, а інструктори й викладачі особливо. Жартував він про оті «низькі» антени у ворожому тилу, а чи мо', й справді оті антени захистять рацію від німецьких пеленгаторів?.. І вся та розмова у присутності самого полковника Корчака!..

— Радий, що ви всі порозумілися й здружилися з першої ж хвилини зустрічі,— щиро усміхнувся полковник.— Тепер ви одна сім'я. Мине небагато часу — і... в путь-дорогу. Якщо почуєте приказку: бог вигадав любов і дружбу, а сатана — парашутну службу,— не вірте за-бобонам...

— А стрибати доведеться як? Усліну чи на партизанське вогнище? — поцікавився Антось і тому, що сам по-боювався плигати з літака, й тому, що був командиром, тож ніс відповідальність за всіх.

— На партизанське вогнище,— заспокоїв десантників полковник.

Десантники полегшено зітхнули...

Кілька днів група майора Цибулі готувалася до кидка на той бік фронту. Хлопці тренувалися ставити нові міни, возилися з годинниковими механізмами та електричними підривачами. Стріляли з пістолетів, кулемета й ПТР. Оленка тримала зв'язок по рації з штабними радистами.

Полковник Корчак і офіцери штабу знайомили десантників з порядками на окупованій території. І ще хлопці ходили по азимуту.

Ходити по азимуту! Це все одно, що велика перерва у школярів, яку завжди чекаєш із нетерпінням. На перерві можна поганяти м'яча, підкріпитися пирогами з кашею, своїми або й чужими. Як розвідник, Микола Чорномор відкрив хлопцям і самому Цибулі ще один резерв у «процесі» ходіння по азимуту, якого не було на великій перерві у школі. В селі, що ховалося за сосновим бором, матрос по «компасу» відшукав тітку, яка гонить самогон, оперативно налагодивши виробництво після тимчасової окупації. І ось тепер, з якого б місця вони не вирушали, їхній маршрут пролягав якраз через отой хлівець. Найчастіше по азимуту ходили надвечір, коли заняття по мінній справі й стрільбі були завершені, а полковник Корчак, закінчивши свої лекції, їхав до штабу.

Та вже на третій день командир групи несподівано оголосив:

— Ви всі довели, крім Олени Павлівни, що по азимуту можете чесати з заплющеними очима. У Козлова, тобто Чорномора, ніс, як пеленг. Полковник сміливо вам може поставити п'ятірки.

— Як це розуміти, майоре? — запитав, як завжди, серйозним і самовпевненим тоном Чорномор. — Ти проти порядку на Чорному?..

— Причастилися — й досить. Щоб був порядок і на Чорному, і на Балтійському, — сказав Цибуля. — Через день-два нам треба вже вилітати.

Антось як у воду дивився. Наступного дня приїхав полковник і сказав, що їх час наспів.

Хлопці знову схилюлися над картою, в лівому куточку якої було написано: «Таємно».

Під Белгородом і Орлом гітлерівці вже почали свою операцію «Цитадель», яка за їхніми планами мала стати реваншем за Сталінград. На Правобережжі України тільки через один крупний вузол та залізничний міст побіля нього проходили на схід десятки німецьких ешелонів. Звичайно, ешелони ворога потроху скубли наші партизани од польського кордону до Дніпра й далі на схід від Києва. Але цього було не досить, враховуючи події під Белгородом і Харковом. Треба паралізувати крупний залізничний вузол...

Коли хлопці слухали полковника, втупивши очі на карту, то всі розуміли, що найкраще вони здійснять цю роботу тоді, коли знищать залізничний міст.

— Отже, міст — це завдання номер один? — уточнив Антось.

— Так. Але висадити в повітря цей міст неймовірно тяжко, — відповів заклопотано полковник. — Авіація вже намагалася роздوبати міст. Не вигоріло. Об'єкт прикривається зенітними гарматами й кулеметами. Міст не такий і довгий, річка не дуже широка, і тому незручна мішень для льотчиків. Навколо мосту відкрита місцевість — луки й поле. Прилегла територія оточена огорожею з колючого дроту. Міст охороняє зараз цілий гарнізон. З обох боків перед в'їздом на міст — залізні ворота. Вони відчиняються лише тоді, коли проходить ешелон...

— Як же підійти до нього й закласти вибухівку, коли така огорожа й така охорона? — турбувався Микола Чорномор.

— На це у нас нема відповіді. Придивитися на місці. Пощастить ліквідувати міст — добре. Не зможете поставити на ньому хрест — висаджуйте ешелони, затримуйте рух, влаштовуйте пробки, — повчав діловито полковник Корчак.

— Постараємося, товаришу полковник, поставити хрест на мосту! — відповів Антось Цибуля і обвів задумливим поглядом своїх товаришів.

Коли вже зібралися на аеродром, санінструктор раптом поскаржився полковникові:

— А у мене ж мігрень. Як стрибати, й сам не знаю.

— Переживеш. Не в одного тебе мігресь. У майора Цибулі теж. Ковтнете пілюлю пірамідону, і як рукою зніме. А коли кожен подумає, що вишзу, можливо, доведеться усім ще гірше, ніж перед стрибком, зовсім

оживете. Ось так,— повчав своїх десантників полковник Корчак.— Війна спише і мігрень...

— Пірамідон не завадить і мені,— додав пошепки Цибуля.

— Ось візьми,— подав санінструктор.

Микола Чорномор, пестячи очима Оленчине личко, почув балачки про мігрень і ледве не вигукнув: «Салаги обое — і санінструктор, і майор». А вголос сказав:

— А я б з Місяця стрибнув, якби чорт мене туди запроторив!

— Може, колись і занесе,— підтакнув полковник, вистрибуючи з кузова автомашини, що зупинилася біля літака.

За ним — хлопці. Їх уже чекав штурман. Всі зійшлися на раду. Полковник став розповідати штурманові, показуючи олівцем на карту:

— Ось місце десантування. Тут партизани. Це п'ятдесят кілометрів від залізничного вузла. Так безпечніше. Надійніше.

— Це місце я знаю, як і в Москві ресторан «Ара-рат»! — впевнено похвалився штурман і поглянув на годинника, а потім на багряне сонце.

— Так от,— полковник звернувся до хлопців.— Пілоти скинуть вас на партизанський аеродром Героя Радянського Союзу Собіна...

— Я туди дорогу знаю,— сказав штурман.

Але полковник ніби не чув. Він не з тих, хто може сказати: «не перебивай» чи «мовчати». Говори собі, коли вже язик у тебе на веретені ходить.

— Так от,— вів своєї Корчак,— товаришеві Собіну ви подякуєте за хліб-сіль і негаймо ж вирушайте у володіння гебітскомісара майора Фішера, в район вузла. Фішер — діяч зовсім новий. Прибув з Німеччини, а не з фронту. Про нього ми знаємо дуже мало, крім того, що він має у фатерланді ковбасну фабрику...

— Експлуататор. Фабрикант. Імперіаліст, значить...— зауважив майор Цибуля.

— Завдання ваше, можливо, одне з найважливіших диверсійних завдань нинішньої літньої кампанії,— нагадав полковник Корчак.— Багато що залежить і від щасливого приземлення...

— Не турбуйтеся, товаришу полковник. Довезу їх, як у ресторан «Арарат». І ще встигну в кіно на другий сеанс...

Оптимізм і впевненість цього повітряного візника сподобалися Миколі Чорномору, і він підморгнув своїм: «З таким штурманом можна хоч де «водити козу». Не пропадемо».

— Так ось...— вів далі полковник.— Один лише паротяг вартий трьох важких танків. А якщо він буде тягти ешелон з боеприпасами, «тиграми», живою силою? Якщо німці день будуть розчищати мотлох на залізниці після вибуху— вже добре. Якщо три дні— ще ліпше. А якщо дорога не працюватиме три тижні! Це вже— перемога! А це станеться тільки тоді, коли ви розтрощите залізничний міст.

Полковник Корчак дивиться на Цибулю і його товаришів. В тому погляді надія і віра у цих людей.

— Ну, як кажуть, ні пуху, ні пера!..— обняв Корчак Антося Цибулю.

Квапив хлопців і штурман:

— Час збиратися, братці янголи й архангели святі! Поки ляжемо на курс, смеркне. Потім скинемо вас і... і ще встигнемо на другий сеанс у кіно, якщо не зіб'ють німецькі зенітки або не стріне месер. Бачили комедію? Ех, і давав Насреддін ханам. Ех, і давав! Перший пілот розказував.

— Ще одне,— радив Корчак.— Не розтрачайте сили на сутички з поліцаями і дрібними гарнізонами, якщо ті не заважають вашій основній роботі. Пам'ятайте: залізниці— це кривоносні жили фашистської армії. Їх рішуче треба перерізати. День не пройдуть поїзди... Два... Тиждень...

— Це вже морський порядок!— не забарився додати Микола Чорномор.

— Постараємося,— пообіцяв Цибуля.— Тільки дайте нам повну ініціативу.

— Згоден!— усміхнувся полковник Корчак, приймаючи таку пропозицію.

— Ще б!— підморгнув майор Цибуля.— Як писала нещодавно фронтова газета: «Наш боец со смекалкой воюет и палкой!..»

ОПЕРАЦІЯ «ОД-ГУ»

У літаку санінструктор, а за ним і Цибуля проковтнули таблетки пірамідону й стали прислухатися до пісні, яку почав Микола Чорномор. Співав і зирив на Олену Павлівну.

Ой ці моряки! Всі приморські міста світу знають їх як одчайдушних умільців скоряти серця дівчат. Ще б! Хто чув пісню про любов піхотинця? Про те, що його жде не діждеться мила? А про матросів?! «Полюби мене, моряк, душою, що ты скажешь мне в ответ», і «Не ходите, девки, к морю, а любите моряков», і «Ты стояла в белом платье и платком махала...». Пілоти ще можуть потягатися з моряками в репертуарі на любовні пісні. Ну, а про решту родів військ зовсім не густо. А розвідників, мінерів і парашутистів ніби ніхто й кохати не стане.

Чорномор виводив пісню на такій ноті, що геть заглушив гудіння двох моторів.

Та ось поблизу літака зашугали вогняні стовпи прожекторів і вибухнуло кілька снарядів. Літак підкидало, наче вітер пір'їну, а парашутисти й штурман наче змагалися на канаті «хто кого перетягне» — то падали до кабіни, то летіли сторч головою у хвіст літака.

Матрос Чорномор одразу ж набив гулю, вдарившись об дверцята кабіни. Він не раз потрапляв на морі в штормові хвилі, але такої хитавиці ще не бачив. Літак то падав, то набирав висоту і дрижав, мов ягня перед вовчою пащею. Здавалось, ще мить — і він розламається. Крило зачепили осколки, і воно затріщало. Ось чому, ще хвилину тому затуманене піснями й мріями про кохання, серце Чорномора не витримало і він заволав:

— Полу-у-у-ндра!

Та літак не крейсер і навіть не катер. Розбігтися в усі боки й стрибати у хвилі тут не доведеться. Можна б, звичайно, відкрити дверці і... вниз. Парашути ж є. Та з землі все випорскували спалахи над стволами зенітних гармат, краяли на шмаття темне небо вогняні мечі прожекторів, здіймалися пунктирними жалами кулеметні черги.

Бовтаниця продовжувалася. Але з усього було видно, що пілот таки вихопився з обіймів прожекторів, уник зони вибухів. Хлопці стали прикладати руки до своїх нещасних лобів, носів, до колін, які в ці критичні хвилини служили амортизаторами.

— Ну, матросе! — гукав Цибуля до Чорномора.— Після «Не грусти, не плачь...» ти «полундру» на найвищій ноті утяв. Що ж! У всякого своя доля...

— Заспіваєш тут і «За упокой». Я ж уперше в цій мишоловці. Штурман і то побілів, як крейда,— виправдувався Чорномор.

— Це я побілів? — вигукнув штурман.— Шукай боягуза в іншому місці.

— Штурман думав про ресторан «Арарат» і про «Насреддіна в Бухарі»,— пожартував Цибуля.

— Вгадав. А зараз, братці-янголи, готуйтеся. Незабаром партизанське вогнище. Ех, і давав же Насреддін житні ханам! А на сеанс ще встигну, якщо прокляті архаровці не зіб'ють,— жив своїми мріями балакує штурман.

— Може, ковтнеш таблетку? — запитав Антось у санінструктора.

— Як рукою зняло, коли набив гулю на лобі. Списала війна і мігрень,— бадьорився той.

— А ти, Петре?

— Я ліг на лантух з вантажем і, мов на човні,— сюди-туди по кабіні. Цілий і без гулі,— відповів Громовий, голосу якого до цього часу ніхто й не чув.

— А я першою... Першою побачила, як зенітки дали залп,— похвалилася Олена Павлівна.

— Ну й решта «янголів» наче ще теплі,— оглянув Антось Цибуля ще двох бійців.

Крізь відчинені дверці літака Антось помітив унизу багаття. Навколо нього кілька постатей. То партизани, які їх чекають.

Оленка стояла за спиною командира, і він обернувся до неї:

— Не забула, що казав полковник? Уяви, що ти стрибаєш над стадіоном і тобі хлопці принесуть квіти. Ще уяви, що внизу десь через день доведеться дуже скрутно. Тоді це буде не стрибок, а радість.

— А... а може, я першою? — поспитала Оленка.

Спалахнула електролампочка над дверима, і загула сирена.

— Ну, браття архангели святі! — врочистим голосом звернувся Цибуля до десантників, пересилоючи гуркіт моторів.— Як сказали б наші предки і «Господи помогай ночвами за Дунай!» Пі-шов! — І Антон кинувся головою вниз у безодню.

За ним — Оленка, Громовий... Ще троє і останнім Микола Чорномор.

Серед дужого свистіння вітру Цибуля ніби чув голос полковника Корчака: «Спише війна і мігрень». Його парашут несло на якусь хату. Антось подумав, що то хатина, у якій розмістився штаб партизанського загону. Цибуля вже уявляв, як здивується командир загону, Герой Радянського Союзу Собін, коли котрийсь з парашутистів чи й сам майор Цибуля провалить дах на отій хатині. Озираючись, Антон познаходив ще шість парасольок, що ледь виднілися на тлі зоряного неба.

Та рано збирався Цибуля здивувати своїм прибуттям Героя Радянського Союзу Собіна. Хоч десант і опускався на вогнище, але не на те... Не на партизанський луг, а на лужок край села. А у вогнищі смалилася, аж шкварчала, годована льоха. Десант приземлився не за п'ятдесят кілометрів від залізничного вузла й мосту, а біля об'єкту номер один.

Різники біля свині були ошелешені, коли уздірили, що з неба мало не на їх голови опускалися «янголи». У відповідь на слово «пароль» вони гукнули:

- Гітлер капут!
- Каравул!
- Десант!
- Спасайся, хто може!..

Різники були з тих людей, які знали, що береженого і бог береже, і які не відзначалися тим, що могли схопити свій страх за хвіст. Побачивши парашутистів, вони покинули вогнище й свиню і подалися в темінь.

В хаті, біля якої за мить мав приземлитися Антось Цибуля, стояв гармидер: веселилася команда заготовельників. Солдати і поліцаї смикнули вже по третій чарці за здоров'я нового комісара гебіту і за своє теж. Ні солдати, ні поліцаї, що тут вечеряли, не чули гуркоту літака, не чули й переляканих вигуків різників біля вогнища.

На мить вони замовкли, презирнулися, а дехто навіть визирнув у вікно, коли на даху застугоніло. То приземлявся сам Цибуля.

Та на небі сяяв, як і донині, молодий рогатий місяць, палахкотіли зорі. На небі ані хмаринки. А на землі поодаль у веселому багатті шкварчало сало годованої свині. Гриміти могло хіба що десь у даліні від залпу німецьких гармат.

Цугфюрер поліції Савка Гергалло, в усі часи і за будь-якої влади свій чоловік, якусь мить ще прислухався, а потім став щось говорити німцеві, тримаючи в руках довгий список.

— Гур-гур-гур...— ще заgrimіло по даху.

Парашут майора Цибулі зачепився за димар. Стрибаючи на землю, Антось смикнув за стропи, і з димаря тільки цегла посипалася та пилюка здійнялася в тихе зоряне небо.

Антось приготував автомат до бою і зазирнув у вікно: «У всякого своя доля...»

Аж рот перекосився у нашого майора. За столом у просторій хаті сиділи німці. «От так дався штурманові «Насреддін у Бухарі»... Не туди заправив літак, чортяка! Переплутав вогнища. Мабуть, зенітники забили йому памороки». Обіпершись ногами об призьбу, Цибуля висадив прикладом автомата віконну раму. Ускочив у хату.

— Гутен абенд, фріце й ганси! Будьмо знайомі. Я — майор Цибуля. По-вашому — Цвібель. На італійській мові — Чепола.

Німці й поліцаї ще блимали очима. А майор Цвібель встиг додати, що всі вони — полонені його батальйону.

Такою заявою він хотів зовсім ошелешити противника. Тепер здивування присутніх досягло апогею. Чиясь найхоробріша рука потяглася до зброї. Та Цибуля насторожі:

— Покинь жарти, фріце! — і навів автомат на всіх.— Село зайнято моїм батальйоном. Опір безглуздий.

Звичайно, в цій ситуації недавній сержант вів себе не зовсім скромно: «Я», «Мій батальйон!» Таки дорвався наш Антось до влади! Але в ту пору усмішка і «якання» справили неабияке враження на гітлерівців і поліцаїв. Навіть не з лякливих цугфюрер Гергалло, злодій середнього калібру і пристосованець вищого польоту, прошепотів тремтячим голосом:

— А... а... Ми обикновенні поліцейські...

Савка Гергалло набрався сміливості переконати командира парашутистів, що він ніякого каменя за пазухою не тримає, хоча й служить у поліції.

— Ми з команди заготівельників... Ми — не ессс,— додав і німецький солдат.— Ми...

В цю мить ускочив до хати Микола Чорномор. З його губи кровоточило, і він вилаявся:

— Ударився об дерево, як останній салага.

Представник Чорноморського флоту у ворожому тилу зневажливо пронизав очима полонених:

— У, рила фашистські! Підкільна зелень! — лаявся матрос.

— Ми — не есес...

— Ми — не гестапо,— товкли, мов у ступі, своє німці.

Увійшов, затуливши постаттю двері, санінструктор. Нахилившись до командира, він промовив:

— А штурман у нас... розтяпа. Його б сюди на перший сеанс... Хлопці збирають вантажі.

— Як бійці батальйону? — запитав голосно Цибуля.

— Одна рота готова до бою, товаришу майор!

— Добре,— відповів Цибуля і кивнув на матроса.

— Рота чорноморців уже вишикувалася, товаришу майор! Ждемо команди.

Полонені стали ще меншими, так зіщулилися.

З'явилася на порозі Оленка.

— Товаришко уповноважена ЦК комсомолу! Можете починати роз'яснювальну роботу серед полонених. Перевиховайте німців і пана Савку. Термін — дві хвилини, зважаючи на військову обстановку.

Од цих слів цугфюрер поліції Гергало аж застогнав, знаючи, що таке строки на війні.

— Майор! Не убивайте! Лічно я сам тут випадково. Ще з пелюшок я за Радянську владу! Христом, і богом, і святими архангелами...

Савка Гергало упав на коліна. У нього був досвід, бо колінопреклонство — засіб його існування, а в окремі часи й процвітання.

— Солдат Франц казав вам правду. Ми більше по заготівлях яець і сала для їхньої імперії і гебітскомісара — майора Фі... Фі... Фішера,— благав Савка.

— В розход підкільну зелень! — як ножем одрізав Чорномор і клацнув затвором автомата. Він таки хворів на «лівизну», незважаючи ні на які обставини.— Я їх павчу водити козу!

Цибуля схопив матроса за руку й до Гергала:

— Табак твоє діло, Савко! Розумний ти такий чи хитрий, що перемахнув до Гітлера? Мабуть, обікрав сільпо? І тебе по суду за ґрати, в тюрюгу...

— Було діло. Лічно, як перед попом, викладу все начисто. Сімсот зошитів, рулон сірої матерії на сорочки

і ящик «Тройного» одеколону. Скрута була з горілкою, і пили на селі «Тройной». Ну, й за грати...

— О! — аж брови у Цибулі зійшлися на перенісці.— Ні, Олено Павлівно, таку «лічність» вам не під силу перевиховати! Я сам займаюся ним! — сказав, як цвяхом прибив, майор.

— Господи праведний! Де ти взявся на мою голову, майор,— мняв слова Гергало.— Я ж тут поневолі...

— Поневолі,— перекривив Цибуля поліцай й до німців: — А де ж ваша робітничка солідарність?..

— Ми... Нас послав Гітлер...

— Ми... Нас послав гебітскомісар Фішер...

— Ми — не гестапо... Ми — не есес...

— Ми є тотальник... Я Франц... Робітник...

— Ну, прямо-таки не солдати у Гітлера, а святі! — зітхнув майор.— Не можу ж я в перший день бойових дій свого батальйону влаштувати табір для військово-полонених?

Цибуліні очі раптом спалахують вогником:

— Моліть бога і нас, що ви потрапили в операцію «Одірваний гудзик»!

І німці, і поліцаї, і сам Чорномор — ніхто не второпав змісту майорових слів. Тож командир змушений був повторити двома мовами. «Одірваний гудзик» звучало, може, й не так як у Гітлера «Тайфун», «Цитадель» чи «План Барбаросса», але всі прийняли серйозний тон Цибулі за шифр, за яким ховається ота операція, що скінчиться, як гадали полонені, автоматною чергою.

Та полковник Корчак попереджав не лізти в бійку з паршивою поліцією, якщо ті прямо не заважатимуть їхній роботі. А з цього ж і почалося.

— Ми оддамо вам свиню, яку ви так старанно обсмалили для гебітскомісара на сніданок. А зброю, документи — на стіл. Погони теж, навіть гудзики й ремні.

Майор Цибуля взяв зі столу великий ніж і подав солдатіві.

— Франц! Одріжай гудзики на штанях. І всі! І ти, Савко, теж.

Операція йшла повним ходом. Полонені позбавлялися військових відзнак, прощалися з реміняками й гудзиками на штанях.

Тим часом Громовий порався з консервною банкою, в якій почав цокати годинниковий механізм. Банку цю

він засунув у теплі нутрощі смаленої свині і сказав Цибулі:

— Свиня «хрюкне» через сім годин. Якраз пан Фішер буде снідати.

Цибуля схвально кивнув головою. Він щось писав на папірці, а коли закінчив, звернувся до полонених:

— Віддасте оцю записочку пану майору Фішеру разом з свинею. Ось вам автограф майора Цибулі.

Солдати кліпали очима від радісного здивування, що їх залишать живими. А коли архангел Цибуля здійснив ще один гуманний крок — наказав усім налити по чарці на коня,— здивуванню, а потім захопленню й ентузіазму в полонених не було меж.

Першим Савка, а за ним й інші служаки гебітскомісара видудлили самогон і, витерши роти, стали чекати нової команди цього дивного майора Цвібеля, що опустився з небес.

— А тепер... Кроком руш!.. Раз... Два...

Натикаючись один на одного, мов сліпі кошенята, поліцаї й солдати тюпали біля підводи з свинею, підтримуючи штани. Дехто повтягував голову в плечі, боячись пострілів. Але операція «Одірваний гудзик» не передбачала кровопролиття, хоча була цілком військовою і навіть політичною, яка за задумом Цибулі повинна мати певне стратегічне значення у подальшій діяльності.

— Що сказав би наш полковник, побачивши отаку картину! — сплеснула в долоні Оленка.

А в чистому небі молодий місяць. Йому все видно...

САВЧИНЕ ПОХМІЛЛЯ

Гебітскомісар майор Фішер походжав у своєму кабінеті, обставленому дубовою меблею, яку любляють чиновники його імперії, заклавши руки за спину.

Службу майор одержав по знайомству і був майже задоволений своєю долею, бо тут не пахло фронтом, жив надією на те, що більшовицькі війська будуть зупинені десь на лінії Харків — Донбас, а в крайньому разі на Дніпрі.

За своїм походженням Фішер ніякий не фон-барон, а з звичайних бюргерів, які в історії капіталізму визначили пруський напрямок розвитку сільського господарства. Одвічно Фішери любили сало, шинку й ковбаси,

а також пиво. Не цурався цих дарів і пан майор. Знав він добре і своє місце, і службу. Він вважав, що розуму в нього вистачить навіть на три округи. Майор не був проникливим контррозвідником, якого удає з себе представник служби безпеки оберштурмфюрер Морхен, що раз по раз наїжджає у гебіт майора Фішера. Але Фішер знав не гірше від Морхена, що працювати на сході в окупованих районах німцям дуже важко без місцевих співників. Тож пан Фішер робив усе, щоб такі «союзники» були. З їхньою поміччю можна скоріше провести в селах заготівлі, «навербувати» робочу силу, заарештовувати й знищувати бунтівливу частину населення.

Панові майору доповіли про якісь дивні події в одному селі, і він оце з нетерпінням чекав команду на чолі з Гергалом і солдатом Францом.

Та ось ввалилися юрбою, мов посипальники, недавні полонені майором Цибулею. Гергало почовгав до Фішера, норовлячи одвернутися від чисто виголеного обличчя гебітскомісара.

— Дихни!

— ?!

— О! Донерветер! — одсахнувся Фішер, затуляючись руками.

Цього найбільше боявся Савка, бо вже зарікався пйти, коли на службі. Тепер жалкував, що по дорозі не шмигнув кудись на день проспатися.

— І такому типові дали звання цугфюрера! А ви? Недоноски ви, а не арійці! — гаркнув комісар на своїх солдатів.— Де зброя? Де свинка?

— Насмілимось...

— Раді доповіді...— вихопився зопалу солдат Франц.— Зброю забрали партизани. Їх там батальйон опустився на парашутах.

— Партизани? — здивувався пан майор.

— Так точно. Яволь.

— Гергало! Звідки тут партизани?

— Не... не можу знати, пане г... гебіт... З неба чорти їх принесли. Б... Батальйон...

— Мені доповіли, що ви горланили пісні, покидьки третьої імперії! Вам весело було! З попом-батюшкою ви випивали? Чи з бургомістром?.. Чи, може, пиячили з партизанами?..

Хтось з гурту раптом прошепотів:

— Так точно. З партизанами. Вони забрали зброю і документи...

— А свинку вашу не зачепили. Привезли в сохрнаності на сніданок,— вставив і від себе Савка Гергало, бажаючи хоч трохи погасити гнів пана майора.

— Ви ще не протверезіли? Брехуни! Партизани б вас перебили, як курчат, а свинку забрали б собі. Зараз Савці всиплють різок. А всі ви підете на гауптвахту!

— Пане гебіт! Я вам даю клятву. Од мене не втече цей чортів майор Цибуля. Кажу перед вами, як перед богом і самим Адольфом... Піймаю його живим чи мертвим. Пощадіть, пане гебіт...— І Савка звично впав на коліна.— Р... Радий служити...

— Гаразд. Ти поведеш солдатів у ліс.

Солдат Франц наблизився до гебітскомісара й подав записку:

— Це од їхнього майора, пане. Вам особисто.

— Ще новина? — закліпав очима Фішер.— Чи ж усі партизанські командири ведуть дипломатію з гебітскомісарами?

— Не можемо знати! — одказав Франц.

Майор Фішер задумливо дивився на свиню, що лежала на возі смаленим рилом догори, й думав, чи не отруїли м'ясо парашутисти. Але гебітскомісар, виявляючи таку пильність, міряв по своїй одежці. У німців був таємничий наказ помічника Гітлера — Бормана,— в якому «узаконювалося» отруєння води як засіб боротьби проти «незаконних» партизанських дій в окупованих районах України, Білорусії, Росії. Прислана свиня непокоїла пана Фішера, забирала час на роздуми. Та все вирішилося неждано. О 9-й годині 15 хвилин ранку за середньоевропейським часом свиня «вибухнула», закидавши шматтям сала, м'яса кількох службовців гебітскомісаріату. Кишки, мов гадюки, звиваючись, полетіли аж на дах будинку, а одна, мабуть, найдовша, зависла на прапорі зі свастикою.

— Так ось який «автограф» прислав майор Цвібель! — стиснув у гніві кулаки майор Фішер.— Це буде його остання витівка.

— Остання, пане майор! — підтакнули йому.

УКРАЇНСЬКИЙ МЕД

Якби оцю розмову в кабінеті гебітскомісара Фішера почув Антось Цибуля, то неодмінно сказав би, що хто звечора плаче, той уранці скаче. Та майору Цибулі, його хлопцям і Оленці казати «гоп» ще ранувато. Хоча смалена свиня і «автограф» Цибулі трохи забрали часу у німців, все ж каральний похід проти десантників неминучий. Так уже заведено на війні й особливо, коли приземляться не зовсім тихо парашутисти.

Ще вдосвіта Цибуля послав Громового в розвідку. Сам же сидів біля поваленої деревини, схрестивши потурецькому ноги. Біля нього Оленка і ще троє з семірки «янголів» полковника Корчака.

Повернувся Громовий, мов чорна хмара. Карателі вже прочісували ліс. З протилежного боку село. Далі — залізниця, що пролягла між луками й полем.

— Куди бідному християнину податися? — взявся руками за голову матрос Микола.

Цибуля одігнав бджолу й ніби сам до себе мовив:

— Десь пасіка близько...

— Підсобне господарство гебітскомісара недалечко. Там і пасіка,— відповів Микола Чорномор.

Цибуля сидів з пониклою головою, а потім підвівся й потер руки, немов збирався рубати дрова:

— Іти в ліс — значить напоротися на карателів! А може, спробувати пошукати щастя-долі на пасіці?

І вони слухняно подибали за своїм командиром в тому напрямку, звідки прилітали бджоли...

А тим часом події навколо лісу розгорталися плано-мірно, впевнено, як і задумано правителем адміністративної і військової влади в гебіті майором Фішером. Було кинуте кілька рот стрільців, взвод мінометників, дюжину гармашів. І вся ця сила розгорнутою шеренгою рушила проти десанту.

Незабаром гебітскомісар Фішер, який сьогодні змінив майорський мундир на цивільний костюм, одколовся від основних сил карателів і з групою солдатів і поліцаїв подався своїм маршрутом. З парашутистами впораються у лісі й без нього. А ось заскочити на підсобне господарство, де є кілька десятків вуликів, не завадило б. Війна війною, а мед качати вже настає пора.

Мед... Фішер навіть усміхнувся й лизнув губи язиком, уявляючи, як він відправлятиме два чи три барильця

меду додому своїй фрау Елізабет. Усміхнувся, підрахувавши, скільки марок можна поцупити за медок із своїх земляків у Німеччині.

Думки пана майора такі виразні, що їх навіть читають солдати, котрі супроводжують його. Вони теж плямкають.

— Гут український мед.

— Добрий мед! — шушукаються між собою і поліцаї.

Та пасіка була вже окупована «янголами» майора Цибулі. Антось наспіх домовився з пасічником тимчасово допомагати йому біля вуликів. Колись у шкільному драмгуртку Антось грав старого сторожа. І ось тепер йому знову довелося переодягтися й насунути солом'яного бриля аж на очі. Таким його б не пізнав не тільки полковник Корчак, а й рідна матуся. Цибуля позирав на об'єкти, в яких поховалося його товариство.

Оленка з трьома причаїлася на горіші комірчини, заставленої старими колодками, ящиками, вощинами. Микола Чорномор із стіжка сіна утворив «дот» і тепер визивав з «амбразури», примовляючи: «Салага цей Антось, а не стратег. Замість того, щоб іти в болото, привів нас на пасіку. Знайшов, де водити козу!..»

Найдрібніший на зріст Петя Громовий облюбував великий порожній вулик. Хоч яка простора не була ця бджолина хата, та все ж тіснувато. Петрові довелося зігнутись у три погібелі. Та на війні не такі ще бувають незручності. Аби тільки не навідалися сюди поліцаї й солдати. Про всяк випадок Громовий тримав під боком, мов подушку, протитанкову гранату.

Іншого виходу з такої скрути майор Цибуля не бачив. Їх же було лише сім, а ворога, як саранчі. Та й Цибуля ще не генерал, щоб вийти сухим з цієї винищувальної німецької операції. А все ж він вирішив, що дев'яносто вісім шансів з ста за те, що карателі підуть у більші ліси, а не прочісуватимуть пасіку біля села.

Так воно й сталося. Гриміло й стріляло у лісі. Але все ж пан Фішер поламав Цибулі його стратегію, припливши з своєю охороною на пасіку. Тепер вже відступу ніякого, і наші хлопці вплили, як муха в окріп.

Ситуація! Цибуля почесав потилицю і раптом заблимав очима, мов побачив когось знайомого. На одній із старих липових колодок, які подекуди стояли між вуликами сучасної конструкції, він уздрів намальоване полличчя запорожця. Ні роки, ні сонце, ні дощі не стерли

фарб, хоч вони й потемнішали, б'ючися з часом та силами природи. Намальований на колоді козак палив люльку, награвав на кобзі, схрестивши ноги, й наче підморгував Цибулі: «Кріпись, майоре,— козаком станеш!»

А солдати вже на пасіці! Вони так і норовили заглянути у хлівець. Один навіть одчинив дверці. Та солдати почимчикували далі. Трое зупинилися біля вулика, де влаштувався Громовий, погмоніли і рушили слідом за всією ватагою, що прямувала до пасічника».

— Сюди б Насреддіна! — лише встиг він прошепотіти, немов молитву, як до нього звернулися:

— Як мої бджоли? — це запитав сам гебітскомісар, і од цього голосу серце Цибулі трохи обм'якло.

— Гут,— відповів «пасічник».

— Ти не «гуткай», а поклонися пану гебіту! — штовхнув під бік «пасічника» Савка Гергало.

Цей голос, як і саму особу, Антось пізнав одразу.

— Вийми вощину з медом і почастьуй пана майора. І нас теж!..

Цибуля — до вулика. За ним — Фішер, Савка й солдати.

Антось підняв кришку й вийняв вощину, обсіпану бджолами. Коли всі наблизилась, вощина раптом впала на землю, й звідти вихопився рій. Поквапливо Цибуля хапає другу рамку, та ця теж вислизає з рук, б'ється об дно вулика. Тепер вже знялася ціла хмара.

Відбиваючись руками од бджіл, Фішер наткнувся на інший вулик і впав на нього, штовхнув його, і сітка злетіла з обличчя. Савка кинувся з кулаками до «пасічника».

— Ци-и...— роззявив рота Савка, але бджола не дала йому договорити, і він дав тяги.

Насіли бджоли й на Цибулю. Бджолам байдуже, кого кусати: члена націонал-соціалістичної партії Фішера, запроданця Савку Гергала чи комсомольця Антося Цибулю, хоч останній благає їх:

— Я ж свій. Свій...

І натовп, махаючи руками, ніби по команді, подався з пасіки до ставу. З неабиякою мужністю Фішер, а за ним вся його охорона кинулися з височенького берега у воду, аж круги хвилями розійшлися. Упірнув і цугфірер Савка Гергало.

А бджоли гасають над мокрими головами, мов «юнкерси-88». Гудуть так, що аж позакладало у вухах. «Гут

український мед!» Не один каратель зараз пригадує оці слова, борсаючись у воді.

Савка Гергало випірнув водночас з Цибулею. Погляди їхні зустрілися.

— К... Каравул... Майор... Ц... ц...

Савка не міг договорити й тому, що язик опух від укусу, й тому, що Антось вже тяг його за ноги на дно, де історія заради справедливості мала готувати йому вічне пристанище. До того йшлося.

Савка пускав бульки: просив помилувати його. Йшли бульбашки й з рота майора Цибулі, котрий, напевне, говорив: «Лежи, зраднику Савко, і не диш! У всякого своя доля і свій шлях...»

Та Гергало не потонув. Сплив на поверхню. Діставшись до берега, Савка прохрипів:

— П... пане гебіт!.. Л... лічно б... бачив Ци-циб-у...

Більше він сказати не спромігся, бо язиком ворочати все одно, що вчинити подвиг. А майор Фішер ще не знав всієї біди, що сталася з його вірнопідданим цугфюрером, якого місцеві люди називали від собачого наймення «цуцманом», і сказав зневажливо:

— Дурень Савка! У тебе й так був завжди малий мозок, а зараз твій голова, як солдатський казанок! Бем... Бем...

Од такої зневаги Савка впав у воду. Та його витягли солдати й заходилися робити штучне дихання.

— Айн... Цвай...— командував солдат, котрий узявся бути санітаром біля нещасного Савки.

Ох і солодкий же український мед!

ТИША

— Ну й гучний бал справили німці на пасіці! — зітхнув стомлено Цибуля, бредучи до умовленого місця зустрічі.— Такий тільки в кіно можна побачити!

Ноги як гирі. Зупинився передихнути й став бити палицею об стовбур сосни. Цей сигнал заміняв свист. Невдовзі почув і він стукіт. Олена Павлівна аж позадукувала, зустрівшись віч-на-віч з своїм командиром.

— Поглянь у воду та на свою вроду, товаришу майор! Що сказав би наш полковник, побачивши твоє обличчя?..

— Звісно, що сказав би,— спробував уявити себе на

місці полковника Микола Чорномор.— Мародер, не встиг опуститися на землю, як до меду потягнуло.

— І не кажи, Чорноморе,— байдуже згодився Цибуля.— А полковникові, Олено Павлівно, я б відповів: «Від карателів змилися. Вони прочесали великий масив, а на пасіку вдруге йти не додумалися. Привіт Великій землі. І штурману теж! Чи встиг він на сеанс?» Ось цю телеграму й зашифруй до полковника...

— Де станемо закладати базу?

— Можна в сусідньому районі, а стружку з вузла зніматимемо тут...

— На межі між гобітами...

— У лісі, що його оце прочесали солдати...

— Що скаже уповноважена Олена Павлівна?

— Товариша майора цікавить моя думка? — з подивом запитала Оленка.

— Я ж не фельдмаршал, щоб усе вирішувати самому. В тилу ворога одної голови мало, хоч би вона була завбільшки з кінську,— пояснив Цибуля, пам'ятаючи, що одна голова — добре, а дві — краще.

— Де б не були, а ссати лапу в барлозі, мов ведмеді, не можна. Треба йти між люди, створювати загін. Ось така моя думка,— висловилася Олена Павлівна.

— Ми кочуватимемо своїм табором. Цим заплутаємо лазутчиків. Днів зо два будемо тихіше води, нижче трави, а тим часом мінувати маємо залізницю. Наш загін сьогодні під дубом отабориться, завтра в зеленій ліщиноньці, а через два дні десь у яру. Хвоста за собою не волочитимемо. Головне — не кількість людей у загоні, а кількість знищених ешелонів ворога,— визнав основне в цьому стратегічному питанні командир Цибуля.— Бо якщо ми мало знищимо ешелонів і не зірвемо міст, то війна триватиме ще ой-ой скільки часу, і є загроза, що Олена Павлівна зостанеться старою дівкою...

— І чому бджола не вжалила твого язика! — не витримала Олена Павлівна.

— Бджоли знали, кому затулити пельку. Вони жигнули прямисінько в язика пана Гергала, і йому заціпило, коли впізнав мене,— спокійно відповів Цибуля на побажання радистки.

— У мене є наречений...— призналася хлопцям Оленка.

— Наречений?! — здивувався Микола Чорномор.

Задумливо прикусив губу й Цибуля, а потім мовив:

— А тепер посидимо перед дорогою. За початком діло становиться, і господи помагай ночвами за Дунай, як казали колись наші предки...

Поки Цибуля з трьома парашутистами переносив тротил і міни ближче до залізниці, щоб в першу-ліпшу хвилину закопати заряди під рейки, Чорномор і Олена Павлівна відвідали село. Завітали туди, ніби київські жителі, що блукають по районах, міняючи ганчір'я на борошно й олію. Коли поверталися до лісу, їх проводжало шестеро, які бажали стати народними месниками.

— Ми ще повинні вас перевірити,— говорив їм Микола Чорномор.— Які з вас партизани? Поки що салаги. Без зброї, без біографії. Баласту нам не треба.

— А як ми той... Встругнемо операцію? — доводив чорнявий з вусиками чоловік у кашкеті залізничника, якого хлопці величали Юрком Івановичем.

— Ага,— підтакував інший.— Раз такий уже порядок, то підстажируємося трохи.

— Угу! — мугикнув і третій.— Тільки візьміть.

— Завтра ранком стоятимемо на дванадцятому кілометрі...

— Що ж,— замислився Чорномор.— Нехай стажируються, Олено Павлівно?

— Таж видно, що свої люди,— говорила Оленка, гадаючи, що оцих новобранців можна взяти з собою.

— Домовилися!

— Ранком, на дванадцятому,— повторив Юрко Іванович.

Вечоріло. У лісі тиша. Тіні від високих сосен і дубів покреслили галявину темними фарбами.

Оленка схопила Миколу за руку й скрикнула:

— Поглянь! Якісь штабелі дров.

— Та ні. То снаряди. Мабуть, наші залишили їх ще в сорок першому.

— Може, вони вже не годні.

— Снаряди — не силос. Скоро не скиснуть,— розсудив Чорномор, наближаючись до штабеля.

— Візьмемо один, однесемо ось на той пеньок і спробуємо, чи вибухне. Я першою,— запропонувала раптом Оленка.— Якщо годні, скажемо своїм. Пригодяться.

Микола потурав де в чому Олені Павлівні, єдиній представниці прекрасної статі в їхній «янгольській» групі. Узявши поржавілий снаряд, він одніс його до пенька.

— Важкий?

— Як добре порося. З стодвадцятиміліметрової...

— Ось там і клади. Та обережно! — помітила Оленка різкий рух.— Дивись який! Ще й лякає...

— Сховайся за дубком. Тут буде, як у бога за пазухою, навіть коли гахне.

Матросова рука обережно лягла на Оленчине плече. Воно було туге й гаряче. Ще Миколі здалося, що плече тремтіло, мовби від холоду чи від ляку.

— Цілься під денце,— порадив він лагідним голосом.— Ось так. Кхи... кхи... Ось так би все життя...

— Милий матросику! Не змушуй мене залишити слід від оцієї п'ятірні на твоїй смаглявій щоці. Всяке «кхикхи» викинь з голови,— прошепотіла Оленка.

Чорномор від образи хапонував повітря, наче збирався стрибати з палуби в холодні морські хвилі. Оленка прицілилася й натиснула пальчиком на спускову скобу.

І затріщала коротка автоматна черга.

Снаряд не витримав такого пасивства. Вибухнув. А за ним...

Щось страшне коїлося на галявині, покресленій тінями. Деревя підскакували. Все тріщало й ламалося, мов од бурелому. Вибуховою хвилею підкинуло й Оленку. Чорний «метеоритний» дощ сипнув на бідолашних експериментаторів.

Ставши навколішки, вони обтрусили од землі й листя одягу.

— Що сказав би наш полковник...— Оленка виплюнула з рота листок.— Деревя мов віники: так обчухрало...

— Корчак далеко, а майор Цибуля близько,— тяжко зітхнув матрос, витираючи замурзане обличчя.— Це ж вони зараз ставлять першу міну, а ми... Потрапили у штормягу.

— Не гнівайся, Миколко!

— Та я що! Хіба можна сердитися на тебе,— мовив покірним голосом Чорномор.

Перша міна... Антось Цибуля і Петро Громовий з трьома бійцями, які їх прикривали, можливо, вперше в історії партизанської війни встановлювали нову міну, якою озброїв їх штаб.

Вперше...

Перший день у школі. Перший урок. Перше домашнє завдання. Перший екзамен. Перша річ — табуретка, ви-

стругана своїми руками в шкільній майстерні. Перший день у комсомолі. Перший покос пшениці на колгоспному лану, зрізаний комбайном Антося Цибулі, невдовзі перед від'їздом на західний кордон. Перший поцілунок... Все це — мов віхи, поставлені вздовж дороги його юнацького життя. І перший убитий ворожий заброда на річці Прут...

...А нині — перша міна, якою доведеться нищити ворога.

Од биття серця наче здригалися й зорі на ще не зовсім потемнілому небі.

— Ще б побризкатися одеколончиком,— вставив Цибуля, щоб хоч трохи розрядити напружену, як грозова хмара, тишу.— У всякого, Петре, своя доля, і у нас теж. Ходімо...

Вирубка між лісом і колією осяяна місячним світлом, закидана сухим ломаччям. Серед нічної тиші хрускіт під ногами лунав, наче постріли. Цибуля й Громовий раз у раз зупинялися, прислухались. Здавалося, той хрускіт почують солдати, які пройшли в напрямку залізничної будки, що ледь бовваніла на далекому мерехтливому обрії...

Антось обмотував ізоляцією оголені дроти в місцях їх з'єднань і, витерши піт, установив уповільнювач.

Над ним схилився Громовий.

— ?!

— Ти копай.

Пісок був спресований, і лопата скреготала. Громовий сипав землю на простелену плащ-палатку й позирав то в один, то в другий бік, де неподалік залягли товариші, готові сповістити про небезпеку й дати відсіч ворогові. Та краще, щоб не було бою, аби ця перша міна була поставлена без пригод...

Антось не пам'ятає, коли вперше став складати екзамен. А ось перший іспит у десятому був наче вчора. Писали письмову з математики. Десь трапилася помилка. Це Антось відчув, коли була виконана половина задачі. Сусід підкинув шпаргалку. Та Антось ще спробував сам. Не вийшло і вдруге. А в шпаргалку не зазірав. Не тому, що боявся, а тому, що хотів сам дійти до правильної відповіді. Сам. І домігся свого, коли вже сидів у класі один.

Хочеться щось запитати у Громового, почути його голос. Але мовчить, як стіна. Тільки сопе, копаючи яму:

«Чи тобі заціпило! Ну й мовчи! Чорт з тобою! Знайшов же полковник ударну силу. Лопати не зажене в пісок!» — лаяв Антось Громового, хоча й дарма, бо Петро робив своє діло як слід... А в десятому на математиці Антось таки здорово впрів. Може, як оце зараз. Уткнув детонатора в тротилову шашку і, щоб не вискочив детонатор, закріпив його сірником.

«То й мовчи! Справлюся й сам. Завтра мені вже ніхто не зможе підказати, бо там я буду сам й інструктором, і мінером, і богом, і чортом».

Над ним знову застигла невисока постать. Яма готова, і вони стали запихати десятикілограмовий заряд під рейки.

— Витри мені лице,— прошепотів Цибуля.— А тут ще комарі так і липнуть, так і лізуть у вічі...

Заряд Антось накрив змонтованою міною. Потім обережно поклав на кнопку «смерті» грузилко і, притримуючи його пальцями, взявся за «запобіжник». «У всякого своя доля»,— подумав, зиркнувши на Петра.

«Мовчиш! Боїшся рота розтулити, щоб комар не влетів. Що путнього знайшов у тобі Корчак? Грець з тобою! Мовчи та диш, не засни лишень. Я й сам упораюся...»

Петро став згортати з плащ-палатки землю й утрамбовувати її кулаками.

Навіть нічна прохолода не допомагає, так жарко. Піт виступає на лобі.

Затамували подих. Наспів момент зняти запобіжника — найвідповідальніша операція в усій роботі. Найменший необережний рух, тремтіння пальців, і поминай як звали — вибух. На трепуваннях, коли замість підривача в міну вмикалася електрична лампочка, Антось не раз знімав запобіжник. Але тут, у темряві, на залізниці, по якій з хвилини на хвилину може пройти патруль, мати діло з бойовою міною, начиненою десятьма чи й двадцятьма кілограмами вибухівки,— значить повністю відчувати над собою всемогутню владу закону: мінер помиляється лише раз.

Думки й помисли Антосеві прикувалися до пальців, що лежали на самій смерті. Вся його сила, енергія без останку влилася в ті пальці. А вони ледь-ледь ворухилися. Він перестав дихати, немов упірнув у воду. Ще трішечки витяг. Ще... Ще мить...

— Ось! — нарешті показав запобіжник і віддав його Громову.— На згадку нащадкам...

Засипали яму землею, уклали верхній шар і притрусили його камінчиками. Громовий ще потоптався німецькими чобітьми із залізними шипами над міною. Вона не вибухне, коли й наступиш на неї. Спрацює, коли промчить поїзд, і не перший чи другий, а той ешелон, на який загадали мінери. В цьому — корінь нової техніки, з якою послав хлопців добати ворожу залізницю полковник Корчак.

Перша міна поставлена. Те місце покрили мазутом, зайвий пісок однесли з колії.

Цибуля і Громовий обнімалися з друзями, котрі їх супроводжували. Одна є. Треба ставити ще. Ще... Всі ці бомби — допоміжний удар, який відвертатиме увагу німців від головного — удару по мосту.

Цибуля поклав руки на плечі Громового, потряс його:

— Мила ти наша ударна сила! І де тебе тільки знайшов полковник?

— Таких не сіють, самі ростуть,— посміхнувся Громовий.

ДО СЬОМОГО ПОТУ

Опівночі Микола Чорномор і Олена Павлівна дісталися до свого табору. Своїх вони не застали. У них був час привести себе в «божий» вигляд.

Але чекати довелося довгенько. Антось Цибуля повернувся, коли вже зійшло сонце, й одразу помітив переміну в Миколи Чорномора.

— Тебе, мабуть, дуже вразило те, що в Олені Павлівни є наречений? — спитав Цибуля.— Переживеш цей удар. «Ты моряк, Мишка! А моряк не плачет и не теряет бодрости духа никогда»,— як співає Леонід Утьосов.

Чорномор дивувався своєю мовчанкою, і Антось звів примружені очі на дівчину:

— І Олена Павлівна теж...

— Винна я!

— Гм... Перший самокритичний виступ уповноваженої ЦК. Як так далі піде, то ви, Олено Павлівно, колись станете комсомольським секретарем! — палахкотіли в очах Цибулі водночас і сердиті, і лукаві вогники.

— Та ми що ж... Ми нічого, хоча й...— заїкалася дівчина, потупивши очі.— Тільки штабель снарядів старих підірвали...

— Та я що. Радий, що принесли цілими свої голівоньки й не обсмалили навіть кучері. «Дурним нема гори, а все низ». Та це вас не стосується. А ми тут дивувалися, звідки такої могутності грім. Виявляється, то ваш фейрверк...

— Снаряд був іржавий,— пояснила Оленка.— Спробували, і вся купа здетонувала.

— Отой би штабель нам,— втрутився мовчун Громовий.— Хіба може полковник настачити на всіх толу? Снарядики б пригодилися.

— Недалечко є невеликий покинутий аеродром. Можливо, там десь ще є снаряди й бомби,— нарешті подав голос завжди самовпевнений Чорномор.

— Треба рознюхати,— відповів Цибуля і звернувся до радистки: — А снаряди й бомби треба пошукати ще по лісах.

— А ми з Миколою шість чоловік умовили прийти до нас. Та це тільки початок. Подай сигнал — прийдуть сотні,— похвалилася Оленка.

— Сьогодні вони чекатимуть нас на дванадцятому кілометрі шосе,— підтвердив Чорномор.

— Хто вони?

— Патріоти! — не без гордості пояснила представник ЦК комсомолу.

Наступного дня товариство під началом залізничника Юрка Івановича, котрий і ві сні бачив себе партизанським командиром і навіть полководцем, дісталосся на дванадцятий кілометр шосе вчасно.

Чорномор, упевнившись, що вчорашні знайомі «хвоста» за собою не притягли, сповістив свистом про своє прибуття.

— Хліб наш тяжкий,— звернувся Антось до новаків.— І вже сьогодні вам доведеться упрівати до сьомого поту, як на жнивах.

— Трохи знаємо, чим це пахне,— відповів Юрко Іванович.

— Це вже добре, бо з незвички пуп болітиме,— пожартував Цибуля.

— Хай тріщить! Готові до роботи, товаришу майор!..

— Що їх там допитувати?.. Та по їхніх обличчях, очах, які світяться відданістю рідній землі, видно, що

всі вони — радянські хлопці! — втрутилася в розмову уповноважена ЦК ЛКСМУ Олена Павлівна.

Майор Цибуля цього разу одразу погодився з Оленою і прийом у партизани був завершений.

У таборі Юрко Іванович позичив у когось гудзики і пришив до куртки. Потім надраїв гудзики піском так, що вони блищали, як малесенькі сонечка. І вже тоді став курсувати біля місця, де сиділа, щось пишучи, Олена Павлівна.

На цьому маршруті його і застав Микола Чорномор:

— Хлопці твої снідають, а ти розминку робиш. Не зітхай! Олена Павлівна — майже заміжня. У неї є на тім боці фронту. Так що можеш віддати швартові й одчалувати, дорогенький!

— Я прийшов запитати, чи передано про нас туди, — відповів партизан, киваючи на схід.

— Ну й любиш ти славу!

Матроса покликали, і залізничник звернувся до Оленки:

— По секрету. Вчора ми ешелончик торохнули на вашу честь, Олено Павлівно! — він зробив жест, ніби прослав перед радисткою шкуру з убитого леопарда, — Тільки тс... Між нами...

До вечора бійці майора Цибулі працювали, мов каторжні. Вони підвозили на трофейному возі вибухівку до колій залізниці. Коли ж стемніло, вирушили на роботу, розділившись на дві групи — Громового й Цибулі.

Антось і Чорномор з трьома хлопцями мінували колюю далі від табору. Місця тут низинні, подекуди заболочені. В той вечір і вночі погода була хмарна, тепла. Комарів видимо-невидимо. Тільки й чулися прокльони.

— Проклята комашня!.. Як не згадати рідне море! Аніяких тобі комарів. Тільки вітер та бризки солоної хвилі, — говорив Микола, важко дихаючи, бо йому доводилося нести не лише автомат, а й важкеньку купку толових плиток для заряду. — Хто б міг подумати, що наша радистка так закохана? Вона навіть листи йому пише й складає під радіоапарат. Каже: «Вийду з ворожого тилу, одразу всі листи вкину в поштову скриньку». Повезло ж якомусь салазі! — зітхнув матрос. — Цікаво, що вона пише своєму красеню?

— Мабуть, про пригоди з тобою біля штабеля снарядів, — відказав Цибуля. — Повчився б ти у Громового тримати язика за зубами.

— Мовчатимеш, зовсім загризуть комарі. А знаєш, Юрко Іванович такий чепурун, годі й казати. Одеколониться, драїть гудзики, аж іскри сиплються. Того й дивись, електричну праску принесе в загін, щоб нагладжувати штани...

— Міну ставити страшнувати, так оце ти балабониш, щоб одігнати той страх,— прошепотів Антось.

— Це я боюся?!

Все ж Чорномор стиха, щоб не почув командир, важко зітхнув. Він-таки боявся, як і Цибуля вчора. Страшні-таки ці бомби для фашистів і для мінерів. А коли говориш, ніби легшає на душі. І матрос, поправивши за спиною важкий мішок з вибухівкою, вів своєї:

— Ось побачиш, вітер розжене ці хмари комарів. Буде зоряне небо. Ти любиш небо, усіяє зорями?

— Я влітку спав на горищі на сіні. Внизу ремигає корова, а крізь відчинені дверці темніє шмат зоряного неба. Багато зірок я запам'ятав і розмовляв з ними, мов із живими...

— Астрономію вивчав?

— У десятому.

— А я більше вивчав зорі з дівчатами. Ось тільки на Олені Павлівні осікся. Та б'юсь об заклад, що я отого тилового типушу викину на шкентель...

— І де тебе такого знайшов полковник Корчак?

— В революційному флоті!..

Мінери видиралися на колію. Кожен знав своє місце. Робота почалася. Тихесенько подзвонює лопата, б'ючись об щєбїнь. Ось її лезо стукнуло об рейку.

Удвох стали згрібати пісок руками на постелену ряднину. Нігті шкрябали об гальку, і од цього наче хтось шкрїб по серцю.

Спливали години в пекельній роботі. Одна міна. Дві... П'ять було уже закладено на ділянці в кілька кілометрів. Люди падали з ніг.

Та майор Цибуля твердив:

— Мало. Ще треба, хоч одну...

І знову все починалося спочатку. Притих і Микола Чорномор — так стомився. Він спустив шостий заряд у яму. В ту мить охорона подала недобрий сигнал: сюди прямував німецький патруль.

«Хоча б встигнути!»

Майор Цибуля вже «настроював» електрод на потрібний термін дії.

Запанувала тиша, ніби усіх накрило хвилею, про яку недавно мрійно говорив Чорномор. Два бійці тягнуть брезент з піском з колії.

Руки в Антося натомлені. Це ж шостий заряд за ніч. Але пальці не повинні дрижати. І знову, як і вчора, як і п'ять разів сьогодні, весь він стає ніби тими пальцями. Антосеві здалося, що в цю мить він залишився наодинці з міною. Від цього почуття серце наче не б'ється, а сту-гонить.

— Приготуй мазут.

— Свят-свят,— примовляв матрос, виливаючи з пляш-ки чорну, мов ніч, рідину.

Цибуля розігнув спину і став придивлятися, чи нічого не залишили на колії. Зиркнув у бік, куди втікали, схо-дячись, холодні, як гадючі спина, рейки. Потім узяв ав-томат і, опираючись коліньми й ліктями, переповз через рейку й покотився з насипу.

Внизу його вже чекали. Всі поповзли до пеньків, що в темряві були схожі на потвори з інших світів.

Патрулі були вже зовсім близько. Під їхніми ногами шурхотіла галька. Німці перемовлялися, раз по раз вмикаючи електроліхтар.

— Хай белькочуть. Шість мін е! Порядок на Чор-ному!

Матросові ніхто не відповів, бо солдати були навпро-ти. Якийсь палив цигарку. Антось позаздрив йому. На-раз той, що з ліхтарем, нагнувся, обстежуючи шпали й рейки. По спинах хлопців пробіг морозець. Ще б! Скільки старань. Сім потів пролито, а раптом міну помі-тили німці.

«Все! — затамував подих Цибуля.— Ранком вони при-ведуть сюди саперів!»

Він здавив рукою плече матроса. Роздумувати не бу-ло часу, і хлопці полоснули з автоматів.

Ніч од пострілів розкололася на шмаття, як скло від удару.

— Вперед! — вихопився з-за пенька Цибуля

З двома хлопцями він вискочив на колію. Треба ви-йняти цю міну з-під рейки. І знову Антось з Миколою, як кроти, риються в землі. Кулі свистять над головою. Необережний рух і... заряд може вибухнути. Антось ку-сає губи. Серце, мов білка в клітці, руки квапляться, аж підганяють постріли. Напружуючи волю, Цибуля стри-мує себе: «Не спіши з козами на торг!»

Вогняна цівка трасуючих куль просвистіла наче біля самого вуха. Кулі зацьвохкали об рейки.

— Не спіши, Миколо! — застеріг Антось не так товариша, як самого себе.

Нарешті! Пальці вийняли підривач.

Схопивши заряд, Цибуля поповз із колії. За ним — Микола. Хлопці прикривали їх вогнем з автоматів, задкучуючи до лісу.

Незабаром всі зупинилися на спочинок. Хлопці лягли на траву, розкидавши руки й ноги, мов убиті...

До них підійшли бійці.

— Патрулі вже вгамувалися трохи, — сказав хтось.

— Тепер вони скажуть начальству, що міну партизани вийняли. А недалечко закопано ще чотири!

Якщо якусь з них і помітять німці, біда невелика. Цю міну вони не знешкодять: підірвуться. Та все ж мінерам Цибулі шкода заряду, бо він призначений для ешелону, а не для німецьких саперів.

Цибуля вперто накопичував сили на допоміжному ударі на рейках і безперестанно думав про міст...

ОЛЕНЧИНІ КАДРИ

Група майора Цибулі повернулася в табір раніше. Громового не було ще і в полудень. Товариші хвилювалися. Все могло статися: і бій на залізниці, і нещасний випадок з міною, і засідка карателів...

Та хлопці Громового затримались з інших причин. Установивши на колії міни, Петро по дорозі до табору зробив великий гак. Один з тутешніх бійців знав місцинку поблизу шосейної дороги, де лежали покинуті нашою армією ще влітку сорок першого року авіабомби. Громовий з нетерпінням чекав, коли ж вони дійдуть до того «скарбу», що лежав непотрібним металевим брухтом ось уже два роки.

— Ще далеко?

— Кілометрів з вісім.

Вісім... Така ж віддаль пролягала від хати Петі Громового, коли йому довелося учитися в п'ятому — сьомому класах. Дома казали, що хлопець і не виріс через отой щоденний шістнадцятикілометровий крос. Тому й зараз він чимчикував у такому темпі, що всі інші бігли за ним підтюпцем.

Ось вони підійшли до невеличкої галявини. У високій, уже висохлій траві лежали червонобокі від іржі бомби. Громовий зупинився. На його обличчі з'явилася посмішка, наче він відкрив для людства новий острів серед безмежного, бурхливого океану, хоч дехто позадкував подалі від гріха. Петро нахилився над бомбою. Обмацав іржаве холодне тіло, потім перевернув бомбу і поставив її на «попа».

Малював в уяві, що можна сконструювати з цієї бомби.

Треба відрубати стабілізатор, потім зробити гніздо у хвостовій частині і вставити туди тротилову шашку. Підривач підійде з гранати-лимонки. Такий заряд можна використовувати як «міну на шнур». От здивується майор Цибуля, коли перед ним покласти п'ять чи шість бомб. Погодилися б хлопці нести.

— Ну, як товар? — зиркнув Громовий на бійців, притримуючи руками бомбу.— Візьмемо по маленькій? Га?

— А як бабахне за спиною?

— Я одкину головки,— заспокоїв хлопців головний мінер загону.— Візьмемо?

— Отак з цією бомбою й розірвешся під чотири вітри й потрохів не збереш. А мені не дуже кортить послішати на побачення до чорта в пекло,— сказав хтось із новобранців.

— Давай, Петре, всунемо її в мішок!

— Оце вірно. Втішай себе тим, що доведеться тирити не стокілограмову,— сказав санінструктор, котрий теж упрівав разом з усіма і як мінер, і як підсобник, і як охоронник.

— Таки правду Цибуля казав, що пула нам тут намяти доведеться.

З величезним трудом хлопці Громового дісталися до табору. Поклали бомби перед штабним наметом і хиталися, мов п'яні.

— Дияволи ви! — обнімав кожного Антось, поглядаючи на бомби.— Та цей матеріал піде на мости по шосейній дорозі, на водовивідні труби,— розсудив він, мов досвідчений будівничий.— Кашоваре! Підігрій суп, дай хлопцям баранинки!

Хлопцям аби швидше сісти. А сівши, вони прилягли на траву, а прилігши, стали засинати один за одним.

Спали вони, аж поки не загримів вибух. То спрацювала перша міна, розтрощивши військовий ешелон. Це бу-

ла історична мить у партизанській війні майора Цибулі проти фашистських комунікацій. Він в цей час щось креслив у своєму блокноті й підвівся, прислухаючись.

— Почалося! — радісно звернувся майор до радистки. — Запиши день, годину й хвилину.

Найбільшою дивиною для новаків партизанів було те, що поїзди падали з насипу, навіть тоді, коли головні мінери — Громовий, Цибуля і Чорномор — сьорбали гарячий суп чи слухали чиюсь веселу побрехеньку. Коли ж дивуються свої люди, то що можна сказати про фашистів. Ешелони зривалися на очах у патрулів, які не помітили в той час жодного партизана біля колії. Поїзди летіли під укіс майже на тій самій дільниці, де щойно побував ремонтний поїзд, розтягуючи мотлох і лагодячи колію. Мінери майора Цибулі були мов чаклуни. Заряди вже були прозвані «відьомськими бомбами».

У гебітскомісаріаті — переполох. За півтори доби — сім вибухів. Теленькали тривожні телефонні дзвінки й про вибухи на шосейних дорогах. Дерев'яні містки, наче вітром поздувало — залишилися одні цурки.

Та це тільки початок. Всі ці вибухи, за задумом Цибулі, мали відволікати, розпорошити увагу противника від залізничного мосту, до якого підступити не було ніякої можливості. Це знали і німці, і бійці Цибулі. А коли питання ясне й зрозуміле всім, то над ним якраз і треба сушити голову тим, хто хоче з неможливого зробити можливе.

Цибуля, Чорномор і Громовий залягли на пагорбку. Перед очима простелялися луки, на яких, ніби валуни, здіймалися копиці сіна. Вдалині — міст, об'єкт номер один. На тім боці річки в котлованах стояли з пониклими від безділля хоботами гармати, прикриті зверху зеленуватими сітками. Обіруч мосту бовваніли два дзоти. Їхні пельки повернені на пологий берег. Все це господарство, та ще гнізда спарених кулеметів і двох прожекторів, що зараз лисніли, як два більма, були густо обнесені колючим дротом у кілька рядів.

Цибуля, передаючи бінокль Чорномору, сказав:

— Печальний пейзаж, хоча під копицями й перевистуються кулики.

Поки Чорномор розглядав у бінокль міст і підступи до нього, Антосеві уявилися не такі вже й сумні картинки. Марилося, ніби цей об'єкт злітає в повітря, ферми й лонжерони падають у воду. Радистка Оленка блиска-

вично передає про цю подію телеграму в партизанський штаб. Депешу читає полковник Корчак і наказує радистові передати телеграмну відповідь...

Антось розплющив очі, і видіння зникло. Перед ним той же луг, триклятий міст, по якому зараз прогуркотів військовий ешелон. І огорожа з колючого дроту. Антось зітхнув: «Якби мені не тиночки та й не перетинки!..»

— З суші мосту не взяти! — зітхнув Микола Чорномор.

— А моря близько нема, — зауважив заклопотано Цибуля.

— Під міст треба закласти півтонни вибухівки, — сказав Петро Громовий.

— Сюди б Насреддіна, — пожартував Цибуля, напружуючи зір.

А по мосту лунко татакали колеса фашистського ешелону, що повз на схід з гарматами, накритими брезентами на платформах. Знову аж у вухах лящить. Цибулі почувся регіт в тому стукоті ворожого поїзда.

«Ге-ге-е-е...» — відлунювалося, завмираючи десь між копицями сіна.

В цю мить на міст стали вискакувати солдати. Вони вишикувалися перед фельдфебелем і завмерли. З бліндажа підтюпцем задріботів сам комендант мосту капітан Шлюге. Він усівся на моторну дрезину, яку перед тим поставили на колію солдати. За ним кілька солдатів. Фельдфебель козирнув, а комендант недбало махнув рукою, і дрезина вирушила.

— Шлюге з солдатами покурсував по азимуту до своєї шлюхи, — доповів Чорномор, котрий, як відомо, вів розвідку в загоні. — Кожного третього дня о вісімнадцятій годині! Комендант бере курс на зюйд-остен. Відомості, як в аптеці...

— Гм... Донжуанистий цей Шлюге, — мовив майор Цибуля, і в його очах, зараз примружених, спалахнули радісні вогники, як у дитини, що раптом знайшла цяцьку. — Що ж, брате Чорноморе! Атакувати цей міст треба саме в таку годину. І не з суші. І не з моря...

У таборі над багаттям парував казан. Пахло на всю діброву. Хлопці партизани шморгали носами. Кожен вже вийняв з кишені чи з-за халяви ложку. Почалася вечерея.

Але командирові не до їжі. Цибуля одійшов від гурту й усівся під сосною, підібгавши під себе ноги, мов ту-

рецький паша. Він щось креслив у блокноті, ніби розв'язував задачу з тригонометрії. Але од цього заняття йому довелося одірватися, бо Олена Павлівна принесла телеграму.

— Що там полковник передає?

— Зроблене нами на залізниці й на шосе — квіточки. Від нас ждуть ягідок, — відповіла Оленка.

— Хм... — мугикнув Антось. — Їм усе мало! Так і передай, що ягідки після квіточок в один день не спіють.

Оленка лукаво повела очима й сказала:

— Німці голову твою оцінили кілограмом солі й десятима літрами самогону...

— Не журись, Оленко! Їм ще доведеться набавити ціну. А тобі все смішки! — раптом змінив тон Цибуля. — А з кадрами у нас діло занедбане...

— Як це? Тільки свисни — і з сіл стільки прийде хлопців та дівчат, що батальйон можна з них комплектувати. Тільки свисни.

— Нащо мені батальйон! Треба моста знищити!

— Не справишся командувати батальйоном! — докорила Оленка.

— Що ти торочиш?

— Це я торочу? — невдоволено зиркнула Оленка.

— У Ясеневому проживає дід Карпо. Знаєш, що він взагалі за особа?..

— Нащо мені твій дід Карпо! — здивувалася Оленка.

— Ще б! Ти ведеш масову роботу тільки з такими хлопцями, як Чорномор і Юрко Іванович. Дід Карпо для тебе не кадра. А знаєш, що Карпо найкращий коваль в окрузі?

Оленка лупала очима, не розуміючи, чого від неї хочуть.

— Дід Карпо мусить бути у нас. Тільки без примусу, на добровільних засадах...

За ними обома зараз стежило пильне розвідницьке око Миколи Чорномора. А вже слух так нагострив матрос, прагнучи дізнатися, про що воркують оці голуб'ята. Всього не розчув, але загальну обстановку з'ясував. Головне — вчасно з'явитися на горизонті або випірунути з океанської глибини.

Морская гвардия идет уверено,
Любой опасности глядит она в глаза,
В боях испытана...

— Ту-ру-ру-ру-ру-ру...— промугикав Микола, підійшовши до Антося й Оленки.

— От що, Чорномор! Піднімай свій вимпел. Підемо до діда Карпа в гості,— заявив раптом майор Цибуля.

Вже вечоріло, коли Цибуля і Чорномор з яру городами непомітно підійшли до подвір'я діда Карпа. Трохи почекали, а потім завітали до хати.

Старий сидів кінець столу й сьорбав юшку. Цибуля, побачивши над низенькими дверима картину із знайомим запорожцем, ледве не вигукнув: «І тут козак!.. Мабуть, удача буде. Щоб тільки не наврочити. Тьху... Тьху...»

Але розмову Цибуля почав здалеку і суворим тоном, ніби дід Карпо потрапив на перевірку, а сам Антося перетворився в капітана, що на тім боці фронту.

— Промишляємо, діду, в німців?

— Угу, синку, в акурат, промишляємо,— не менш їдким тоном відповів дід Карпо.— Наша власть сюди пайка не присилає.

— От з таким і побалакаєш,— розвів руками Микола Чорномор.— А ти ще на Оленку покрикував, що обминає такі кадри.

— Не поспішай, матросе, поперед батька в пекло з висновками. Ось я зараз скажу дідові пароль, і розмова піде на лад,— застеріг товариша Цибуля.— Діду! А вам привіт від полковника Корчака! І від мене також. Я ж вас знаю, коли в наряді ходив по березі річки.

Дід Карпо поклав ложку й сказав:

— Так якого греця ти мені голову морочиш дурними балачками! Одразу й сказав би, що ти від самого Тимофія Терентійовича. Де ж він тепер? Кордону ж на заході нині чортма... Так ти той молоденький, що на другий день служби хотів лазутчика зловити і облюбував мене?

— Правди ніде діти! А ви рибу ловили в забороненій зоні. Ось я вас за комір — і на заставу...

— А дозвіл на рибу у мене був від самого полковника,— відповів самовпевнено Карпо.— Ось ти й схопив облизня. І ще й старшина Капуста, в акурат, вилаяв тебе, щоб не був таким розумним. Скажеш не так?

— Так. Але то було давно. Що мені старшина Капуста! Я сам тепер майор...

— Ого! За які ж такі заслуги, звольте спитати? — здивувався старий.

— Хе! На війні аби не лінитися, діду. Можна дослу-

житися й до фельдмаршала,— підморгнув Цибуля.— А тепер про діло. Що ж ви, ковалюєте по селах?..

— Ходимо з онуком Яшком. Кому леміш, кому серп викуємо. Людям копатися на полі чи на городі треба, бо ж треба їсти. Не бійсь, і ви теж пожалували, в акурат, щоб нагодував? — примружив очі старий.

— Не вгадали. Ми вже стали на німецьке довольтво. Ешелон з борошном торохнули. Муки вистачить на весь гебіт. Тільки смаленим трохи припахує, бо в тому ешелоні були й цистерни з бензином,— Цибуля винув груди колесом і підтягнув живіт.— Вміємо й тугіше підперезуватися. Хлопці наші ходять не за бульбою, а за бомбами й снарядами, які позалишалися ще з сорок першого. Стратегія, діду! І вашого хліба нам не треба.

— Так то ви бабахкаєте, в акурат, на залізниці?

— Ми тут. А далі інші. А от без вашої допомоги нам не обійтися.

— Що ж я? Все життя кував рала, серпи. Чим можу послужити, в акурат, партизанському воїнству? — пожвавівшав старий.

— У всякого своя доля і свій шлях, дідусю. Ось і ви будете кувати у нас, у лісі,— промовив Цибуля.— У селі були трактористи-близнюки Павло і Панько Забийворота, слюсар Данило Швайка...— пригадував Антось друзів і помічників наших прикордонників.

— В армії, а декотрі в партизанах.

— У партизанах? Доведеться кількох майстрів переманити до нас. Там вони звичайні бійці, а у нас будуть при ділі. І буде, як ви кажете, в акурат.

— Не розумію, що ти затіяв?..

— Стратегія, діду. Заради неї ми сюди, як янголи, й опустилися з неба.

— Гаразд. Зберу інструменти і з Яшком до вас, раз уже твоя стратегія, в акурат, вимагає моїх рук.

— От і домовились! — зрадив Антось.— А по селу ми пустимо чутку, що вас за теревені проти Радянської влади заарештували партизани. Чорноморе! Організуй салют на честь діда Карпа. Спали стіжок. Щоб майор Фішер не пустив по вітру дідову хату, а то й усе село. Хай думають, що дід Карпо чимось не догодив партизанам, став в опозицію, як англійські лейбористи супроти торі...

Зовсім стемніло, коли Цибуля, Чорномор, дід Карпо і його онук Яшко, з молотом на плечі і з мішком інстру-

ментів за спиною, були в яру. Вони дивилися, як горить стіг дідового сіна. Там бігали з відрами люди — гасили пожежу.

— І де ти такий виріс? — поспитав дід у Цибулі.— То розтолкуй, у чому сіль твоєї стратегії.

АНТОСЕВА СТРАТЕГІЯ

Цибуля підходив до Оленки, коли вона ховала згорнений у трикутничок лист, поклавши його в упаковку під радіостанцію. Оленка почервоніла й опустила довгі темнуваті вії.

— Листи сундучиш для свого милого. Який хоч він з себе? — поцікавився Антось.

— О! — блиснула очима Оленка.— Він не такий на-смійник, як майор Цибуля, не такий баламут, як матрос Микола, не такий мовчун, як Громовий, не такий...

— Гм... Видать, високого польоту птах...

Оленка посміхнулася:

— А такий стрункий, з кучерявою чуприною, як Микола Чорномор. Розсудливий і мудрий, як Петя Громовий. Чепурний і лагідний, як залізничник Юрко. Добрий, як полковник Корчак. А обличчя в нього, а очі такі... Такі... О! Який мій хлопець! — гаряче закінчила Оленка.

— А Чорномор каже, що твій коханий — салага, а може, й лопух!

Оленка раптом засміялася:

— Помиляється твій Чорномор і ти теж. Запам'ятай — поми-ля-є-шся,— повторила вона.— Хоча можеш назвати його як завгодно, коли охота.

— Лопух,— повторив, щиро усміхнувшись, Цибуля.

— І неабиякий,— чомусь засміялася й Оленка.— А з гвардії... Ех ти! Гірка й їдка Цибулька-Цибулиночка!..

— Гвардії лопух! — остаточно визначив титул і звання Оленчиному нареченому майор Цибуля.

— Браво! Браво! В насмішках тебе, мабуть, не перевершить ніхто по обидва боки фронту. Та ти ще проситимеш у нього пробачення.

— Це я? Гм... Та нехай накаже хоч сам фельдмаршал — не схилю голову ні перед ким. Зціплю зуби — й ні пари з уст... Як патріот! — підморгнув майор.

— Чим хвалиться. Дивно, як тобі звання майора да-

ли. Та з такими балачками тобі б не вилазити з гауптвахти. Добре, що тут, у німецькому тилу, нема вищого начальства,— одчитувала свого командира уповноважена ЦК.

— Звичайно, добре. У всякого своя доля і свій шлях широкий... Риба шукає, де глибше, а чоловік, де ліпше. Так і я.

— З тобою говорити, все одно, що... що цибулі наїсти-ся! — вже гнівалася Оленка.

— Більше не буду,— запевнив Антось.— Роздобути б нам зо дві пари волів, кілька коней, возів! Не солідно партизанам без волів!

Оленка зміряла Антося допитливим поглядом:

— Нащо тобі воли?

— Та-а... Хлопці вже півдня чекають на один ворожий обоз, а вістей з шосе поки що не чути,— не відповів прямо Цибуля.

Воли йому були потрібні до зарізу, щоб транспортувати до залізниці бомби, з яких уже конструював підривні заряди Петро Громовий.

І хлопці майора Цибулі таки діждалися. Валка підвід везла бідони з молоком, лантухи з зерном, сушеними вишнями й яблуками, ящики з пляшками. Візники та їхні конвоїри здалися без бою, як тільки почули над головами свист куль. Обозники скисли, збагнувши, що одбиватися — марна справа.

— Братці! Ви ж від майора Цибулі? — пізнав партизанів Савка Гергало.— Я і ось Франц стрічалися з ним на хуторі. Ми ж поневолі у німців. Інакше б мене повісили вони як більшовика. Не вбивайте! До гробової дошки молитимуся, щоб ви були так живі й здорові. Може, я в душі теж п... пар... партизан!

Чорномор скривився, наче наступив на гадюку:

— На дно їх — раків годувати!

— Покінчити з ними — раз плюнути! — заперечив Громовий.— Але здалися ж вони без пострілу. Наш майор не стріляв би в них.

— Воювати ми сюди прилетіли чи перевиховувати оцю підкільну зелень? — стояв за круті заходи матрос.

Та все-таки головний мінер остудив гарячковість Чорномора. Видно, що Громовий, як і Цибуля, читав наказ верховного головнокомандуючого від 23 лютого 1942 року, в якому говорилося, що гітлери приходять і щезають, а народ німецький, а держава німецька—

залишається. Може, колись з оцього Франца теж будуть люди?..

— Франц! — звернувся до німця санінструктор.— Захопи пляшку рому Фішеру, щоб він од люті не перестріляв вас, та скажи йому, що молоко в бідонах, лантухи з сушеними яблуками, пшоно і все, що на підводах, разом з кінними партизани конфіскували для госпіталю.

— А тепер — ноги на плечі й давайте тягу, поки не передумали! — прикрикнув на полонених грізний Чорномор.

З годину тому Франц, Гергало і їхня ватага тіпалася перед Миколою Чорномором, як перед самісінькою смертю. А тепер їм доводилося тремтіти перед гебітскомісаром Фішером.

— Руська ш... швина! — прошипів пан майор на Савку.— І ви теж! — гримав на солдатів.

Фішер вихопив з рук Франца пляшку рому, лупаючи очима:

— Тільки одна? З ким пиячили? З бургомістром? З батюшкою-попом? Чи, може, скажете, що знову в гостях у майора Цвібеля?

— Т... так точно!— озвався Савка.— Н... насмілюсь...

— Вони забрали весь обоз?!

— Їх наскочила ціла сотня! — заспівали в одну дудку солдати, прагнучи зняти з себе провину.

— О майн гот! Знову архангели й чорти?! Де ваші рани? Де сліди їхнього нападу?

— Вони стріляли по пляшках, пане...

— Під арешт! — До всіх і до Савки: — Ще почую, що ти був у партизанів і втік од них, сам особисто поведу тебе на шибеницю. Сьогодні ж замовлю шибеницю. Найвищу, щоб весь гебіт бачив, який є Савка провокатор і брехун. Я навчу вас служити фюреру! У льох усіх!

Може б, обозникам і довелося скрутно, якби не телефонні дзвінки, що били тривогу. Здавалося, не було більше про що говорити по телефону, як про мінерів майора Цибулі. В гебіт прибув уповноважений гестапо оберштурмфюрер Морхен, щоб з'ясувати обстановку й допомогти Фішеру покінчити з партизанами.

Фішер витер спітнілий лоб і хрипким голосом промимрив оберштурмфюрерові Морхену:

— Ще новина! Завод буде майор Цвібель! Чого мовчите, пане Морхен?

— Я гадаю, що отой дзенькіт і стукіт — маневр Цибулі. Він хоче привернути нашу увагу, а завдасть удару з іншого боку,— розсудив оберштурмфюрер Морхен.

— Але де ж його штаб?

— Бандити діють невеликими групами і скрізь. Ось чому відомості про їх табір суперечливі. То його засікають на межі гебітів, то в наших сусідів, то в нас,— виклав свою точку зору оберштурмфюрер Морхен.

Вони підійшли до карти, що висіла навпроти великого столу з лев'ячими лапами. Фішер звернувся до Морхена:

— А чому ви не запеленгуєте їхню радіостанцію?

— Між нами і ними в ефірі — мертва смуга. Мабуть, більшовики працюють зовсім без антени, і тому ми їх не чуємо.

— Але ж Москва їх чує?

— Звичайно, пане майор. Радіо — річ складна,— сказав оберштурмфюрер.— За десять кілометрів їх можна не почути, а за п'ятсот...

— Нам від цього не легше,— сумно мовив Фішер.— Порядку в окрузі нема, а післязавтра до нас прибувають танкісти славної «Мертвої голови». Командир дивізії приятель рейхсміністра Гімmlера, і це не на вашу користь, пане Морхен, якщо ми не знищимо диверсантів. Я підготував екстрені заходи. Скликати до вечора всіх поліцаїв і жандармів округу. Вони тут переночують, а завтра — у ліс. Я вже домовився з сусіднім гебітскомісаром. Той дає чотириста чоловік.

— За майора Цибулю треба обіцяти не лише солі, горілки, тисячу марок, а й землю. В селян жадоба до землі одвічна,— додав діловито оберштурмфюрер Морхен.— Є й другий захід — спалити села, біля яких вибухне хоч одна міна...

— Ви вгадали, Морхен. Таке звернення я заготував сьогодні, і воно вже надруковане. Як листівку його одержить кожен учасник наради. Цей документ опублікується і в газеті,— відповів Фішер.— Палити — веселе заняття. Але я ще не провів заготівлі зерна й худоби.

— Треба отруїти воду в криницях і послати лазутчиків у ліс! — порадив Морхен.

— Це — ідея, Морхен!

— Я радий такій одностайності.

При цих словах оберштурмфюрер Морхен посміхнувся і продовжив:

— У майора Цибулі було б менше вдач, якби він не мав у нас свого лазутчика. Шпигун попереджає бандитів про наші виходи в ліс і засади...

Фішер кліпав очима, а потім втупився ними в орхена, ніби вперше його бачив.

— Вам не здається дивним, пане майор, що Гергало ось уже двічі втікає від Цибулі?

— Гергало не один. З ним були ще солдати. Двічі вони поверталися від тих запорожців без зброї, без гудзиків.

— Було б дивно, коли б ті вбили усіх, а вашого Гергала відпустили,— товк своє оберштурмфюрер Морхен.

— Гергало двійник?

— Треба з'ясувати. Спробуйте це самі, а потім займемося ми. У нас він усе розкаже. До побачення, пане майор!

Оберштурмфюрер Морхен гоноровито підняв руку і подибав до виходу, наче проковтнув шомпола.

Коли Морхен пішов, Фішер, не гаючи й миті, наказав доставити до нього Савку Гергала «живим чи мертвим».

Гергало вскочив до кабінету, спотикаючись. Та, глянувши на майора, зіщулився. Савка намагався вгадати, яка ще могла звалитися оказія на його нещасну голову.

— Такий бовдур і двійник? — почав майор Фішер свердлити очима Савчине обличчя.

Гергало зовсім сховав голову на заздалегідь уготовану позицію — в плечі.

— Насмілюсь с... спитати, пане гебіт, я... я... який двійник?

— А такий — і вашим, і нашим! Видно, добре ти їм служиш, собако! Я дивуюся, чого це до тебе такий люб'язний Цибуля?..

Савка затулився руками й простогнав:

— Пане гебіт...

— Хто б міг подумати, щоб отакий був очима й вухами в поліції та жандармерії від партизанів. Нечувано!

— Пане гебіт... Пощадіть. Тут якась брехня...

— Ти ще смієш заперечувати!

— Чує мое серце, що знову щось накоїв проти мене той клятий Цибуля. Та я ж ваш, пане гебітскомісар. Ще з пелюшок ненавидів більшовиків, колгоспи й кооперацію. Крав у сільпо зошити, матерію, одеколон... Я ж їхній кривий ворог! А хто стрічав німців хлібом-сіллю? Савка Гергало. Повірте. Клянуся самим Адольфом і бо-

гом, я таки зловлю того диявола Цибулю і, як теля, приведу вам на налігачі. Пошліть тільки есесівців зі мною, а не звичайних солдатів, бо в них не вистачає духу на таке діло!

Савка плазував біля ніг майора Фішера, а той думав своє: «Задавака оберштурмфюрер Морхен! Якщо вже таким не вірити, як Савка Гергало, то на кого ж тоді опиратися у цій більшовицькій країні!»

— Вставай. Повірю востаннє, що ти відданий фюреру й рейху. Але доведи ділом...

— От спасибі.

Фішер прислухався до вибухів і далекої стрілянини.

Цими днями він мусить провести одну комерцію. До прибуття есесівців-танкістів треба будь-що спровадити ешелон з свиньми в Німеччину, за що майор вже отримав аванс. Якщо ця операція затримається, то «Мертва голова» може зжертви годованих свинок.

— Пане Савко, як почувують себе мої свинки? — запитав майор лагідним голосом.

— Нічого, хвалити бога, вирости. Рильця кирпаті, породисті. Таких не було навіть при царському режимі. Порода виведена в роки другої п'ятирічки,— відповів люб'язно Гергало, намагаючись догодити гебітскомісарові і «свинському» майорові в одній особі.

— Через день-два відправимо ешелон до рейху. Треба відібрати свинку для фрау Елізабет. Люкс свинку! У-у! — цмокнув Фішер.

— Радий старатися, пане... гебіт!

Савка задоволений, що й цього разу вискочив сухим з води. Він подався до свишарника.

Трое поліцаїв заходилися одбирати свинку для ешелону, який спровадить до Німеччини пан майор Фішер. Та повалити льоху або кабана не так легко. Свині вищали, мов хто протикав їх ножем. Ось одну притиснули до землі. Савка кивнув напарникові, щоб той подав банку з фарбою. Гергало писонув на боці нещасної тварюки, що аж тіпалася.

— А може б, вогнем випалити шерсть? — порадив хтось з них.

— Якби ж під руками була паяльна лампа. Та нічого,— заспокоїв Савка.— Вийде, як на плакаті.

На льосі з'явився: «Хвішер».

— Дурний ти, Савко, хоч і крав зошити в кооперації. Треба писати «Ф»,-- порадив другий поліцай.

— Обидва ви телепні! — озвався свинар від хліва.— Ось на дверях свинюшника висить наказ самого Фішера. Дивіться, як він підписується... Латинськими буквами...

Поліцаї добряче впріли, поки помітили десятків два кращих свинок. Нарешті порозгинали спину.

— Перекуримо! — зітхнув Савка, витираючи піт з чола.— Тепер фрау Лісавета одразу пізнає своїх хрюшок.

— Повитирайте хоч морди! На чорному авто сам пан комісар пре сюди з своєю вертихвісткою! — гукнув свинар до поліцаїв.

Гергало подався зустрічати «опель». Машина зупинилася біля самісіньких його ніг.

— Насмілюсь... Свинки вже помічені!

У білявої, з густою гривною Льольки, особистої секретарки Фішера, яка зараз сиділа біля комісара, аж коліна затряслися од сміху.

— Комісарчику! Як подобається вам такий автограф? — ткнула Льолечка довгим нігтем вказівного пальчика на здоровенну льоху, на боці якої красувалося прізвище майора.

Фішер різонув поглядом по напудреному обличчі Льольки, а потім обпик очима Савку Гергала.

«ЗУПІНИСЬ, МИТЬ!»

Крізь сосни проціджувалися сонячні промені. Ліс ніби потонув у сизому серпанкові. Тихо. Пахне хвоєю, листям.

Цибуля — під дубом. Схрестивши ноги, він щось вихаровує у блокноті. Навіть не помітив, як підійшла Оленка.

— А я вже кидала антену на низенький кущ, і штаб мене чує. Звідки ти знав, що можна й не піднімати її?

— Ще в школі вчили. Короткі радіохвилі розповсюджуються від землі до шару Хівісайда, потім знову вниз, потім угору. І так стрибають навколо земної кулі.

Антон показав рукою, як рухаються короткі хвилі і затримав руку на її плечі:

— Таки тебе справді чують добре?

— На три бали, Антосю,— Оленка дивилась йому в очі.— Я ж тільки дев'ять класів закінчила, а радію й світло вивчають у десятому.

— Я й забув про це. Та й не гадав, що ти образишся через оті нікчемні хвили,— відповів хлопець, перехопивши її погляд. «От вража дівчина! Це вона отак дивилася і на свого коханого, і на матроса Миколу, який нею марить і, певно... Ось вір таким!»

Антосеві думки сполошив Чорномор, котрий щойно повернувся з розвідки. Він покашляв і прогудів над самим вухом:

— Останні новини. По обіді збирається велика нарада всіх поліцаїв і жандармів. Фішер послав у села грузовики, щоб доставити усі покидьки у райцентр. Так що нема порядку на рубежах! — скосив очі на Оленку. Та зашарілась.

Цибуля відчув, що й сам пече раків.

— Чув, що я тобі говорив? — спитав матрос у командира.

— А-а! Чув. А ти що-небудь у конях тямиш?..

— На городі бузина, а в Києві дядько! — насмішкувато відказав Чорномор. — Нащо тобі коні?

— От що, Миколо. Дід Карпо допоможе тобі одібрати коней на ковбасу майорові Фішеру. Ця особа все смакує свининою, тепер хай спробує й конини. Запряжи пару гнідих і приходьте до штабу...

Чорномор все думав, чи не п'яний майор Цибуля. Чи, може, це з ним стряслося після розмови з Оленкою. Що затіяв цей баламут! І матрос козирнув:

— Есть, знайти дві клячі.

— Добро...

— Скажи хоч мені, нащо потрібні оті коні? — обізвалась до майора Оленка.

— А нащо тобі знати? Хочеш про це написати своєму милому? А взагалі, Олено Павлівно, поменше пиши, бо може трапитися біда, і твої листи попадуть до гестапівців. Чепе. Скандалу не оберешся. Ти менше пиши, а більше в умі замчай! — порадив майор Цибуля.

За штабним наметом під крислатим дубом у глибокій землянці містилася кузня. Звідти доносилися удари молота. Трохи далі від кузні на верстаках, збитих із дощок і брусків, встановлені тиски й механічні свердла. Поруч слюсарний верстат. А ще далі бійці погейкували на волів, які тягли рейки.

А ось і «чортова кухня». Над вогнищем висіли металеві бочки, замість казанів, у яких «алхіміки» варили бом-

би, аж поки з них не спливав тротил. З іншої бочки розтоплений тол уже виливали в приготовані форми.

Цибуля щось сказав бійцеві, і той свиснув.

До штабного намету стали сходитися люди. Цибуля запросив усіх сісти.

— Як там у вас?

— Залишилося метрів з двісті прокласти полотна — і хоч експреса запускай! — відрапортував Юрко Іванович.

— А у вас?

— Мотор з трактора ХТЗ наче там стояв. Переберемо клапани — і торохкотітиме, — відповів партизан із закоченими по лікоть рукавами.

— Як ходова частина? — продовжував цікавитися виробничою діяльністю свого загону Цибуля.

— Вночі привезли. Аж бики впріли, поки дотирили вагонетку в ліс! — Чоловік показав на молодий ялиник, де стояла підвода, а на ній вагонетка.

— Добро, — мовив Цибуля, мов капітан морського корабля. — Ще нема Миколи й діда Карпа?..

— Я, в акурат, тут! — озвався старий. — Все сполнено, як ти велів. Підшукали коней...

Цибуля усміхнувся:

— Поспішайте, хлопці! На фронті ждуть від нас допомоги. Ми ще в боргу, бо не здійснили операцію номер один!.. Ось гебітскомісар Фішер скликає всіх поліцаїв і жандармів на районний зліт, щоб виступити проти нашої «чортової кухні». А де «кухня», там і наші цехи, про які німці знати не повинні, — стишив голос командир. — Хто скаже, як роздобути сейф?

— Сейф?

— Наш майор збирається в сейфі ховати трофейні документи! — зауважив хтось.

— Де взяти сейф?

— У начальника залізничної станції.

— Зможеш позичити? — підморгнув Цибуля Юркові Івановичу.

— Постараємося.

— Від цих коней і сейфа залежить багато сьогодні і завтра теж...

Майор Цибуля не договорив, бо почув голос радистки:

— Шифрофка. З приміткою: «Командирові особисто».

— Читай, — сказав Антось.

Спантеличеним голосом Оленка стала неголосно читати телеграму:

— «Дійшли до нас чутки, що ви ігноруете закони конспірації. Стукіт і дзенькіт од вашого табору лунає за сотню кілометрів. Поліцейські стани кількох округів і гестапо твердять, що ви будете якийсь «підземний військовий завод».

Чим справді ви там зайняті?..

Дійшли також чутки, що у вас зовсім немає штабу загону, а замість нього кузня й слюсарня!

Скаржаться, що ви як своє прикриття використовуєте з флангів інші партизанські загони, які діють в районі вашої дислокації.

Дійшли скарги й про те, що ви переманили із з'єднання Героя Радянського Союзу товариша Собіна двох автоматників і трьох їздових, пославши у виправдання Собіну лист, що взяли слюсарів і мотористів, наче ви не на війні, а десь на жниввах.

Якби я не знав тебе особисто, не відав би, що й думати.

Привіт хлопцям!

Полковник Корчак»

— Що ж будемо відповідати? — зажурилася Оленка.

— Зашифруй полковникові, що будуємо... спиртзавод. Скоро бочками будемо відправляти продукцію аж за три сотні кілометрів, до самої партизанської зони. І в Білорусію! — невдоволено мовив Цибуля.— Навіть тут, у ворожому тилу, знайшлися донощики. Коли наші сусіди такі розумні, то й нехай знищать об'єкт номер один!

— А все-таки, що ж відповісти? — нагадала Оленка.

— Відстукай, що ми наблизилися ще на один крок до мети...

Тим часом підійшов гурт бійців з Петром Громовим, блідим і знесиленим.

— П... поставлено д... дев'ять мін затяжної дії...

— А чого скривився? І піт виступив на чолі. Що з тобою, Петре? — узяв друга за плечі майор Цибуля.— Захворів?

— Щось неладне з шлунком,— ледве ворушив губами Громовий.

— Щось з'їв несвіже?

— Наче ні!

Санінструктор слухав Громогого, уважно придивляючись до нього. Погляд його зупинився на баклазі, що висіла на поясі поруч з автоматним диском.

— Спирт?

— Вода. Набрал з кринички, що недалеко від колії. Там завжди холодна й смачна...— Громовий раптом вхопився руками за живіт і зовсім зблід.— А сьогодні вода ніби не та...

— Не та...— повторив санінструктор, звертаючись до майора Цибулі:— Воду фашисти могли отруїти. Факт. Та ще й біля залізниці. Скільки не тороч усім, щоб хлорували воду перед питтям, як горохом об стіну.

— Кілька ковтків,— виправдувався головний мінер.

— Зараз же треба промити твій шлунок,— вирішив санінструктор.

— Чули нашого лікаря?— звернувся до бійців Цибуля.— Отак ні за що, ні про що можна оддати богові душу. Будьте обережними, хлопці. Від оберштурмфюрера Морхена можна всього чекати. В селах перекажіть людям, що вода в криницях отруєна. Що ж. У відповідь на це ми одішлемо сейф з цінним подарунком!..

З лісу на дорогу вийшов гурт бійців проваджати підводу. Майор Цибуля ще трохи поворожив біля дверець. Потім з бійцем підважив сейф і поклав під нього пакет так, що виднівся краєчок.

— Ніби все. Н... но!

Біля шлагбаума підводу щільним кільцем оточили мотоциклісти. Один з них побачив під сейфом кінчик конверта. Дістали. Покликали того, хто знав українську мову. Той прочитав по складах:

— «Командирові загону імені козака Мамає...» — витріщився на інших, бо не знав, що ж то за козак.

— Читай.

Солдат одкашлявся й продовжив:

— «Двадцять п'ять тисяч шістсот знаків друкарського шрифту для редакції газети...»

Один солдат сів на воза, потяг віжки. Варта підняла шлагбаум.

Підводу зупинили біля самісінького будинку жандармерії. Збігся гурт людей. Підійшли й Морхен та Фішер.

— Двадцять п'ять тисяч шістсот знаків?— перепитав Фішер у солдата.— Де перехопили віз? Гм... Пане Морхен! Невже бандити збираються випустити журнал?

Двоє жандармів стали колупатися біля дверцят сейфа.

— Я пилочку принесу,— підказав Савка Гергало.

Фішер спохмурнів:

— Загін імені козака Мамає?!

Оберштурмфюрер Морхен теж знизав плечима. На облікові у них не було такого партизанського загону.

— Пане майор! Пане Морхен! Вас до телефону! — раптом прибіг черговий по комісаріату.— Дзвонять із залізничного вузла.

Фішер і Морхен квапливо покрокували від трофейного воза з сейфом. Це і врятувало їх обох. За якусь мить хтось-таки відчинив дверці. Спрацювала міна в ящикку, і в сейфі вибухнули дві бомби.

Певне, ніхто з присутніх не встиг прочитати слова, написані на стінці сейфа. Зате всім здалося, що небо, окресливши дугу, впало на землю, а земля, загойдавшись, шугнула на небо. Розвалилося півстіни будинку. А на місці, де стояла підвода й клопоталися жандарми,— ні воза, ні коней, ні... Тільки дим клубочився хмарою.

Тільки дим... Вибухова хвиля дістала до Фішера й Морхена. Віконна рама, мов хомут, наділася на шию оберштурмфюрера. Шматок цеглини вдарив по спині майора. І... На якусь мить все завмерло, заніміло. До цієї сцени так пасували слова великого німця Гете: «Зупинися, мить! Ти прекрасна!»

— Клятий запорожець Цибуля зірвав наш збір! — з сумом промовив майор Фішер, обтрушуючи свій френч від крейди й пилюки.— Мене непокоять не так втрати від цього вибуху, як травмовані душі наших солдат, поліцаїв такою нахабною витівкою. Ще годину тому ми збиралися, пане Морхен, у ліс, планували, як краще здійснити операцію по знищенню бандитів. А що думають наші солдати зараз про той ліс? Що їх там чекає? Там міни можуть бути на кожному кроці. Боже, я ніколи не гадав, що міни стануть мені поперек горла!

— Це незвичайна партизанська банда,— відповів Морхен.— Цибуля, напевне, інженер з Московської військової академії...

Спантеличені, бліді й розгнівані, майор і оберштурмфюрер негайно ж зв'язалися по телефону з комісаром сусіднього гебіту і з Рівним. На тім кінці проводу гебітс-

комісар пообіцяв прислати шістсот карателів. З Рівного командуючий військами на Україні пообіцяв кинути проти майора Цибулі частину з танкової дивізії «Мертва голова». В гебіт виїжджають заступник командуючого Кіцінгера генерал-майор Ноймар і імперський представник служби безпеки, проти партизанів майора Цибулі буде послано тисяч зо три карателів...

ДЛЯ ІСТОРІЇ

Антось Цибуля трохи здогадувався, як розгортаються далі події, і квапив своїх бійців. У таборі того ж дня відбулося випробування ходової частини вагонетки.

— Раз. Два. Підняли!..

Дужі руки поставили вагонетку на рейки.

Моторист ще поклопотався над двигуном.

— Стрибай!

Моторист плигає на ходу, і вагонетка мчить далі, немов керована по радіо. Швидкість пристойна. Це видно й по тому, як реагує комісія і сам Цибуля. Дійшовши до пагорбка, куди простелилися рейки, вагонетка зупинилася. Іспит витримано! Цибуля потискує руки діду Карпу, молотобійцеві Яшкові, усім майстрам і звертається радісно до радистки:

— Відстукай полковникові, що сьогодні ми стали ще на один крок ближче до мети... Ще передай у штаб, щоб прислали нам міни, бо всі до одної використані і тепер треба займатися самодіяльністю.

— І низенький уклін від мене,— додав дід Карпо.

— Передам, дідусю,— пообіцяла радистка.

Незабаром Оленка прийняла телеграму з штабу. Полковник писав, що Цибуля зайняв за минулий тиждень перше місце по витраті нових мін і тротилу. Хай не думає Антось, що штаб повинен обслуговувати тільки його загін. Та все ж міни для Цибулі скинуті на аеродром товариша Собіна. Штаб знову запитує: «Коли буде здійснена операція «Міст»?»

— Вже скоро. Ось закінчимо будувати «торпеду» і вдаримо,— мовив задумливо Цибуля.

— Почнуть запитувати, що за «торпеда». Навіть не всі бійці знають, що воно за звір. Пояснювати треба на цілу сторінку,— висловила свою думку Оленка.

— Вірно. Не будемо витратити електроживлення на балаканину,— погодився Цибуля.

— Ще ось полковник передає, що в наш район прибуває на переформування танкова дивізія СС «Мертва голова», яка була в боях під Белгородом і Охтиркою. В цій дивізії служить племінник гітлерівського міністра закордонних справ фон Ріббентропа.

— На біса мені той Ріббентроп,— байдуже мовив Цибуля.

— Ще одне... До нас уже вийшла із загону Собіна група бійців з кінооператором. Полковник просить тебе організувати диверсію, яку б кінооператор зняв на плівку. Для історії...— доповідала Оленка.

Майор Цибуля схопився за голову й вигукнув:

— «Торпеда». Племінник фон Ріббентропа. «Мертва голова». Кінооператор. Міні вже у Собіна. Не знаєш, за що й хапатися.

Кінооператор з провідниками прибув, коли вже стемніло. Хлопці принесли також міни, про які сповіщав полковник. Це трохи порадувало майора Цибулю, бо затія з документальним кінематографом він вважав дуже невчасною.

Кінооператор, видать, битий Жак. Довго не розбалакував, а одразу взяв бика за роги:

— Юпітерів біля залізниці не поставиш. Бажано, щоб ешелон вибухнув удосвіта. Бажано також, щоб ви, товаришу майор, і король підричників Громовий були на фоні цієї події. Буде грандіозно! Епохально!

— Петре! — звернувся Цибуля до Громового.— На завтра на ранок. Для історії...

— От якби ешелон з танками, з гарматами, з автомашинами або снарядами! Був би ефект! — з запалом промовив кінооператор.— Було б грандіозно! Епохально.

— Учора з танками підірвали. Жаль, що тебе не було тут,— сказав Громовий.— Може, пощастить і вдосвіта!

Цибуля ходить, похнюпивши голову. В його голові весь час вертяться слова: «Племінник фон Ріббентропа...» Він покликав Юрка Івановича.

— Після операції на залізниці для кінооператора й історії у нас з тобою буде ще одна невеличка затія. Дістань телефонний апарат...

— Роздобуду,— пообіцяв той.

Поки хлопці з кінооператором готувалися до ранкової операції на залізниці «для історії», Антось Цибуля був

заклопотаний своїм. Він озброївся російсько-німецьким словником, німецькою граматикою і став щось писати.

Робота ця хоч і була захоплююча, бо Антось час від часу всміхався й кусав губи, але не легка. Радистка Оленка наважилася поспитати в нього:

— Над чим так мучишся, Антосю?

— Пишу листа милій. Передам через кінооператора.

— Коли дівчині або матері пишеш, то нащо німецький словник?

— Ти менше запитуй, а краще допоможи. Будеш шукати окремі фразеологічні звороти й каверзні слова. А то в мене мало часу, а пошитися в дурні перед майором Фішером не хочеться,— зробив перший крок до відкриття таємниці Антон.

— Щось знову затіяв з тим Фішером? — здивувалася Оленка.

— Так. Попрацюємо на благо перемоги!

Оленка сіла поруч, взяла словник.

Робота посувалася непогано, і Оленка запитала:

— Що тобі вдома ставили за самостійні роботи з літератури?

— Коли як. Ставили «добре», коли писав не про образи в чужих творах, а про те, як я проводив вихідні дні й канікули,— відповів Антось.— А ось що Фішер поставить за цю роботу? — перебив її Цибуля.

Він дописав ще кілька речень. Оленка гаряче дихала над його чуприною, і він боявся звести на дівчину очі. Потім взяв і потиснув її руку:

— Ти напишеш своєму хлопцеві...

— Що?.. Він усе про мене знає...— прошепотіла Оленка, зиркнувши на Антося лукавими очима.

Цибуля знітився. В цю мить він був сердитий на весь жіночий рід за підступність і ладен був приписати жінкам половину всього лиха на планеті.

— Іди вже. Пиши своєму лицареві звіт. Завтра кінооператор захопить твої цидулки і... на той бік фронту...

Після вечері група диверсантів вирішила підірвати ешелон. А перед світанком вони вже були цілком готові до операції.

Кінооператор замаскував свою «шарманку» на тринозі в густих сосонках і все примірявся, як воно буде.

— Ви не позуйте. Займайтеся своєю роботою, як завжди, і буде грандіозно,— попередив кінооператор.— Послала б доля ешелон з танками або снарядами.

— Коли з снарядами, тоді тут нам місця мало буде. А твоя «шарманка» геть полетить од вибухів. Епохально! Годуватимеш на дні крабів! — сказав Чорномор.

— Патрулі!

На тлі жевріючого неба вписалися постаті солдатів.

— Може, полякати цих для історії? — запитав матрос в кінооператора.

— Тільки зрваний ешелон мені потрібен...

Здалеку котилося важке чмихання паротяга, наче той стомився.

— Не хоче машиніст розганятися. Боїться.

Кінооператор уже став переживати хвилини творчого натхнення й переступав з ноги на ногу, як на морозі. Та Антось заспокоїв його:

— Це пробний псїзд. На платформах пісок, щоб давити на міну натискної дії. Тому й швидкість воляча. Якщо вибухне заряд, то перекине тільки платформу. Може, дві. Це так вони думають. Нема дурних, щоб ми витрачали на порожняк міну, хоч платформа — теж гроші...

Оператор киває головою, погоджуючись. Він вірить, що після пробного пройде ешелон великої цінності, і кадри на кіноплівці стануть епохальними.

Знову постукують колеса, тільки цього разу ритмічніше, мов барабанний дріб.

Громовий, Чорномор і Цибуля схилилися над електричною машинкою, що буде вмикати заряд. Один рух ручкою, імпульс по дротові передасться до міни, і та спрацює. Цибуля кидає швидкий погляд на залізницю, на кінооператора:

— Грандіозно!

Почалася зйомка. Поїзд наближається. Антосеві уявляється, що він став козаком Мамаєм, таким же грізним у битві з ворогом і таким же невмирущим. На Цибулю дивляться в кінозалі нащадки з затамованим подихом. Ще б! На тлі величезної заграви Антось з хлопцями регоче, дивлячись, як фашистський ешелон геть розлітається на цурки.

Антось підведе голову й вигукне: «Вперед!»

«Грандіозно! Епохально!» — аж підскакує кінооператор.

Хлопці звели автомати, приготувалися петеєрівці й кулеметники бити по ешелоніві. Громовий крутить ручку електровмикача.

Секунда... Під паровозом розлітаються на шматки рейки. Історична мить...

Кінооператор ледве встигає крутити.

— Ура!— вдарили хлопці з усіх видів зброї, і захиталося небо.

Та що це?

Не солдати вискакують з вагонів. Не танки валяться з колії, не гармати. На залізниці вчинився неймовірний вереск. То вищали свині, гепаючись об землю. Кілька кабанів з написом «Фішер» біжать прямо на кінооператора. Той крутить, все ще мало тямлячи, що сталося. До краю здивовані й усі бійці. Вони такі потрапили на плівку на фоні розтросчених вагонів, з яких все вискакували свині.

— Грандіозно! Епохально! — лунає чийсь голос, сповнений розчарування.

— Оце так історія! — не витримав Цибуля.— Не пощастило нам! Не довів Фішер кабанчиків у велику Німеччину! — дивиться він на свиней, боки яких розцяцьковані чорною фарбою.— Що ж. Зараз сюди прибуде ремонтний поїзд, а з ним — і карателі. Будь другом, операторе, виріж мене з цієї плівки. Залишайся, коли будемо виконувати операцію номер один. Шкода. Не вийшло епохальних кінокадрів. Як готувалися зустріти військовий ешелон і раптом... Яке свинство з боку ненажерливого Фішера. Всю плівку зіпсував фашист проклятий.

— А тепер свисти «полундру». На дно пішла половина кабанців! — почесав потилицю матрос Микола...

Задзеленькав телефон. Гебітскомісарова секретарка Льолька взяла трубку:

— Хто говорить? Солдат Фріц?

Та що міг пояснити зв'язківець, котрий чергував на комутаторі! Не знав же він, що відбувалося біля шосе.

Там Цибуля і залізничник Юрко Іванович вовтузилися біля телефонного стовпа з дротами.

З стовпа опустився Яшко:

— Я припаяв дріт.

Антось крутнув ручку телефонного апарата.

— Комутатор? Гутен абенд, Фріц! Біте майора Фішера...

Хлопці зиркають один на одного, потім на апарат. Чути жіночий голос:

- Так. Квартира гебітскомісара.
- Ви хто?
- Секретарка.
- Хм?.. Як спалося, пані Льолю? Покличте негайно до апарата майора Фішера.
- Хто з ним говоритиме? — запитала секретарка.
- Командир партизанського батальйону майор Цибуля,— і, поклавши перед собою списані ним і Оленкою аркуші, кивнув своїм: — Тепер світить добре...— І в мікрофон: — Говорить майор Цибуля.
- Хто сміє так жартувати! Фріц! Комутатор!
- Не до жартів. Передай Фішеру, що є діло важливе для обох воюючих сторін...
- Льолька подалася будити Фішера,
- До телефону, комісарчику!
- У таку пору? Генерал есес? Рейхскомісар Кох? — закліпав очима Фішер.
- Майор Цибуля...
- Фішер протирає очі і позирає на майже порожню пляшку рому.
- Цей мадярський ром міцний. Напевне, туди щось підсипали недоноски адмірала Хорти.
- Це італійський ром.
- Од макаронників теж добра не жди. Знаємо цих союзників.
- До телефону... На проводі партизанський командир,— повторила секретарка.
- Фішер тепер зрозумів, що йому не причулося.
- О майн гот! Мало той бандит прислав мені своїх автографів, так ще набрався нахабства турбувати мене по телефону! У такий пізній час! — Фішер узяв телефонну трубку боязко, роздумуючи. Потім рішуче:
- Я слухаю! Доброї ночі,— ніби в забутті промовив Фішер і вигукнув: — Що вам потрібно, донерветер!
- Кілька годин тому ми захопили в полон обер-лейтенанта танкової дивізії «Мертва голова» Альфреда фон Ріббентропа,— повагом читав «контрольну роботу» Цибуля.— Дивізія, як вам відомо, передислокувалася в ваш гебіт. Нам треба було свіжого «язика», і сам бог послав нам племінника рейхскомісара фон Ріббентропа.
- Ви знаєте, що «Мертва голова»?.. Племінник самого пана фон Ріббентропа?!
- Я насмілюся потривожити вас у пізній час, маючи на увазі ваші й мої інтереси. Пропоную обмін. Ми вам

віддамо юного барона фон Ріббентропа, а ви нам...— Антось навмисне помовчав деякий час,— а ви нам цугфюрера поліції Савку Гергала...

— Вам потрібен Савка Гергало?! — витріщився у мікродфон Фішер.

— Нас підслуховує на комутаторі солдат Фріц і ваша Льоля. Більше нічого не можу сказати. Обмін може відбутися через п'ятнадцять годин. Ввечері.

Цибуля штовхнув Юрка Івановича під бік і шикнув:

— Світи вище! — І до гебітскомісара: — Пане майор! Ми познайомилися з вашим ультиматумом. Ви пропонуєте припинити удари по комунікаціях, інакше будете застосовувати тактику «мертвих зон». Але ви не сказали про те, що вже стали отруювати воду в колодязях. Так воювати можуть тільки бандити. Якщо буде спалена хоч одна хата, якщо ми виявимо хоч би одне отруєння серед місцевих людей і серед бійців моїх батальйонів, я буду змушений застосовувати новий, потужніший від снаряда ФАУ-2, диверсійний апарат «Козак Мамай» проти окупаційних установ міста і вашої канцелярії зокрема. «Сюрприз», який ми піднесли вашим жандармам,— це укус клопа порівняно з силою диверсійного апарата «Козак Мамай». Маю надію, що ви мене зрозуміли...

Антось припинив читання і припав вухом до телефонної трубки.

— Я... яволь,— промимрив гебітскомісар, дивуючись такій логічній послідовності, з якою була виголошена промова.

— Я висловлюю жаль і співчуття з приводу непорозуміння, що сталося на залізниці. Ми підірвали ешелон, який віз ваших свинок до великої Німеччини. Шкода! Можете підібрати рештки. Вони бігають біля залізниці...

— О! Свинки! Боже! — Фішер схопився за голову.— Ви не є офіцер. Ви є бандит, Цибуля. Ви незаконно воюєте...

Та наш майор вів своєї:

— Я знаю, що свині для вас дорожчі за племінника рейхсміністра. Що ж. Альфреда фон Ріббентропа ми одправимо до Москви.

— Ви... ви... запорожець! — на найвищій ноті прокричав майор Фішер, вважаючи слово «запорожець», мабуть, найлайливішим, як вважали ще в давні часи турки, татари й ляхи.— З-з... Завтра.

— Завтра увечері,— підхопив Цибуля.— Ми вам Альфреда фон Ріббентропа, ви нам Савку Гергала. На дванадцятому кілометрі по шосе. Уявіть, пане майор, як зрадіє фон Ріббентроп, коли дізнається, що ви врятували життя його племінничку,— читав далі свою «письмову роботу» з німецької мови Антось.— Цінують свої кадри, пане гебітскомісар! Ще великий Іоганн Вольфганг Гете писав: «Лиш той життя і волі гідний, хто день у день за неї йде на бій!» Хіба не заслужив життя обер-лейтенант фон Ріббентроп. Наш час минув. Все...

Хлопці стали змотувати свої вудки, а майор Фішер ще репетував у телефонну трубку:

— Галло! Комутатор? Фріц? Звідки взявся майор на проводі?

— Бог його знає.

— Нікому й слова про цю розмову.

— Яволь, пане майор,— слухняно відповів Фріц, який нишком і переполохався і насміявся, поки йшли переговори на рівні майорів.

Фішер з люттю схопив пляшку й видудлив все, що там залишилося.

«Оберштурмфюрер Морхен вважає Гергала двійником. Тепер Гергало потрібен майору Цибулі. Гм... І з такими недонесками доводиться служити!»

Яша змотував дріт, а Юрій Іванович запаковував телефонний апарат.

— Намололи ми три мішки гречаної вовни. Нащо дипломатія?

— Стратегія. Якщо ми забили баки майору Фішеру до вечора, вважай, ми на копі. Хоча б до полудня...

— А Савка Гергало — п'яте колесо до воза...

— Савку я обіцяв перевиховати. То хай ним займається сам майор.

— А на тому боці фронту вам не всиплять чортів за таку дипломатію?

«На тому боці...» — повторив у думці Антось і поглянув на схід.

Там сходило сонце.

У ПАСТЦІ

З самого ранку майор Фішер нервував. Його бентежила й дратувала розмова з командиром партизанського загону Цибулею. Підкинув йому думок ще й

Савка Гергало. Невже цей покидьок — лазутчик! Майор жахався від того, що міг помилитися у Савці. На кого ж тоді можна покластися у цій країні? Фішер уявляв, як буде хизуватися перед ним оберштурмфюрер Морхен, коли Гергала заарештує гестапо або передадуть його Цибулі в обмін на обер-лейтенанта фон Ріббентропа.

Од цих думок Фішер не знаходив собі місця й десь о десятій годині наважився подзвонити в штаб дивізії СС «Мертва голова». Притишеним і несміливим голосом запитав, чи служить у них молодий фон Ріббентроп, а потім став чекати на відповідь, як віл обуха, бо штабіст відповів, що буде говорити з гебітскомісаром сам командир дивізії.

«А як такого немає в них? Якщо це провокація Цибулі?» Бідний майор аж заплющився, наче стояв голим перед есесівським генералом, котрий запанібрата з самим Гімmlером. Та все ж краще взнати зараз, чим отак мучитися.

В телефонній трубці зашурхотіло, і майор виструнчився.

— Так точно. Комісар гебіту майор Фішер! — відрекомендувався він генералові.— Хайль!.. Так. Час вже кінчати з диверсіями. Більше тисячі чоловік я кинув на охорону залізниці. Я вигнав під конвоем мирних жителів. Хай і вони шукають міни. За останні півдобы тільки одна аварія. Так точно. Мій сусіда гебітскомісар прислав вісімсот поліцаїв і солдат. Вони вже вийшли на прочісування невеликих масивів. Рейхскомісар України послав до нас каральний полк. А з вашою... З нашою,— зовсім забалакався Фішер,— з вашою допомогою, пане генерал, ми розтрощимо бандитське лігво за кілька годин. Ждемо ваших орлів у себе в місті. Квартири вже приготовлені...

До кабінету увійшла секретарка Льоля. Вона поквалливо налила склянку води й подала майорові:

— Що з вами, пане? Ви бліді мов стіна...

Поточуючись, Фішер поклав телефонну трубку й промимрив:

— Племянник фон Ріббентропа зараз у Берліні. Савка Гергало тут ні до чого. Це жарт партизанського майора Цибулі.

— А я ж говорила, що такий бовдур, як Гергало, не може бути їхнім розвідником,— самовпевнено мовила секретарка.

Та це не втішило майора Фішера. Телефонних розмов про Альфреда фон Ріббентропа виявилось досить, щоб командир дивізії «Мертва голова», а також начальство по Україні в Рівному поскалили зуби. Тому Фішер був зараз лютий, як голодний вовк узимку. Він став так загинати пальці, що ті аж хрускали.

Перший палець... Це автограф Цибулі, присланий майорові у свинячому вусі в супроводі обеззброєних поліцаїв. Другий палець... Одібраний обоз і прислана пляшка рому. Третій... «Сюрприз» у сейфі замість друкарського шрифту, розвалена стіна будинку комендатури і рознесені в клоччя жандарми. Палець четвертий... О! Бідні, нещасні свинки! Як же вони вищали, коли варвари Цибулі підклали міни під вагони. Од тих думок Фішер загнув знову четвертий палець, наче натискував спусковий гачок парабелума. Фішер ще зробить з цього майора Цибулі решето!

Гебітскомісар загнув мізинець. Потім шостий... аж до десятого. Не вистачало пальців і на обох ногах, щоб перерахувати розтрошені ешелони й містки. Так. Запеклішого ворога за все життя, як цей майор Цибуля, не було в майора Фішера.

— Черговий! Негайно розшукати цугфюрера Гергала і солдата Франца! — зненацька гукнув майор Фішер, а потім притишеним стомленим голосом звернувся до Льольки: — Вони знають місцевість, ліс. Нехай переодягаються хоч в самих дияволів і вивідають, де зараз табір Цибулі. Танкісти з «Мертвої голови» не можуть тинятися по лісу, як інші прочісники. Вони мусять знати точні координати, й тоді лігво диверсантів з їхньою «чортовою кухнею» буде знищено.

Ідучи на схід, Фішер не збирався віддавати богові душу за фюрера. В майора були свої розрахунки. Війна затягувалася. Радянська і союзна авіація скидала бомби на міста по Рейну, Одері, Ельбі. Кому написано на роду, той міг відправитися на той світ і в самій Німеччині. А Фішер попросився на схід, щоб не лише служити, а й подбати про розквіт свого підприємства...

— Лігво Цибулі буде розчавлене! Розчавлене! — вигукнув Фішер, піби його секретарка була глухою.

Погрози гебітскомісара вже підкріплювалися житими заходами. Обидві залізничні колії від мосту контролювалися посиленням нарядом патрулів з собаками. Сотні мирних жителів під цівками автоматів і карабінів ходи-

ли по шпалах і штрикали пальцями-щупами в пісок, шукаючи мін. На щастя, кілька нових мін не вибухнуло, бо наступити на них ще не досить. Але міни простішої конструкції вибухали. Собаки винюхали й одну міну уповільненої дії. Але зняти її не вдалося. Од вибуху загинуло два сапери. Щоб збити сліди собак, бійці Цибулі передали деяким людям, котрих німці вигнали на залізницю, розтертий у порошок тротил. Порошок висипали в багатьох місцях на шпалах. Собаки кидалися туди, та мінери даремно шукали там заряди.

У другій половині дня через міст на схід пройшло вісім німецьких поїздів. Пробка, що, було, виникла на залізничному вузлі після двадцяти вибухів, стала поступово розсмоктуватися. Тільки ліквідація мосту могла тепер паралізувати комунікацію на кілька тижнів.

Тільки знищення мосту.

«Торпеда» у Цибулі була вже готова. Залишалося її поставити на рейки і пустити на міст. Але з сусіднього району вже прийшли карателі прочісувати лісові масиви. Хотіли вигнати партизанів в якесь урочище, щоб після того, як надійдуть ще сили Фішера й підмога на транспортерах з танкової дивізії, знищити загін радянських мінерів.

Після телефонної розмови з Фішером Цибуля послав хлопців, щоб ті позапалювали багаття в кількох урочищах і залишили там по кілька мін. Створювалася видимість кількох партизанських таборів. А в лісі, де перебував загін, не розводили вогнища, не було чути ніякого стукоту. Партизани навіть розмовляли пошепки й кашляли в шапку.

Тепер розвідка вирішувала все. Антось послав більшу частину загону в дозори. В дозорі був навіть дід Карпо. Скоро хлопці затримали одного «грибника», другого «мисливця», який вистежував диких кіз на просіці. Це були лазутчики. Вони призналися, навіщо їх послано в ліс.

Після допиту шпигунів тиша у лісі настала надзвичайна. Тільки вітер шумів у верхів'ях, доносячи відгомін каральної експедиції.

— Протриматися до вечора,— говорив Цибуля, зібравши командирів на раду.— Протриматися й доставити «торпеду» на залізницю.

— З лісу зараз не вийти до колії. Підступи заблоко-

вані, контролюються,— відповів Чорномор, який керував розвідкою.— Про валку підвід годі й казати.

Нараз всі задерли догори голови. Над деревами гуркотів двокрилий літак-розвідник. Бійці під деревами, в кущах завмерли. Зітхнули полегшено, коли гуркіт «костіля» потонув у шумі розбурханого вітром лісу.

— Мало, що послали двоногих шпигунів, так спорядили ще й крилатого! — сказав залізничник Юрко Іванович невдоволено. Він був тепер командиром групи і тому брав участь у розмові парашутистів, як рівний.

— Від нинішнього ранку нема порядку! — повторив матрос.— Ешелон з свиньми зовсім розлютив Фішера, і він вигнав на колію все, що міг. Мабуть, паразитові не так шкода танків, людей і всього добра, що було у вагонах знищених поїздів, як свинок.

— А пройти треба,— сказав майор Цибуля.— Найкоротша, найрівніша дорога веде через село. І треба доставити «торпеду» до залізниці вдень. Іншого виходу нема. Вдень. Під виглядом німецького обозу. Німецьких френчів і пілоток у нас вистачить?

— Добра половина людей і зараз ходить у трофейних куртках і штанах,— відповів хтось з товаришів.

— Будемо удавати з себе обозників, які везуть продовольство до станції...

— Знову літак...

Розмови припинилися, ніби пілот міг підслухати партизанів. Дехто навіть не дихав: так вплинув гуркіт мотора.

— А може, він нас помітив?

— Та плюнь ти на нього. Думай, як «торпеду» довести.

— Удавати з себе обозників можна,— втрутився головний мінер Громовий.— Але есесівські молодчики можуть примчати в наше урочище, ще коли ми будемо на півдорозі до села. І тоді...

— Аби тільки есесівці не прийшли перш, ніж вийдемо з лісу,— сказав Цибуля.— Миколо! Перед виходом треба знешкодити поліцію, наказати людям позачиняти всіх собак у хліви, щоб жодна не гавкнула. Телефонну лінію рвати, коли обоз буде на підході, бо Фішер може сполошитися і вислати туди свою команду.

— Єсть. Все зрозумів, товаришу майор!

До гурту, де сидів Цибуля, прибіг захеканий дід Карпо:

— В акурат, ми з Яшком затримали німця і одного шуцмана. Приїхали на ломовиках ніби по дрова. Ми на їх «руки вгору». Я миттю руками мац-мац і надибав гвинтар, ще й коротке ружжо з шпичаком, їхній гавтомат «шмайсер», чи як його...— розповів скоромовкою, але по порядку старий Карпо.

Цибуля підвівся й пішов за дідом, який продовжував розповідати:

— Німець теж балакає по-нашому, тільки гаркавить. Він і каже поліцаєві: «А нащо тобі двадцять гектарів і хрест залізний?» — «Пригодиться. Тепер нехай майор Фішер викладає земельку на тарілочку, а орден чіпляє на груди». Я б йому мотузку, в акурат, на шию, а на груди камінь.

— А далі?..

А ось що було на галявині, недалеко від табору.

Майор Фішер і оберштурмфюрер Морхен послали у ліс не лише «грибника», «мисливця», кількох «пастухів», а й Савку Гергала і солдата Франца. Дали підводу, запряжену двома німецькими ломовиками, і відрядили «по дрова». Фішер надіявся, що, поки есесівці, які тільки-но прибули в місто, струсять пилюку з дороги, умиються й перекусять, повернуться Гергало й Франц з цінними відомостями. Гергало місцевість знав добре і міг рознюхати про табір Цибулі, якщо «грибники», «мисливці» й два «пастухи» повернуться з інших урочищ ні з чим. Якщо ж партизани уб'ють Савку й Франца, теж непогано, бо те урочище було останнім на карті гебіту, де міг перебувати майор Цибуля. Тож навіть смерть цих двох лазутчиків послужить справі, і танкісти десь перед вечором вирушать у бій, забравши на свої грузовики й транспортери жандармів і поліцаїв із загону служби безпеки, які збираються в місті.

Все було розписано як по нотах. Навіть полон і смерть Савки й Франца не виключалися.

Солдати тим часом поселилися в двоповерховому дерев'яному будинку, розмістилися по квартирах. Вони були в гарному настрої, бо прибули з фронту не лише переформуватися, а й відпочити після колотнечі під Харковом. Лунали мелодії пісень і маршів, губні гармонії аж захлиналися. Операцію проти диверсійного загону фронтовика вважали прогулянкою і насміхалися з безпорадності місцевих властей.

Тож Савка й Франц виконували в лісі доручення для танкістів, од яких гудів центр міста, мов вулик. На підводі вже лежала купа дров, і Савка сказав напарникові:

— Тиша яка! Аж у вухах лящить. Що сталося з партизанами? Ані диму, ні голосів. А ось на траві свіжий слід. Т... ш... Ніби голоси? — прислухався Савка.

— Може! — байдуже відповів Франц.— Повернемося. Скажемо, що нема ніяких партизанів. Невже майор Цибуля такий дурний, щоб сунутися так близько до міста? Ти чув, як туркотів літак? То розвідник. Зверху видніше. Поїхали!

— Зачекай. Ніби знову голос. Вітер заважає...— сказав Савка й покрутив пальцем у вусі.— Вони тут. Повертаймо голоблі додому, нах хаузе, Франц. Тепер, пане майор Фішер, земельку на тарілочку, а залізний хрест на груди. Я, сказати тобі по правді, недарма пішов у поліцію. Як-не-як, а два роки прожив во славу. І горілочку попив! Були моменти, що й жижки трусилися, як ото, коли на нас з неба стрибонув майор Цибуля. Але ж війна. Поки що руки й ноги цілі, і голова на в'язах... Тьху, тьху, щоб не наврочити.

— Нащо тобі земля?

— Як це — нащо?

— А як більшовики прийдуть?

— Поки суд та діло, ми ще щось провернемо на тій земельці. А може, й не прийдуть. Твої ж німці якусь страшну бомбу готують. Солдати балакають про це. Гахне — од червоних полетить пір'я. Якщо й прийдуть, то ноги на плечі і драла з вами подалі,— все наперед уже розпланував Савка.— Но-о! Булані! — тихо скрикнув він і смикнув за віжки.

— А пані Льолька називає тебе... Як це слово... А-а... Бовдур! — пригадав раптом Франц.

— Підстилка, шльондра — ось хто така пані Льолька! Можеш їй переказати, що Савці розуму в неї не позичати. Гергало не пропаде ні при якій владі. І в огні не згорить, і в воді не втоне. Тьху... Тьху... Щоб не наврочити.

— Плюй, плюй, нечиста сило! Руки вгору! Сучий син! Так, кажеш, з Червоної Армії полетить пір'я? Га?

І Савку Гергала, й солдата Франца узяли в полон дід Карпо і його онук Яша.

— П...пір'я? — блимав очима Гергало, немов його вкинули в бочку з холодною водою.— Ми... ми ж свої, діду.

— Побачив, що в твою головешку націлено ружжо, так уже й своїм став.

Карпо по-молодечому мотнувся до воза, знайшов там карабін і німецький автомат.

— Попалися, як горобці на полові! Ти, Яшко, сходи до наших, а я постережу падло,— звернувся старий до онука.

— Краще я, діду, щоб ці «свої» не показали вам, де зимують раки. А в мене вони будуть мов ягнята,— не погодився онук.

— А чого нам вириватися. Ведіть до командира. Поговоримо. Ми ж і приїхали сюди, щоб у партизани,— вирішив підлеститися Савка Гергало, бо іншого виходу не бачив з цієї скрути.— Одразу б і сказали, хто ви такі... А то напали на нас...

Старий Карпо похитав головою:

— Я чув, що ти тут молов.

— Не стану ж я ось при німцеві казати, що більшовики розіб'ють Гітлера у пух і прах. Кумекати ж треба,— виправдовувався Гергало.

Дід Карпо незабаром зник у хащі. Яшко ж вирішив, що з цими йому нема чого балакати, і мовчки сопів, позираючи на жерло трофейного автомата, на Савку й Франца.

— Видать, судьба з своїми зустрінеться,— белькотів Савка, все ще надіючись на чудо, яке б допомогло йому вислизнути з цього лісу. Тепер він зрозумів, чому генерал в дивізії обіцяв залізний хрест, а гебітскомісар двадцять десятин землі. «Мабуть, отримає тут Савка тільки два аршини, поки майор Фішер з карателями та есесівцями накриє Цибулю та його «кухню»... Тож співай, Савко, востанне «Последний нонешний денечек...».

— А-а! Давній знайомий? — з'явився раптом Цибуля.— Дровець пан Савка захотів запасти на зиму?..

— Ага... Дровець, товаришу м... майор! Р... радий вас бачити іще! — поклонився Савка.

— Такий радий?

— Істинно!

— Що ж... Тут і осика є! — роздивлявся Цибуля дрова.— Молодці, що припасли. Ось цей кілок Савці. Цей — для майора Фішера. А ось це поліно ми заб'ємо

в могилу самого Адольки Гітлера. Донесемо кілок до Берліна,— примірювався майор до цурпалків.

— Гітлер капут! — заговорив Франц.

— Прийми нас, майоре! Вірою і правдою... Я ж народився на одній землі, сонце гріло нас одне,— благав Савка.

— Я вже чув це. Але операція «Одірваний гудзик» не повториться!

— О майоре!

— В бога віруєш? — раптом поспитав Цибуля.

— І так і ні...— не знав, що й відповісти Савка.

— Тоді кайся переді мною, як перед попом на сповіді.

Обличчя у Савки і Франца перекошилося. А Цибуля продовжував:

— То свиню надумалися смалити, коли ми приземлялися, то вранці тебе й Фішера понесло на пасіку, наче зроду не їли меду, і у воду ти стрибав разом зі мною. Я не втопив тебе, пожалів, вважав — одумається Савка, візьметься за розум. З цих прогресивних міркувань тебе не розстріляли у лісі, коли ти віз молоко й пляшки з ромом. А тепер твоя нахабність досягла вершини! Ти став красти партизанські дрова...

Антось Цибуля на диво веселий у такий напружений для загону час. Операція номер один висіла на волосині. А майор розіграє з Гергалом і німецьким солдатом інтермедії. Ось чому Цибулю пронизав докірливим поглядом Микола Чорномор, який теж підійшов сюди, щоб допитати ворожих розвідників.

Та Антось не звертав уваги на докірливий погляд товариша.

— Спасибі, майоре, що ні ви, ні ваші не чіпали мене тоді. Повік не забуду.

— А тепер говори, що затіває майор Фішер і есесівці, які прибули в місто? — запитав Цибуля.

— Коли ми виїжджали, їх ще не було. Клянуся. Не було,— перехрестився Савка.

— Гітлер капут! — промирих Франц.

— Розкапуткалися! — процідив сердито Микола Чорномор.— Якщо не скажете все, що знаєте про похід проти нас, я задушу очима руками, зітру з лиця землі, щоб порядок...

— Справедливо висловився представник революційної «Авроры»,— додав Цибуля.— Говоріть. Ми слухаємо...

— Р...раді старатися,— вихопився Гергало, мов Кузьма з маку.— Пощадить тільки...

— Яволь,— підтримав Савку Франц.

Уважно вислухавши обох, Цибуля сказав:

— Коли б на вас не натрапив дід Карпо, тоді б ви гукали, що не Гітлер, а Цибуля капут... По справедливості, Савко, як у тій казці: мій меч — твоя голова з плеч!..

Савка і Франц похнюпились.

— Але я ще вам дам можливість змити свою вину, якщо бажаєте. Франц! Хочеш у партизани?

— О! Так! — відповів Франц.

— І-і-і... я теж. Візьми, товаришу майор! — попросився Савка, безнадійно зітхнувши.

— Тебе?

— Авжеж. Німця береш, а своїх — ні?

— Про це потолкуємо потім. А тепер правте коней за мною!

Савка і Франц привезли дрова на «чортову кухню». Не минуло й кількох хвилин, як поскидали поліняки, і хлопці принесли замотані в ганчір'я й мішки чотири бомби. Обережно, мов хворих, їх повкладали на віз.

— Потягнуть коні оці чотири ляльки? — спитав, примруживши око, Цибуля.

— В акурат, товаришу майор. Ломовики. Та ще й вгодовані. А коли по накатаній дорозі. Хе! — аж через губу чвиркнув дід Карпо, так був упевнений, що коні гарні.

— Тоді покладемо ще одну. Правда, матросе? Не будемо скнарами. Молодчики з «Мертвої голови» ще під Белгородом заслужили нашого подарунку. Ним і буде сувенір «Козак Мамай» як згадка про наших предків, котрі теж наминали боки німецьким рейтарам... Повертайтеся хутчіше, хлопці! Час не жде, а працює на нас і на ворога,— квапив своїх Цибуля, позираючи на годинника.

Франц і Гергало мінилися на лиці. Од переживань Савка попросився «до вітру». Та охочих супроводжувати не знайшлося. Довелося вдатися до наказу.

Савка повернувся, коли вже на бомбах були оберемки сіна, на них сиділо п'ятеро курей з перев'язаними крильми й лапами.

Од такої дивини у Савки й очі полізли на лоба. Чого тільки не вигідає цей майор Цибуля!

— Птиці жаль!

Дід Карпо погладив гребінь зозулястої курки, а Цибуля прив'язав до її лапи обривок з телефонного кабеля. Другий кінець закріпив до підривача від бомби. Петро Громовий схилився над годинниковим механізмом.

— Ставлю на дві хвилини,— сказав головний мінер.

— Став,— відповів Антось, подумавши.— За цей час можна накивати п'ятами.

Савка Гергало знову вхопився за живіт:

— Д... до вітру...

— Ну й кавалер же ти, Савко! А ще цугфюрера тобі дали німці! — знущався не лише словами, а й поглядом Юрко Іванович.

— Напала на тебе «бариня» не в пору! — підгалдикнув і старий Карпо.

— Не симулюй, Савко, бо зараз же під трибунал підеш. Попереджаю по-дружньому! — спокійним голосом прочитав невеличку мораль для виховання цугфюрера Цибуля.

В очах Савки Гергала безнадія й переляк. Тепер він усвідомив повністю, якою ціною доведеться віддавати своє найдорожче в світі життя. І за кого? За партизанського майора Цибулю? За миршавого діда Карпа і його мордатого онука?.. Невже йому отак написано на роду?..

Солдат Франц думав про те ж, що й поліцай Савка. З тою різницею, що дід Карпо йому здавався зовсім не миршавим, і за те, що діялося коло воза, кляв не майора Цибулю, а Гітлера, який пригнав Франца воювати на чужу землю.

— Ви що, заснули? — гримнув на Франца й Гергала командир партизанів.— Тепер ви обидва — штурмани. А оцей віз ніби «юнкерс-87».

Штурмани мовчки лупали очима, бо вже второпали, що й до чого тут лаштується. А Цибуля продовжував:

— Оці бомби треба скинути на двоповерхову казарму, де розмістилися сссівці. Скинути бомби точно на ціль і благополучно повернутися на свою базу. Сюди пішки, але вже партизанами. Зрозуміли? Партизанами. Савка таким чином змие ганьбу перед дідом Карпом і земляками, а Франц доведе, що є люди і в Німеччині, вірні Третьому Інтернаціоналові. Второпали?

— Яволь. Зрозумів,— відповів першим Франц.

— Запам'ятайте,— вів своєї партизанський майор,— перед вибухом вирішальне значення має не розум, а увага! Це стосується всіх. Увага! Вибух станеться через сто двадцять секунд після того, як Савка або Франц потягне зозулясту курку, а з нею висмикне й чеку підривача, що прив'язана до лапи. Годинниковий механізм почне діяти. Одходьте за будинок. А потім... Бігуни долають двісті метрів за двадцять п'ять секунд. У вас півтори хвилини. Можна забігти й за околицю міста.

— Яволь.

— А Савка?.. Пан Гергало не хоче, щоб його називали товаришем. Боїться. Не піддається вихованню! Гм...— хитрувато промовив Цибуля.— Що ж... Поїду з вами і я!

Бійці з острахом поглянули на свого командира.

— Так. А зі мною ще...

Нараз усі, наче змовилися, підступили до нього:

— Я!

— Я!..

— О! Скільки хоче стати штурманами! — сказав Антось, поглянувши на Оленку.— Відчувається робота уповноваженої ЦК. Зі мною Яша і Юрко Іванович. Ти переодягнешся у німецьку уніформу,— звернувся він до залізничника.— А я з Яшком навпаки. На німецьку натягнемо парубоцьке вбрання, щоб не замерзнути в дорозі.

За хвилину Антось Цибуля був схожий на волосного писаря. Тільки чубик неслухняно стирчав з-під картуза.

Антось помітив, що маскарад, який він затіяв, не подобався Оленці. Вона сказала тремтячим голосом:

— Не їдь! Нехай згорить та казарма й есесівці. Може, карателі сьогодні не дійдуть сюди.

— Вже вирішено. І не маскарад, а остання надія затримати есесівців, забити їм цим вибухом памороки і ввечері висадити міст в повітря. Я мушу одвезти їм цей «сувенір».

— А може, якось обійдемося...

— Ні. Карателі чекають Савку й Франца. Якщо не дочекаються, то виступлять все одно, і наша «торпеда» може забулькотіти на дно, не вистріливши. Коли ж ударимо по казармі «Козаком Мамаєм», у них залишиться час для роздумів. Про це я вже потолкував з Громовим. Все враховано, Оленко. Почуєте вибух — можеш пере-

дати в штаб, що ми стали ще на один крок ближче до мети. Бог не без милості, козак не без долі, як говорили наші предки. Так можеш написати в новому листі й своєму хлопцеві! — додав Антось.

— Тобі весело? — зітхнула дівчина.

— Не дуже радісно, Оленонько, та нікуди не подінешся. Треба бити лихом об землю, інакше пропадеш ні за цапову душу! — пошепки промовив він і пригорнув дівчину до себе.— Бувай здорова. Я ще повернуся. Повинен...

— Антосю! Антосю! Я... Я...— дівчина не знаходила слів, бо ще так не хвилювалася, мабуть, за все своє дев'ятнадцятирічне життя. А тут ще підійшли хлопці.— Я буду... Ми чекатимемо тебе...

Та ось віз, запряжений двома буланями кіньми, з скрипом залишаючи слід на зеленій галявині, рушив.

— З богом, в акурат! — підняв руку дід Карпо.

— На бога надійся, а сам не лови гав! — додав хтось.

Всі стояли зажурені, наче на похоронах. А радистка Оленка потай витирала сльози й шепотіла:

— Я ждатиму. Ждатиму. Чуеш? Чуеш?..

«Чуеш-ш-ш»... Це Оленчиним словам вторив вітер, що шепотівся у верхівіттях сосен, це вторило листя розлогих дубів, що тоскно про щось перемовлялися.

СУВЕНІР «КОЗАК МАМАЙ»

Коли їхали лісовими шляхами, доводилося помагати навіть дужим ломовикам. На бруківці було легше. Яшко підганяв коней, бо вони хоч і дужі, та не швидкі. А час зараз — усьому голова.

Аж ось і рябний шлагбаум, і німецькі вартові біля нього:

— Тепер, хлопці, тримайте свій страх за хвіст обома руками. Савко! Тут ніхто тебе супроводжувати «до вітру» не буде. Запам'ятай: «Касим голова!» Від нас ти не одійдеш і на три кроки. У ставку я тебе пожалів, але тут, на суходолі, милості не жди...

— Та я ж пічого. Вже й живіт наче перестав бурчати. А то було мов кнєіль у горшку,— ледве вимняв оптимістичні слова пан Гергало.

Вартові пізнали Савку і солдата Франца, який сказав їм:

— Веземо вантаж майору Фішеру. А це пан солдат,— показав на залізничника,— з дивізії «Мертва голова».

— Так, так,— стверджував вартовий, зирячи не на людей, а на в'язку сіна з курми.— Біте, одна курка, Франц! — і плямкнув від задоволення, бо дуже хотів курятини.

— Для гебітскомісара,— втрутився Антось,— мої кури. Можу одну виміняти за сірники, за мило...

— Мало пану Фішеру свиней! Ми одну зловили після аварії на залізниці,— розказував Францу вартовий.— Повеселилися! Дай курку, хлопце!

— За мило, за сірники.

Вартові радилися. Один побіг до будки. Другий став цупити зозулясту.

— Гарний курка!

«Все пропало!» — на мить затамував подих Цибуля.

Так подумав кожен, хто був на возі й коло воза, крім вартового, який дуже хотів курятини.

Очі Савки нишпорили, куди б утекти від грізного, смертельного вибуху, що трапиться, якщо солдат вирве з рук Цибулі курку разом з бойовою чекою.

— За сіль! — торочив своє Антось, розв'язуючи одною рукою вузол на лапі зозулястої курки.— Франц! Скажи йому, що за мило! А то я вам усім дам прикурити!..

Нарешті лапа курки була вивільнена від шнурка, що вів до підривача. Антось витер холодний піт, зітхнув і зиркнув на Савку.

А погляд Гергала снував у верховіттях столітньої сосни. Туди на високе гілля завела його багата фантазія. Ось там би він вижив! Туди осколки від бомб не дістають.

— Ха-ха! — засміявся вартовий, кепкуючи з Антося.— Та ми можемо забрати всіх курей!

Франц, побачивши, що лапа зозулястої без шнурка, сказав вартовому:

— Ти не дуже! Сядеш «на губу», коли поскаржимося.

— Віддавай сіль, мило! — задержувато вимагав упертий власник курей.

— Коли повертатимешся назад! — відповів зухвало вартовий, підіймаючи шлагбаум.

— Чорт з тобою! — вилаявся Антось ображеним голосом, так і не виторгувавши солі й мила.

«Ну й артист оцей майор, кат його побери! — подумав Савка Гергало.— І звідки стільки впевненості?»

Підвода вже гуркотіла вулицею. Цибуля стьобав лозиною коней:

— Наче неживі!

Біля дворів купки солдатів — ходили на «промисел» перед виходом на партизанську операцію. Есесівці ловили по дворах курей, качок, нишпорили по хатах, заглядали під припічки, шукали яєць, сала, чіплялися до жінок, весело перегукувалися між собою. Одне слово, танкісти відпочивали.

Звичайно, Антось Цибуля, лаштуючи сувенір «Козак Мамай», не врахував, що курми зацікавляться не лише біля шлагбаума, а й у місті. Тепер доведеться відбріхуватися, а може, і... взятися за зброю.

— Якщо й ці захочуть курятини, то доведеться, Савко, прив'язати чеку до твоєї ноги. Щоб цього не сталось, горлянь, як тряпінник, що це для їхнього полковника.

Бідолахи візники ще двічі перетряслися, коли «дарували» дві курки есесівцям. На в'язниці сіна залишилося вже тільки дві. Мало, щоб торгувати біля казарми.

Сумним поглядом дивився Цибуля, як копошилися біля казарми солдати. Там стояли бронетранспортери, танки, вантажні машини із закритими кузовами. Триста кроків не дотягли: ненажерлива солдатня забрала ще дві курки!

— От що, Яшо і Юро! Ви постійте тут, а я шугну в цей двір. Може, виблагаю правдами і неправдами ще зо три курки! — звернувся Цибуля до своїх.

— Майоре! Може, ти мене одпустиш... Яюсь воно не по-божому. Через шлагбаум я вас провів? Ну, а далі...

— Змовкни, нещасний! — не дав договорити Савці Цибуля.— Повернуся, тоді відпущу. Станеш тікати, отримаєш кулю!

Підвода звернула з дороги і зупинилася навпроти подвір'я. Цибуля подався у двір.

Переговори там почалися з високої ноти. Тітка аж захлиналася од гніву чи переляку:

— Щоб вас розірвало, нещасних проклятих! Ба! Яке сурло наїв, а ще йому курей давай. Та не одну, а всі троє! Цуцманяко ти такій! Нема на вас «катюш»! Та вже гримлять десь, прийде погибель і на вас!

— Т... Тіточко! — злякано благав Цибуля.— Та я...

— Прийдуть наші синочки і розквітаються — і з німцями, і з вашим кодлом продажним. Лакизи!

— Т... Тіточко. Тихше. Ось вам сірники. Можу й грошей дати. Три курки. Од них залежить все мое життя.

— Що? Яке ще в тебе життя, чортове насіння!

— Женюся! — раптом випалив Цибуля.— На весілля курей треба, а своїх нема.

— Діти наші кров проливають на хронті, а він тут, гаспидів син, жениться. Сурло ти поліцейське і сатана бісова!

— Тихше. За ворітьми сидить сам Савка Гергало і німець Франц. І ще німчурака з такими кулаками. Почують, що ви отак паплюжите їхню службу і — каюк! Я ж з миром до вас, а виз каменем. До зарізу треба курей.

— Хай чують, ракли прокляті! — вже стихила голос тітка.

— Скінчиться війна, я вам припру сотню курчат. Не вірите? Хрещена мати ще до війни на інкубаторі поралася. Їй завжди виписували по дешевій ціні. Тільки дайте тепер. Не задарма ж! За сірники. За марки! Треба...— торгувався Цибуля, немов на ярмарку. Антось гепнувся на коліна й склав руки, як у церкві. — Як перед святою матір божою. В житті не молився, а тепер... Дайте курей. Хочете, черевики оддам. Майже нові. Хочете, піджак оддам. Йому й зносу не буде. Ну, що ще?..— вихваляв свій товар Антось. Цибуля скинув черевики й простяг їх упертій тітці. Мабуть, те, що він стояв перед нею на колінах, розчулило жінку, і вона перехопила його погляд й неголосно запитала:

— А як же ти женитися будеш без черевиків?

— Якось та буде! — махнув рукою Цибуля.

Замовкли обое. Жінка виглянула через хвіртку на вулицю і сховала голову.

— І надумалося ж тому майору Цибулі послати мене до вас...— таки не витримав Антось і вголос назвав своє прізвище.

Селянка отетеріла, закліпавши очима:

— Ти від самого майора Цибулі?..

Втратити не було чого, і Антон прошепотів, притуливши палець до губ:

— По секрету. Я від майора Цибулі. Йому треба курей...

— Тю-ю на тебе! Свят-свят...— перехрестилася жінка.— Ключчям голова твоя набита. Чого ж ти стільки голову мені морочив, а не сказав одразу, що до нього. А часом не брешеш?

— Побий мене грім і Радянська влада, коли брешу! Тільки дайте...

Дипломатія Цибулі мала успіх. Селянка віддала Антонові четверо курей, і він, витираючи піт з чола, побіг до свого воза, подумки мовлячи: «Легше фашистський ешелон підірвати, ніж домовитися з цією простою, як сказало б обласне радіо, радянською патріоткою!..»

Настрій у майора Цибулі покращав, і він весело свиснув, підганяючи коней:

— Н... но! Застоялася, кінська сило! Савко! Пісню любиму зачинай. Ну... «Последний нонешний денечек...» Якраз під настрої. Щось твою, Савко, не дуже поки що прогресивну піку трохи перекосило. Не тужи! Все буде, як треба!..

«Як треба! — перскривив шишкою Савка майора Цибулю.— Нема дурних, щоб гнати разом з тобою...»

А вголос Гергало проговорив, наче стояв на колінах перед іконами:

— М...майор! Я ж провів вас через шлагбаум... У мене ж діти...— товк своє боягуз Гергало.

Савка знав, що зараз у нього стріляти не стануть, інакше самі загинуть. Життя ж цінилося в усі епохи однаково. А чого це Савка мусить ризикувати своїм?

Отак подумавши, Гергало сплигнув з воза й побіг, мов навіжений, рятуючи своє найдорожче в світі життя. А досвід у нього був.

Антосева рука судорожно стиснула в кишені гранату «лимонку». Він заскреготив зубами і впився очима у Франца.

— Утікай і ти, опортуніст нещасний! Німці тільки про своє черево думають, а не про соціалізм! Ну!

— Ні! Я з вами! — відповів Франц, бліднучи.

На серці в Антося одлягло, він витер піт з чола.

— До казарми вже рукою подати. Як і домовилися, йдіть на город. За соняшниками канава,— пошепки звернувся Цибуля до своїх.

Цибуля залишився один. Ось він потяг до себе віжки, зупиняючи коней біля гапку.

Солдати, побачивши хлопця з курми, пожвавішали, юрбою повалили до воза.

— Курн. За сіль, за мило! — розпочав Антось свій торг.

Намагався бути спокійним, усміхався до солдатів. Той «спокій» і «усмішка» давалися нелегко. А що вдієш, коли підрив мосту залежить від його поведінки, від його витримки. Антось закликав на допомогу всіх предків, які б могли допомогти зараз йому.

«Своя доля і свій шлях... Пустився у бійку — чуприни не жалій!»

Хапонував повітря й, нишпорячи рукою в сні, поцупив звідти курку, витяг чеку підривача.

— За мило... за...

Вимовити «сіль» вже не вистачило духу, хоч і пригадав він у цю хвилину ходжу Насреддіна. Годинниковий механізм став відлічувати сто двадцять секунд, що відділяли Антося і ворогів, які стояли поблизу, від смерті. З цим тіканням змагалось серце, б'ючись сильно й прискорено.

Цибуля став непомітно задкувати.

— За сіль! За мило! — вигукнув він, щоб одігнати від себе смерть, і так затиснув у кулаці чеку, що вона врізалася в пальці, мов скло.

Солдати вже розмели курей і нишпорили очима, що б узяти ще.

— Оддай курка.

— Мій курка...

Ще крок назад. Ще... Вже минула дев'яноста секунда...

Антось повернув за ріг будинку і кинувся, що було духу, бігти. «Сто п'ять... Сто десять...» Відлічував час. Він біг уже через город, ламаючи соняшники. «Сто п'ятнадцять...» Ось і рів. Антось упав, притиснувшись гарячими щокми до холодної землі.

І сталося... «Козак Мамай» подав свій голос.

Удар був завданий у саме серце каральної експедиції і в хвилину, коли про напад партизанів ніхто й подумати не міг, а йшлося про те, що табір майора Цибулі буде знищений через дві-три години. Бити, коли не ждуть. Бити там, де, здавалося, нема ніякої можливості.

Та найбільший ефект цієї операції — травмування духу не лише поліцаїв і жандармів, а й есесівців, які готувалися до «прогулянки» на бронетранспортерах по лісо-

вих галявинах і просіках. Вибух вплинув на всіх, мов раптовий шок.

На вузловій станції вже висаджувався з вагонів полк карателів, що його прислало начальство. У лісах прочісники з сусіднього округу обстежували масив за масивом. Але це вже не могло врятувати так старанно розроблені плани знищення загону майора Цибулі в найближчі три години.

А тим часом Цибуля разом з Яшком, Францом і Юрієм Івановичем повзли канавою до густих зарослів лози біля берегів неширокого струмочка.

— Ось тут ми й умиємося після праведних трудів...

Ще не витерши від грязюки обличчя після вибуху, Антось уже кусав губи і мружив очі, затіваючи щось нове. Так. Він вважав, що цього вибуху не досить, щоб Громовий упорався з мостом. Коли Яшко, Франц і Юрко Іванович вмилися біля крипиці чистою й свіжою водою, Цибуля переступив з ноги на ногу й сказав:

— Скидайте цивільні піджаки і залишайтеся у німецьких. Треба йти. Не через шлагбаум...

— Тепер можна натискувати на всі педалі і навпростець до своїх! — підхопив залізничник, дивлячись на себе в криницю.

— Так-таки й навпростець! — заперечив командир. — Може, знаєш побрехеньку про дорогу навпростець. А я ще малим від діда чув. Ото питає один: «Куди твій батько поїхав?» — «На ярмарок». — «А коли повернеться?» — «Як поїде в об'їзд, то буде на обід, а як навпростець, то ввечері або й завтра». Навпростець, хлопці, тільки ворони літають та солдати по азимуту ходять по той бік фронту, коли той азимут пролягає через хату тітки, котра гонить самогон.

— Яка ж дорога у нас?

— Це вже покажеш ти.

— Я!? — здивувався Юрко Іванович.

— Авжеж. Інакше я тебе сюди й не брав би. Хіба у нас не було іншого, схожого на гренадера з «Мертвої голови»? — говорив Цибуля, розпушуючи свій чубик.

Від цих слів Яшко й Юрко Іванович зовсім отетеріли... Скільки зроблено і ще не все! Нснажерливий же цей Цибуля! Що можна ще втнути тут, коли в них ні бомб, ні мін, а лише «шмайсер», пістолети та гранати «лимонки» в кишнях.

— Ти знаєш, де живе любовниця коменданта мосту?

— Знаю.

— До неї в гості нас і поведеш.

— Нас же чекають там,— заперечив Юрко Іванович.— Може, не мое діло вказувати командирові, але я не розумію...

— Я не фельдмаршал, а такий командир, якому вказувати можна... якщо з толком,— мовив розсудливим тоном Антось Цибуля.— Сьогодні по розкладу гауптман Шлюге гостює у своєї коханки. Згідно розкладу десь за чотири години він сяде на дрезину — й до мосту. А якщо Шлюге почув голос «Козака Мамає»? Що він може вирішити? Мовчите? Пан Шлюге може оголосити перерву на «любовній позиції» і чкурнути до мосту раніше. Підніме по тривозі свій гарнізон. Вони можуть обстріляти нашу «торпеду», розбити її з гармати. Нащо тоді ми стільки мучили людей пекельною роботою?

— Веди нас, майоре!

— Ще не все. А якщо у нас трапиться поламка чи якась затримка? Де візьмеш часу, коли Шлюге вже буде на мосту й зачиняться ворота? Різакі — річ надійна. Але буде не той ефект, не той розгін для «торпеди», щоб вона вискочила на міст,— викладав Цибуля свій план.

— Хлопці ж хвилюватимуться!

— З Громовим я домовився. Врахуй і те, що в місті уже почалася, мабуть, облава. Гергало не здох же з переляку. Нам один тепер шлях до своїх — на дрезині коменданта мосту...

— Таки здорово, що ти в нас командир! — вигукнув Юрко Іванович.

— Тільки без підлабузництва...

Вони йшли попід густими, кучерявими вербами, до листя яких уже доторкнулася рання осінь, підфарбувавши їх у жовто-білуватий колір. Між осокою, бугилою і острівцями очеретів дзюрчав тихесенько струмок. Небо було захмарене. Сонця не видно, і тому здавалося, що вже спадають сутінки на луки, на городи, і довгий ряд хат, що поховалися в садках.

— Вийдемо на вулицю через отой двір! — показав Юрко Іванович.— Звідси вже недалеко.

У лісі бійці споряджали валку. Вантажу було чимало: півтонни бомб і кілограмів з п'ятдесят вибухівки,

ходова частина вагонетки, довга рама, обаполи, якими буде ця рама зшита, двигун з трактора, довга жердина з перехрестям, міни, прислані з Великої землі, і саморобні конструкції Громового й Цибулі.

Громовий вислав розвідку, виділив групу заслону. Коли валка була готова вирушати, хтось невдоволено пробубонів:

— Через оцю пару биків і коні йтимуть повільно.

— Воли везуть найважчу частину «торпеди». Мокрий луг коням не подужати. Бики й запорожцям помагали, і в чумаків були незаміними. Послужать вони, в акурат, і нам,— розсудив старий Карпо.

— Послужать! — підхопив Микола Чорномор, зупиняючи свого коня. Він тільки-но повернувся з розвідки.— Вони везуть «торпеду». Ха-ха! Порядок на Чорному,— і звернувся до Громового: — Поліцаї в селі нейтралізовані. Собаки теж не тьвквають. Село патрулюється нашими.

Партизанська валка рушила до села, через яке вела дорога до залізниці.

Громовий все позирав у бік містечка, прислухався. Біля нього Оленка.

— Вони повернуться, Петре?

— Неодмінно.

— А чому ж так довго не чути?

— Значить, ще не доїхали.

Насуплені, мов оте захмарене дощове небо, з якого ось-ось хлюпне дощ, Петро Громовий і Микола Чорномор здригнулися й зупинилися, коли вдалині бабахнуло дужо і лунко. В цю мить вони думали про одне — нащо дозволили Цибулі везти бомби у лігво есесівців? Обидва знали, що не поліцаї Гергало і не німецький солдат Франц висмикуватимуть з бомби чеку підривача, а Антось. Як склалися обставини за ті сто двадцять секунд? Встиг Цибуля одійти від воза й сховатися в укриття, чи, може, десь на сотій секунді в його тіло есесівці всадили автоматну чергу? Важко гадати про все це. Поки що відомо, що вибух стався, і з'явилася надія, що сьогодні вже не встигнуть есесівці на бронетранспортерах у ліс. Впевненість, що ворогові сьогодні вже не до виходу з міста, росла з кожною хвилиною, як замішане на дріжджах тісто. І, мабуть, тому росло у хлопців невдоволення собою за те, що майора зараз нема в за-

гоні. За це їм полковник Корчак спасибі не скаже. Якщо Антось не повернеться, то це буде велика втрата.

— Хоча б скоріше смеркало! — тихо промовив Громовий, звернувшись не до товариша, а більше до потемнілого неба.

«Скоріше б...» Це слово було на умі в Петра Громового, коли він з Антосем вийшов колись на колію встановлювати першу міну нового зразка. То була гра зі смертю. Він мовчав, і за те лаяв його Цибуля, бо хвилювався, може, як ніколи в житті. Петро удавав себе спокійним. А скільки нервів своїх закопав тоді під рейку Громовий разом з першою міною — одному йому відомо. Та хіба тільки разом з першою!.. А ще дванадцять таких мін, поставлених ним. А робота над знешкодженням авіабомб, біля казанів, коли виплавляли тротил. А диверсії із «зарядами на шнур». І всюди — на залізниці, на шосейних і ґрунтових шляхах, у лісі — над підривниками висіло невідступне: мінер помиляється раз у житті...

— Петре! — знехотя порушив мовчанку Микола Чорномор.— Будемо ми останніми салагами, якщо нас здоженуть на бронетранспортерах німці і помнуть гусеницями боки нашим воликам.

— Думається мені, що у них не вистачить зараз духу гнатися за нами,— відповів Громовий.— Але ми залишимо біля містка кілька мін, петеерівців і кулеметників.

Тихо й порожньо в селі. Аж моторошно. Вікна в хатах позавішувані. Такий наказ Чорномора від «імені гебітскомісара». Хати стоять пришиклі, низенькі, насунувши шапки-дахи на самі очі-вікна. То там, то там стоять партизанські дозори. Скриплять вози, сопуть і пирхають стомлені коні, і лише бики, що тягнуть найтяжчу поклажу, дихають розмірено, байдуже дивляться своїми великими, з поволокою очима і на людей, і на хати. З якогось погрібника доноситься приглушене собаче скавучання.

— Цоб! Цоб, рябий! — підганяв лозинкою бика дід Карпо.

Оленка тримала свою руку на теплій шиї сірого круторогого вола й тихо говорила до нього. З такими ж сірими й рябими дівчина мала клопіт, коли з Придніпров'я евакуювали худобу на Волгу. А скільки бачила вбитими оцих добрих, роботящих і покірних тварин на курних шляхах в те страшне літо сорок першого.

— Сірий! — лагідно мовила дівчина, глядячи морду бика.— Повернуться наші? Я ще побачу Антося?..

Відколи Цибуля з своїми та німцем і поліцаєм повіз бомби, Оленка картала себе за те, що поводила себе перед ним, мов задержувата школярка. І заслужено не взяв її до своєї групи секретар Н-ського підпільного обкому партії. І справедливо докоряв полковникові Цибуля: «Хіба ви хлопця не могли підшукати радистом?» А тут ще листи до милого... вона написала вже три. Треба було їх віддати Антосеві, хай би почитав хоч перед виходом з лісу. А може, слід було умовити Громового, Чорномора, лікаря, всіх парашутистів, щоб ті не пустили Антося. Все обійшлося б і без отих п'яти бомб з курми...

Наренований слух радистки серед надвечірньої тиші раптом засік далекий гуркіт моторів. Оленка одійшла на кілька кроків у бік від підводи й зупинилася. Десь ніби гули джмелі то дужче, то слабше. Так. То був гуркіт багатьох моторів. І не автомобільних. Так ревуть танки. У дівчини тьохнуло серце. Вона підскочила до Громового й схопила його за руку:

— Ти чуєш?

— Ти ж знаєш, що від вибухів у мене давно позакладало. У вухах завжди якийсь дзвін. А що? — спитав Громовий.

— Там гуркіт.

— І я чую,— підтвердив хтось з партизанів.— Мотори, як з трактора ЧТЗ.

— Ми готові зустріти все, що на колесах і на гусеницях,— заспокоїв бійців Петро Громовий.— Але не забувайте, що по шосе можуть рухатися і грузовики, і всюдиходи, і танки, які нас не стосуються. Іще. Зараз фашисти, мов пси, гасають по місту, шукаючи диверсантів.

Громовий виділив заслон з шести бійців-автоматників і двох петеерівців. Біля містка були поставлені останні протитанкові міни, місточок теж приготували до загибелі. Підривати його не вигідно. Зараз необхідна тиша, щоб дійти до колії. Кожен постріл, кожен вибух поблизу залізниці може сполошити солдатів, що охороняють міст, патрулів, що гнізяться на станції, у будках, з яких вони виходять по розкладу через півтори години.

Поки обоз рухався, на залізниці прогуркотіли на схід підряд три ешелони. І знову настала тиша.

— Хоча б капітан Шлюге не порушив свого розкладу. От і нервуй через якусь підкільну зелень! — вилаявся матрос.

— Якщо Антось не загинув з есесівцями, то з Шлюге він впорається.

— Шлюге? — вигукнула зненацька Оленка, перебивши Громового. Вона обпекла Петра гнівними і здивованими очима.— Антось ще піде до коменданта Шлюге? Лишенько! Що сказав би полковник, побачивши ваші боягузливі обличчя? Ви все звалили на одного! А він же командир. Він мусить бути тут... А ви... Я все передам полковникові цього ж вечора. Ви його послали на смерть,— шепотіла крізь сльози радистка.

— Треба послати вперед кілька чоловік, щоб могли зустріти дрезину Шлюге. Зараз же! — нервував матрос.

Почекавши, коли з ним порівняється підвода, Микола Чорномор плигнув з коня і звернувся до радистки:

— Олено Павлівно, ви вже стомилися. Сідайте на мого коня. Він смирний.

— Чому так офіційно? Був же час, що називав мене на «ти»? — здивувалася дівчина.

— Ждали й ми, що у наше віконце загляне сонце. Та нема порядку на Чорному! Нема, Оленко! — відказав, дивлячись собі під ноги матрос.— Як хотів я зараз бути на місці Антося, Яші й Юрка Івановича.

— Ти про що? — запитала Оленка, заклопотана своїм.

— Якби я там був, тоді б відчула, мов радіохвилями, мою любов до тебе й дала б відбій своєму хлопцеві, що в радянському тилу. Ось так, поклавши руку на серце, скажи, чи вистачило б у нього духу повезти бомби есесівцям?

— Так! — відповіла впевнено Оленка.

— Може, сядеш на мого коня?

— Мені здається, що Антось якось викрутиться. Він такий, такий...— шепотіла дівчина.

— І в вогні не потоне, і в воді не згорить,— пожартував Чорномор.— Антось! Якби не він, то наші б кісточки хрускотіли під їхніми гусеницями...

— Якби ти знав, якби ти, Колю, знав...

Вона не договорила і тільки потиснула йому руку.

— Цоб, рябий! — негучним тенорком гукнув дід Карпо й стьобнув бика лозиною.

— Зараз у штабі біля радіостанції вже сидить по-

лковник. Жде вістей. А ми ще не дійшли до залізниці,— клопоталася радистка.

— Біля тебе я поставлю насторожі двох автоматників. Поки наші монтуватимуть машину, ти налагодиш зв'язок і буде порядок! — зітхнув Чорномор.— А за наших ти не журися.

— Якби ж так сталося! — зітхнула Оленка.

Цибулі, Яшкові, Юркові Йвановичу і колишньому німецькому солдатів Францу таки довелося викручуватися. На вулиці вони зустрілися з солдатами, що поспішали в місто. Наші козиринули, а Цибуля й Франц ще рвякнули «хайль». Але солдати зупинились й почали затівати розмову про диверсію в центрі. Франц відповів, що в них нема часу на балачки, бо вони несуть терміновий пакет. Ті одчепилися, і хлопці паче скинули з плечей клунки з піском.

Біля будиночка, де жила коханка коменданта мосту, не було нікого. Цибуля з тривогою подумав, що Шлюге сьогодні міг порушити свій графік на любовному маршруті й не приїхати. Антось сподівався зустріти тут вартового і вже приготувався з Францом торочити про пакет для гауптмана Шлюге. Але довелося розвести руками — не було тут Шлюге. Та раптом Юрко Іванович підморгнув і промовив неголосно:

— Що той Шлюге? Генерал, щоб тримати тут охорону? Нащо йому свідки?

— Але буває, що й така цяця, як капітан, удає з себе рейхскомісара. Зараз перевіримо.

Обережно, навшипиньках Антось і Яша зійшли на високий ганок. Звідси видно довжелезні будівлі залізничної станції, стовпи вздовж колії, а ще далі зубчатою смужечкою темнів ліс. На землю спадав вечір.

Двері не були зачинені і тихесенько рипнули. Цибуля насторожився, подумавши: «Або вона його ще жде, або ж він там. А не зачинилися тому, що хтось із солдатів може заходити без стукання. Або...» Та хіба перебереш всі «або». «Або вмере, або буде жива!» — зробив висновок Антось.

В першій кімнаті, що правила за кухню, пахло смаженим. «Картопля й ковбаса! — зауважив Антось.— Значить, Шлюге тут!»

Кроки почули в світлиці, бо заскрипіло ліжко. Аж ось і янгольський голосок:

— Курт? Ес бін ду?

— Я, я,— «такав» по-німецькому Антось.

У світлиці було майже темно. Тільки через густе мереживо гардин і листя фікусів на підвіконні сіріло вечірне захмарене небо.

Жінка раптом вся подалася уверх до залізної спинки ліжка, а голова гауптмана Шлюге з її плеча впала на подушку. Якусь мить подружка капітана не могла вимовити й слова. Цибуля схопив «шмайсер», що висів на стільці й ремінь з пістолетом:

— У всякого своя доля і свій шлях широкий, як сказав наш великий поет...

— Е-е-е! — заверещала несамовито перелякана дівця, що в Антося аж в ушах позакладало.

Гауптман Шлюге дрімав чи просто лежав у забутті, уткнувшись носом у плече власниці пухової перини й подушок. Ще півхвилини тому він був десь біля порога раю і навіть не розплющував очей. Та що може накоїти одна мить! Наче хто вилив на нього гарячої смоли чи хлюпнув за шиворот крижаної води... Шлюге прожогом кинувся до стільця, щоб схопити автомат або пістолет. Та зброї вже не було. Тоді гауптман Шлюге стрибнув на Цибулю. Антось відскочив і вдарив офіцера по потилиці. З розгону Шлюге збив Яшка, але той миттю підвівся з підлоги.

— Теж лицар! Підштаники висять на спинці ліжка, мов біле знамено про капітуляцію, а кидається на людей, як тигр.

— Плигає, гад, здорово! Ще б! Вона тут його ковбасою годує,— помітив Яша на столі страви й пляшку.— За всю війну ще не їв ковбаси. Тепла. Візьму кілочко діду Карпу. Можна, товариш майор?

— Бери. Скажи нашим на подвір'ї, що тут порядок. Нехай не ловлять гав, бо скоро прийдуть моторист і охорона цього донжуана.

— Ви вбили його?! Вбили!

— Замовкни! — з люттю гукнув Цибуля на дівцю, переляк якої вже переріс у відчай.— Одягни його. Дамо чарку коньяку, і він очуняється. Чого не буває на амурному фронті. Ще раз кажу, тримай себе спокійно, інакше буде гірше... Кинувши гауптману чоботи й штани, Цибуля сказав:

— Для моєї робітничо-селянської біографії ще не вистачало прислужувати німецькому офіцерові. Ця війна

всю анкету мені зіпсує, а з підмоченою анкеткою нікуди й не потикайся, будь ти хоч гвардії святим архангелом!.. Як там він? Дихає твій котик? О! Навіть щось муркоче! От і добре. А ти перелякалася, що його труп знайдуть німці. Нам гауптман потрібен живим як екземпляр для Москви.

«Про що зараз думає оцей Шлюге?» — посміхнувся Антось сам до себе, коли коханка посадила свого капітана на стілець.

— Гауптман!

Але Шлюге тільки гикав і ні мур-мур.

— Яшо! Налий капітанові, щоб очі не западали!

Шлюге одвертав обличчя, але на війні наказ є наказ, та ще коли потрапляєш у полон. Випив.

— По старовинному обряду п'ють дві зряду,— виголосив тост Цибуля.

— Диви. Ще мордою крутить, мов бичок! — організував Яша другу чарку.— Коли б хто з нас потрапив до твоєї німчури, то по три шкури з нас здерли б. А ми ось пригощаємо.

— Цінуй, пане гауптман, нашу гуманність! — додав Цибуля.— Ось так. А тепер випий три, та ус протри. Закуси. Як почуваете себе?

Шлюге мовчав, все ще вивчаючи обставини, а потім, докірливо зиркнувши на свою коханку, махнув рукою:

— Погано! З ким маю честь?

— Майор Цибуля...

— М... майор Цибуля?!

— Зараз ви поведете нас до своєї дрезини. Вже час вам повертатися на міст! — наказав Антось.

— Так точно! — байдужим голосом відповів Шлюге.— На міст. Це ти вказала мені. Ти продала! — накинувся гауптман на свою коханку.— Як я помилився, як помилився!..

Голова Шлюге, мов одрубана, впала на стіл, ударившись об тарілку. Затиснувши її обома руками, Шлюге почав стогнати й плакати.

— Мало випив, чи що? — придивлявся до полоненого Яша.

— Честь офіцера! Честь офіцера! Це все ти! Ти! — тряс він у повітрі кулаком, не підіймаючи голови.

— Досить! Коханки до добра не доведуть, а на війні особливо. Це вже доведено історією! — розсудив Цибуля і звернувся до хазяйки: — Приготуй на дорогу панові

Шлюге сала, хліба, бо наші хлопці не захочуть твого півника ставити на довольство.

— Честь офіцера!

— Та заткни пельку! Напоїли тебе на свою голову. Яка там у вас, бандитів, честь. Ще тьякає! Бо так і заїду у рило! — показав кулака Яша, і гауптман вмиль заспокоївся.— Тихо треба!

— Яволь!

— Зв'яжемо йому руки назад, бо ще почне викаблучуватися по дорозі. Як, товаришу майор? — запитав Яша.

— Зв'яжемо. А тепер, пані,— звернувся Антон до дівиці.— Мотористові й солдатам, які прийдуть, скажеш, що гауптмана викликали в місто. Нехай вони тут зачекають. Якщо це розпорядження не буде виконане, то мій меч...

— Наш меч — а чиясь голова з плеч,— додав Яшко.— Покараємо партизанським судом від імені трудового народу.

До колії пробиралися попід дворами й городами. На вулицях лунали погрозливі розлючені вигуки фашистських солдатів, розпачливий жіночий крик, дитячий плач, поодинокі постріли. Це німці хапали заложників. Незабаром зойки людей розтанули в темряві.

Хлопці майора Цибулі з полоненим гауптманом Шлюге вийшли якраз на те місце, де стояла в тупику дрезина. Юрко Іванович кинувся заводити двигун. Це йому вдалося, і він гукнув весело:

— По місцях! І вперед, машино ти залізна!

Дрезина рушила. Всі, крім гауптмана Шлюге, були в гарному настрої, тихо перемовлялися. Юрко Іванович запевняв, що сьогодні у нього пам'ятний день. Цибуля знав — це тому, що про нього знову передасть у партизанський штаб радистка Оленка. Для нього не так важливо, що скаже полковник, читаючи телеграму, а важливо те, що думатиме про нього уповноважена ЦК ЛКСМУ.

— Товаришу майор! А ти бачив нареченого Олени Павлівни? — запитав Юрко Іванович, повернувши голову назад.

— Ні. Ти краще прислухайся, щоб не напоротися на кулеметну чергу.

— Та дивлюся... А може Оленка передати, що казар-

му ми зрівняли з землею на честь двадцятип'ятиріччя комсомолу?

— Прийдуть наші, сам і розкажеш, на чию честь.

— Подумають, що я хизуюся. Олені Павлівні зручніше, — зітхнув моторист.

Капотить дощ. А на заході озерце чистого неба. І зоря виринула. Однісінька. Дивизна...

— То, мабуть, Венера, — сказав замріяно Цибуля.

Антось одкотив комір німецького френча. Назустріч свистів вітер. Краплі холодного дощу били в обличчя, яке чомусь пашіло, певне, від дум і про ту зорю, і про бійців загону, котрі зараз мусять працювати вже на колії. Ще зиркнув на захід. Озерця з ясною зорею вже не стало. Над землею нависла сіра мряка.

«Зоря. То вона, Оленка!» Так гадали зараз і Антось, і Юрко Іванович. А от Яша думав не про небесні світила, а про земне буття. Він перестав тримати гауптмана і шарудів рукою у вузликіві, що дала на дорогу капітанові полюбовниця. Одламав кусочок ковбаси, подав солдату Францу:

— Підкріпися трохи. Може, й пан гауптман хоче їсти?..

Хміль з голови Шлюге вивітрився на свіжому, з дощиком вітерцеві, і гауптман знову думав про своє критичне становище. В ту мить, коли Яша подавав Францові шматок хліба і ковбаси, Шлюге нараз стрибнув уперед і полетів сторч головою з колії. Лежав секунду-дві нерухомо, а потім звівся на ноги й кинувся в теміль. Від несподіванки Яша ледве не подавився. Хлопець висмикнув наган. Та голос Цибулі зупинив:

— Не стріляти. Можуть почути на мосту.

— Як же це ти, Яшо? Такий «язик» і втік! — докорив моторист.

— Зупиніть. Я наздожену. Приведу.

Та Антося не дуже тривожила втеча гауптмана Шлюге. Командант мосту добре послужив партизанам, залишив їм навіть свою дрезину. В ці хвилини Цибуля жив думами про своїх бійців. Тільки б вони дісталися благополучно до залізниці і встигли змонтувати партизанський «фауст-снаряд» до підходу першого ешелону.

— Не тужи, Яшо! Капітан не встигне попередити своїх на залізничному вузлі! Аби тільки там, у наших, був морський порядок! — заспокоював хлопця командир.

А неподалік від мосту кипіла робота. На колії упрівав кожен за трьох, бо ж частина бійців стояла в заслонах.

— Скоро повернеться Шлюге! Поспішайте, хлопці!

Десяток дужих рук і плечей переносили з возів до рейок раму, дрезину, бомби, жердину з перекладиною, різак, схожий на леміш...

— Старючий оцей двигунчик. Мабуть, з того трактора, що в 1930 році дядківські межі розорював...

Дід Карпо не договорив: десь далеко затуркотів мотор. Всі знали, що то повертається гауптман Шлюге з своєю охороною. Сьогодні раніше, ніж завжди. Це гарчання дрезини краяло серце кожному партизанові. Невже він загинув під час вибуху чи, може, втікаючи, покінчив з собою? Може... Оленка затулила обличчя руками.

— І наш мотор готовий! — гукнув партизан-моторист.

— Тихіше.

Та ось чужа дрезина зупинилася, і звідти пролунав, наче з небес, знайомий, рідний голос:

— Гей, там! Матросе! Громовий! Це я — архангел Цибуля!

Розпитувати й розповідати не було часу. Дорога кожна мить. Хлопці укладали на передок довгої рами бомби. Моторист ще порався біля бачка, з якого подаватиметься гас до двигуна. З задньої сторони дрезини закріплювали дротом п'ятиметрову дерев'яну рейку. До неї приточили вверх жердину з перекладиною. Меткий Громовий прив'язував кінці дротів до чеки підривача.

— Порядок на «фок-щоглі»! — сказав Чорномор, коли дроти, що з'єднувалися з бомбами, були натягнуті, мов антени.

Спереду приладнали різак. Хтось прикріпив біля двигуна кишеньковий ліхтарик. Інші насипали в мішки пісок і ставили клунки перед двигуном і перед бомбами. Це щоб ворожа кулеметна черга не підняла заряд в повітря, коли «пекельна машина» ще не дійде до мосту.

— «Торпеда» готова, товаришу майор!

— Подавай морську команду! — звернувся Цибуля до Чорномора.

Микола підняв руку й не зводив очей з моториста: — Товсь!

«Торпеда» рушила з місця й подалася, набираючи швидкість. Спалахнув вогник. Ще мить, і моторист покотився з насипу. «Торпеда» мчала своїм ходом. Чітко

пахкає двигун, вистукують колеса. Над дрезиною ледь-ледь маячить щогла з перекладиною. Як хрест.

«Т... так-так... Т... так-так!» — вибивають, ніби морзянку, колеса на стиках рейок під тягарем важкої, смертоносної поклажі.

«Т... так-так...» — відлунюється на луках, між фермами залізного мосту й на тім боці річки.

Дрезину почули на мосту. Помітили вартові й вогник від ліхтарика.

— Шикуйся! — горланив фельдфебель, котрий, як і гауптман, любив порядок у гарнізоні.

Вартові одчинили металеві ворота.

— На пана гауптмана, рівняйся!

Від зенітних гармат увімкнули прожектори. Тепер все видно, мов удень. Солдати виструнчилися. Тільки очима водять туди-сюди.

Все ближче і ближче дрезина. Фельдфебелю й солдатам вже видно якісь клунки. Фельдфебель підсвідомо козирнув і в цю ж мить роззявив рота, побачивши над дрезиною... високий хрест.

Це був дійсно хрест мостові, через який ще годину тому простугоніло два ешелони до фронту... Хоч у цю мить солдати бачили на довжелезній дрезині штабель бомб, ящики з вибухівкою, хоч перед очима й блиснув у сьайві прожектора напис: «Майор Цибуля» — їм уже було ніколи навіть ворухнутися, а фельдфебелю опустити руку. Стояли, мов закам'янілі ідоли.

Жердина вдарилася об верхню ферму мосту, ламаючись з тріском і вириваючи чіпкими дротами підривачі з бомб. Якусь мить «торпеда» ще котиться по інерції, і враз...

Гримнуло з неймовірною силою. В небо випорснуло височенне яскраве полум'я, освітивши луки, річку, далеку смужечку лісу, ферми й лонжерони, що падали, перевертаючись, у воду...

— У всякого своя доля і свій шлях широкий: той мурує, той руйнує... — задумливо й голосно, немов на районній олімпіаді, вимовив Антось Цибуля, виймаючи з кишені хусточку й витираючи нею руки. — Все. «Фініта ля комедія», — як сказав би прапорщик Печорін. Тепер можна подумати, як нам дістатися на той бік фронту.

— В акурат, все! Такого видовиська ще не бачив зроду! — сплеснув у долоні дід Карпо. — Нагріли ж ви, архангели, небо!

— А таки здорово поводили козу! — не стримав свого захоплення й скептик Чорномор.— З'явимося до полковника, і давай нам відпусточку. По азимуту походимо... до дівчат! — підморгнув матрос, озирнувшись, чи нема поблизу уповноваженої ЦК комсомолу. Але радистка зараз працювала на зв'язок з штабом поодаль від колії, і тому хлопці дали волю своїм мріям і язикам.

— А ти чого, як води у рот набрав? — звернувся Микола до Громогого.

— Я все прикидаю, скільки це треба буде часу нашим, щоб налагодити міст,— відповів той.

— Відбудують місяців за три, якщо кебета інженерів буде помножена на ентузіазм людей,— сказав Антось.— Головні, фашистам перерізано артерію, що живила фронт технікою і солдатами.

Майор Цибуля переживав щасливі хвилини. Він тут зробив все, що зміг. А може, навіть більше. Чомусь став малювати в уяві картину зустрічі з капітаном, котрий допитував його після минулого виходу з німецького тилу. Прийдуть вони, звичайно, на трофейній машині в село, де знаходиться капітан.

Своїм Антось про свій візит наперед не скаже, а зупинить «опель» чи «мерседес» навпроти капітанового будиночка. Їх помітять червоноармійці і... тут як тут.

«Ваші документи? Що за машина?»

«Щоб я показував якомусь салазі свої папери. Молодий ти ще!» — це так матрос одріже шукачам підозрілих осіб на шляхах війни.

«Лишенько! Так ось куди ти нас привіз! — сплесне в долоні Оленка.— Наш Антось за капітаном скучив. Минулого разу ще не набалакався з ним!»

«Вгадала. Я полюбив його з першого погляду, як рідного брата. Товариші солдати! Кличте своє начальство, бо нічого ви од нас не доб'єтесь...» — це так одрубає Атьось Цибуля.

Та капітан з вікна вже бачить автомашину, поправляє ремінь, портупею і підтюпцем біжить до затриманих.

«Товаришу капітан! Ніхто не хоче з нами говорити. Що за команда — не відомо. Паперів не показують!» — поскаржиться якийсь із капітанових солдатів.

«Що за птиці? Без відзнак. Одягнені — хто в чому.

Видно, особн з підмоченими біографіями. З оточення? З полону? Гм... Діло пахне табаком... Розберемося, хоч

вас тут і багато, а я один. Встати, коли перед вами радянський офіцер».

«Привітаємо офіцера! — спокійно подасть команду своїм Цибуля й зненацька скине плащ-палатку з плечей, на яких красуватимуться погони з білою зіркою.— Радий вас зустріти, капітане!»

«Ти? Сержант!.. Ви? М...м... майор?..»

«Майор! Це у нас за просто, аби не лінувався на війні!»

«Ви з їхнього тилу?»

«Ага. З окупації. І з населенням мали контакти. І з есесівськими танкістами з «Мертвої голови». І з гестапівцями теж. А гебітскомісар майор Фішер подарував на прощання ще й легкову і дав на дорогу добрих харчів. А от нащот «табачку» і «дай покурити» у нас не дуже...»

«Це можна! — аж ось коли починає визнавати Цибулиних хлопців капітан і дістає з кишені кітеля цигарки.— Ось «Біломор» Гм... Уже майор...»

«У нас це швидко... А прибув я сюди, щоб поставити вас, товаришу капітан...»

Почувши оці слова, Оленка шепне на вухо матросові:

«Що скаже полковник, коли наш майор поставить капітана «струнко»!..»

«Прибув я довести до вашого відома... нам не вистачило бензину, щоб доїхати до полковника Корчака...»

Ось так і різоне Антось Цибуля капітанові, як тільки з'явиться з хлопцями й Оленкою на тім боці фронту. Капітан службу мусить знати. Козирне майору, випрямивши п'ятірню, як учив колись Антосю старшина прикордонної застави, віддасть честь і скаже:

«Знайдеться бензин. Виручимо. Свої люди. Ви там у них розвідуєте, а ми дома. Дві сторони однієї медалі. Зажди-зажди... Як прізвище твоє?..»

«Цибуля».

«Таке прізвище називала й геббельсівська пропаганда. Наші перехопили ту передачу. Передавали, що більшовики в один гебіт опустили величезної сили «торпеду», а з нею трьох смертників. Смертники ті загнуждали оту «пекельну машину» і націлили її на міст... Міст був зірваний, загинули і три сміливці, а серед них майор... А ви живі, виявляється. Що на це скажете?..»

«Брешуть німці. Їм треба було якось виправдатися за наші диверсії, за міст, то вони й сповістили, що трое віддали богові душу...»

— Ха-ха-ха! — раптом зареготав Антось, узявшись в боки.

— Антосю! Чуеш? Ти оглух? Чуеш,— смикала за рукав радистка.

Антось здригнувся, як ото недавно гауптман Шлюге, коли до нього завітали партизани, й винувато сказав:

— Це ти, Оленко! А я там думав про тебе...

— Антосю. Я чекала. Вірила... Я тобі все, все скажу. Та про це згодом. А зараз ось читай телеграму з штабу.

— Вже й телеграма? Швидко!

— Полковник уже шість годин сидить у радіорубці,— відповіла Оленка.— Тільки тихо. Радіограма з шифром: «Особисто».

— От ще ця конспірація. Миколо, присвічуй ліхтариком. Почитаємо одне вслух, а друге в умі.

— Читай!

— Читай, товаришу майор!

Гурт навколо майора Цибулі виріс такий щільний, немов на одну вошину злетілися всі бджоли. Бійці затамували подих, наче прислухалися до того, як тихенько капотів дощ, обмиваючи траву, листя, збуджені, гарячі обличчя.

— «Вітаю з перемогою!» — прочитав першу фразу Цибуля.

— Служимо Радянському Союзу! — пролунала багатоголоса дружна відповідь, що аж луна покотилася по лузі й переліскові.

— «Завтра вас можуть накрити німці. Негайно пробирайтеся у з'єднання Героя Радянського Союзу Собіна. Вам вийде назустріч взвод кіннотників. Пароль...» Кхи... Кхи... — додав від себе Антось і читав далі: — «На партизанський аеродром ми скинемо для вас міни, патрони, медикаменти...»

— От голова наш полковник! Отак турбується! — похвалив начальство матрос Микола.

— «Скинемо для вас,— повторив Антось,— і ви підете бойовою групою далі...» Гм... — зиркнув він на Чорномора.— Таких стратегів, як полковник Корчак, пошукати. Він скоро й маршалом стане. «Діда Карпа і пораних

залишіть під опікою підпільного обкому партії...» Чуєш, діду! Про тебе ось пишуть. В розпорядження обкому! Це велика честь! Ось які кадри виховала наша Оленка!

— Що ж далі! — не терпілося дізнатися Громову.

— Далі що? Хе! У всякого своя доля і свій шлях широкий!.. Далі. «Прямуйте на захід. Постарайтеся вийти в Польщу до залізничного вузла...» — Цибуля раптом удавано весело засміявся: — Що, матросе! Походив ти у відпустці по азимуту! Всю пилюку підмів своїм кльошем на стежках до дівчат. Ха-ха! Що скажеш, голубе! Ще не розвіявся дим над колишнім залізничним мостом, а полковник по дружбі й знайомству вже підшукав для тебе тепле містечко. Турботлива, чуйна людина! А любить же він нас, янголів небесних, як рідних дітей...

— Радий і за тебе, що поставив по стояці «смирно» капітана, котрий допитував тебе. Ха-ха! З'явишся до нього тепер не лише з окупованої території, а й з-за кордону. Отоді засмієшся не так! — відбив Микола Чорномор напад майора Цибулі й сам став притискувати його, немов боксер свого суперника до перила.— Хіба що на ту пору присвоять тобі звання підхорунжого, а може, й полковника Війська Польського...

— Досить вам! — цикнула на матроса Оленка й ступила до майора, подаючи йому три конверти.

— Нащо мені чужі листи! Дійдемо до Собіна, передаси їх аеродромній службі, прилетить літак і...— журно мовив Антось, махнувши рукою на схід.

— А ще розвідник. А ще слідопит і мінер, котрий помиляється тільки раз у житті. Це всі листи тобі. Тобі,— ображено прошепотіла Оленка.

— М-е-е-ні? — Антосеві забило дух: так важко було вимовити оце просте, милозвучне слово.— Ти щось тут займаєшся диверсіями, дівчино. Казав же я полковникові...

— Тобі,— повторила Оленка.— І де тільки полковник відкопав такого капловухого майора?

— О небо! Невже я отой лопух, про якого сам говорив тобі. Га?

— Гвардії лопух,— додала Оленка, нахилившись до самісінького вуха Антосевого.

— Фіть-фіть! — засвістів матрос Микола, зсунувши картуза на самі очі.— Ось воно що? Уперше в житті я залишився в салагах.

— Значить — не судилося... Чи то пак... Кому як... А я... вас, Олено Павлівно... Гм... До гроба... Не судилося...

Такий філософський висновок зробив Юрій Іванович, котрий в ім'я ясноокої Оленки й комсомолу здійснив не один подвиг.

— Я з тобою, товаришу майор! — заявив він Цибулі.

Йшли на північ через поля, переліски й ліси всю ніч. Коли зійшло сонце, сіли перепочити. На листі дерев, на траві блистіли віддзеркалені рососою промені сонця. Небо було ясне, прозоре, чисте.

— Оленко! — сказав раптом Антось.— Твої очі зараз мов те небо. Таке воно повинно бути й після війни...

— Дожити б до того часу, та походити ще по азимуту! — втрутився матрос Микола.— Та доводиться водити з паршивим фашизмом козу для порядку на Чорному...

— А я думаю, що за два місяці наші полагодять міст,— замислено обізвався про своє Громовий.

— А донька моя сьогодні пішла в перший клас! — мрійно зітхнув санінструктор.

— Угу,— мугикнув у відповідь Цибуля.— У всякого своя доля і свій шлях...

Схрестивши ноги, наче козак на давніх картинах народних малярів, він дивився у далину, ніби змірював оту віддадь, що треба пройти йому по азимуту, який покаже Батьківщина. Обличчя замислене й ніби зажурене, а в очах палахкотів, як відблиск його широкої, неспокоїної, веселої вдачі, вогник з хитринкою.

— Таке небо буде й по війні,— повторив він слова, що так тривожили його зараз.

З М І С Т

ЙОГО ПРИЗВИЩЕ НЕВІДОМЕ 5

КАПІТАН РУСАНОВ 93

МІЙ ТАНК — 317 177

АВТОГРАФ СЕРЖАНТА ЦИБУЛІ 271

ПАВЕЛ ФЕДОРОВИЧ АВТОМОНОВ

Избранные произведения в двух томах

ТОМ ВТОРОЙ

ИМЯ ЕГО НЕИЗВЕСТНО
КАПИТАН РУСАНОВ
МОИ ТАНК — 317
АВТОГРАФ СЕРЖАНТА ЦЫБУЛИ

П о в е с т и

Издательство
художественной литературы
«Дніпро».

(На украинском языке)

Редактор *М. Я. Видиш*
Художник *П. П. Автомонов*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *Г. П. Єрьоменко, А. В. Кудрявцева*

ІБ № 1517.

Здано до складання 29.06.81.

Підписано до друку 10.09.81.

БФ 19161.

Формат 84×108 1/32.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 19,74.

Ум. фарб.-відб. 19,74.

Обл.-вид. арк. 21,156.

Тираж 65 000.

Зам. 1—1656. Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».

252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського
виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ,
вул. Довженка, 3.

Автомонов П. Ф.

А22 Вибрані твори у двох томах. Том другий. Його прізвище невідоме, Капітан Русанов, Мій танк — 317, Автограф сержанта Цибулі. Повісті.— К.: Дніпро, 1982.— 373 с.

Другий том складають повісті «Його прізвище невідоме», «Капітан Русанов», «Мій танк — 317», «Автограф сержанта Цибулі». У них розповідається про героїчні подвиги радянських розвідників-парашутистів, мінерів і танкістів, про духовну красу наших воїнів у роки Великої Вітчизняної війни.

70303—102

А М205(04)—82 102.82. 4702590200

У2

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822

1822